МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

А.П. Загнітко

ОСНОВИ ДИСКУРСОЛОГІЇ

НАУКОВО-НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Донецьк ДонНУ 2008

УДК 81’33 (075)
ББК Ш12=411.4*9я73
З-142

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор С.І. Дорошенко
(Харківський національний педагогічний
університет ім. Григорія Сковороди);

доктор філологічних наук, професор В.П. Олексенко
(Херсонський державний університет);

доктор філологічних наук, професор, академік
Академії наук вищої школи України К.Ф. Шульжук
(Рівненський державний гуманітарний університет)

Відповідальний редактор: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України І.Р. Вихованець
(Інститут української мови НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету (протокол № 6 від 27 червня 2008 року)

Загнітко А.П. Основи дискурсології: науково-навчальне видання. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194 с.
ISBN 978-966-639-378-7

Розглянуто основні аспекти дискурсології як науки, охарактеризовано основні одиниці і категорії дискурсології, визначено типологію операторів та відповідних операцій дискурсології, проаналізовано історію становлення дискурсології, наведено характеристику основних типів дискурсу, проаналізовано сучасний стан вивчення дискурсу та його співвідношення з текстом.

Адресований науковцям, учителям-словесникам, усім, хто цікавиться акуальними проблемами сучасної лінгвістичної науки.

© Донецький національний університет, 2008
© Загнітко А.П., 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....7

І. ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ В ІСТОРИЧНІЙ ТА СУЧАСНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ.....9

І.1. Напрями сучасного аналізу дискурсу.....10
І.2. Історичний ракурс дослідження дискурсу.....11
І.3. Сучасні підходи до розгляду дискурсу.....15
І.4. Джерела дискурсного аналізу.....15
І.4.1. Структуралізм, семіотика, аналіз наративів та етнографія.....16
І.4.2. Аналіз мовленнєвого спілкування.....16
І.4.3. Прагматика. Аналіз мовленнєвих актів.....16
І.4.4. Соціолінгвістика.....16
І.4.5. Опрацювання тексту з погляду психології та штучного інтелекту.....16
І.4.6. Лінгвістика тексту.....16
І.5. Проблема тлумачення поняття «дискурс» у сучасних дослідженнях.....17
І.6. Способи існування дискурсів.....19
І.7. Семантико-синтаксичні параметри дискурсу.....21
І.8. Типологія дискурсів: класифікаційні і диференційні параметри.....23
І.9. Дискурсні стратегії і тактики.....24
І.10. Субдискурс як складник дискурсу.....30
І.11. Поняття діалогічного дискурсу.....33
І.12. Процедура дискурсного аналізу.....38

ІІ. ДИСКУРСОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ. ДИСКУРС У ЛІНГВІСТИЧНИХ ОПИСАХ.....41

ІІ.1. Дискурс і текст у лінгвістиці і семіотиці.....41
ІІ.2. Категорії семантико-синтаксичного опису дискурсу.....43
ІІ.3. Прагматичний і когнітивний підходи.....45
ІІ.4. Про співвідношення планів вираження і змісту.....47
ІІ.5. Синтаксична організація дискурсу і моделювання смислу.....48
ІІ.6. Дискурс як вища одиниця мови.....49

ІІІ. ДИСКУРС І КОНТЕКСТ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....50

ІІІ.1. Полісуб'єктний і моносуб'єктний дискурси.....50
ІІІ.2. Структурні компоненти діалогу.....52
ІІІ.3. Визначальний чинник дискурсивної діяльності.....53
ІІІ.4. Параметри ситуативно-зв'язного дискурсу.....54
ІІІ.5. Параметри ситуативно-вільного дискурсу.....55
ІІІ.6. Характеристики дискурсивних величин.....57
ІІІ.7. Дискурс як процес орієнтувального відображення світу.....59

IV. ІГРОВЕ НАЧАЛО В ДІЯЛЬНОСТІ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ 62

IV.1. Мовна свідомість як образ світу 62
IV.2. Ігровий чинник у мові 64
IV.3. Образ: предметність, цінність, синергія 65
IV.4. Самовідображення мовця-суб'єкта в дискурсі 66
IV.5. Ділова та ігрова діяльності: усталено-стандартне й особливе 67
IV.6. Супряжні явища в динамічному середовищі 70
IV.7. Діяльність мовної свідомості: діловий та ігровий регістри 71
IV.8. Рефлексія як компонент несвідомого 72

V. ДИСКУРС: ВІД ФОРМИ ДО СМИСЛУ 74

V.1. Реляційне та операційне представлення дискурсу 74
V.2. Операції порядкової співмірності 76
V.3. Операції розгортання і згортання 79
V.4. Операції полярної розмірености 81
V.5. Дискурс і паратрактивні конструкції 84
V.6. Між'ярусна спільність операторів дискурсу 85

VI. ФАЗИСНО-ПРОСТОРОВА СТРУКТУРА ДИСКУРСУ 88

VI.1. Фазовий склад синтагми: профаза та епіфаза 88
VI.2. Супряжна семантика висловлення 90
VI.3. Енергетична взаємодія дієслів у дискурсі 93
VI.4. Дієслово як диктальне опертя дискурсивного процесу 95
VI.5. Принципи побудови смислу на рівні кореневої фоносинтагми 98

VII. МОДЕЛЮВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИСКУРСИВНОЇ РЕФЛЕКСІЇ 102

VII.1. Порядки дискурсивних моделей 102
VII.2. Моделі реальності й квазіреальності 106
VII.3. Моделі ірреальності 109
VII.4. Модель-алегорія 112
VII.5. Категорійні моделі 113
VII.6. Різновиди диктальної моделі 114
VII.7. Паремійні мікродискурси як мовні матриці 115

VIII. СИНЕРГЕТИКА МОВИ І ДИСКУРСУ 119

VIII.1. Фазовий простір мови 119
VIII.1.1. Реоморфні (плинні) утворення 119
VIII.1.2. Аморфні утворення 120
VIII.1.3. Гранульовані утворення 120
VIII.1.4. Амфіморфні (гнучкі) утворення 120
VIII.1.5. Кристалічні утворення 120
VIII.1.6. Стереотипні утворення 120

VIII.1.7. Клішовані вислови 121
VIII.1.8. Амальгами 121
VIII.2. Динаміка відношень мови і дискурсу....121
VIII.3. Синергетичні ефекти в динамічних системах....124
VIII.4. Виміри мови як метастабільного компонента психіки 126
VIII.5. Типи дискурсивного моделювання....128
VIII.6. Базова аксіоматика мовної свідомості....132
VIII.7. Оперативна аксіоматика дискурсу....134

IX. САМООРГАНІЗАЦІЯ ДИСКУРСИВНИХ СТРУКТУР 137

IX.1. Процедури рекурсії та дискурсії: уподібнення і розподібнення....137
IX.2. Дискурсивне розподібнення мовних одиниць....139
IX.3. Самоподібні явища в дискурсі....139
IX.4. Дискурсивне самовизначення слова 140
IX.5. Слово як символ....141
IX.6. Дискурсивні символи-архетипи 142
IX.7. Поетичний ідіосимвол....145
IX.8. Дискурс та метатекст....146

X. СТРУКТУРНІ І ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГІПЕРТЕКСТУ: ПОЗИЦІЇ КОМУНІКАНТІВ....149

X.1. Сучасні підходи до тлумачення поняття «гіпертекст» 149
X.2. Гіпертекст як об'єкт лінгвістичних досліджень 149
X.2.1. Мови гіпертекстової розмітки й адресант....149
X.2.2. Диференційно-кваліфікаційні і диференційно-класифікаційні ознаки гіпертексту 150
X.2.3. Гіпертекст як об'єкт дослідження і гіпертекст як технологія 151
X.2.3.1. Адресант ↔ адресат у структурі гіпертексту 151
X.2.3.2. Гіпертекст як спосіб комунікації 152
X.2.3.3. Гіпертекст і постмодерний дискурс: спільне і відмінне 153
X.2.4. Взаємокорелятивність адресата й адресанта в гіпертекстових структурах 154
X.2.5. Типологія функцій адресанта й адресата 155
X.2.5.1. Експресивна функція 156
X.2.5.2. Емотивна функція 156
X.2.5.3. Фатична функція (контактновстановлювальна / контактнорегулювальна) адресанта....156
X.2.5.4. Комунікативні функції адресанта (читача, слухача, реципієнта, комуніканта)....156
X.2.5.5. Функції спілкування і сприйняття 156
X.2.5.6. Фатична функція 156
X.2.5.7. Естетична функція....157

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 158
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 178
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК 186
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 192

ВСТУП

Сучасна лінгвістична наука все більшою мірою охоплює усі спектри людської цивілізації, торкаючись усіх аспектів і вимірів функціонування мови. За досить короткий проміжок часу постали і закативізувалися психолінгвістика, нейролінгвістика, психонейролінгвістика, соціолінгвістика сугестивна лінгвістика, когнітивна лінгвістика та інші напрями. Це відображає поєднання проблем лінгвістики з іншими гуманітарними / негуманітарними науками, її «занурення» в глибини людського існування, оскільки «Мова – це оселя духу» (М. Гайдеґґер) і «*мова мовить*» (М. Гайдеґґер), але це треба почути, відчути, зрозуміти. Та й мовлення – це певним чином звукове вираження і відтворення порухів людської душі. Усе це можливе тільки за умови врахування усіх спектрів постання мовлення в усіх його ситуативно-комунікативних, прагматично-соціумних та культурно-історичних аспектах. Врахування усіх цих параметрів і дає *дискурс*. Тому цілком логічним постає міркування У. Чейфа про те, що «дискурс багатобічний і достатньо очевидною є обмеженість будь-яких спроб відобразити його моделювання, підводячи дискурс під один або два виміри». З опертям на таке тлумачення дискурсу О. Кубрякова кваліфікує дискурс як таку форму «використання мови в реальному (поточному) часі (on-line), що відображає певний тип соціальної активності людини і створюється для конструювання особливого світу (або його образу) за допомогою його детального опису і виступає загалом частиною процесу комунікації між людьми» (Кубрякова О. Язык и знание. – М.: Языки русской культуры, 2004. – С. 524).

У сучасній науково-лінгвістичній літературі немає кодифікованого тлумачення дискурсу, хоча з-поміж різних тлумачень можна зактуалізувати такі категоризації дискурсу: 1) від виділення значеннєвого фрагмента мовлення безвідносно щодо його функцій і аж до визначення його через власне-соціолінгвістичну сутність» (Кононенко В. Концепти українського дискурсу. – Київ-Івано-Франківськ, 2004. – С. 13); 2) дискурс як загальний термін для означення бесіди, розмови, діалогу, проповіді (наприклад: *Дискурс (трактат) про природу і розвиток сатири* Дж. Драйдена); дискурс як лінгвістичний термін для означення мови та її використання: дискурс людини, філософський дискурс; дискурс як лінгвістичний термін для означення уривка зв'язного усного або письмового мовлення більшого, ніж речення. У цьому разі дискурсивний аналіз пропоновано розглядати як лінгвістичний аналіз уривка (усного / письмового) мовлення більшого, ніж речення для встановлення: а) ланцюга речень (висловлень), що постають в однаковій дистрибуції; б) набору засобів лексико-граматичного зв'язку (когезії); в) правил об'єднання речень в абзац (складне синтаксичне ціле), підрозділ та абзаців (підрозділів) у дискурсі; г) стратегії мовця введення або зміни теми, а також стимулювання слухача для отримання мовленнєвого зворотного зв'язку; д) контенсивного завершення мовленнєвого уривка (когеренції (Михайличенко В. Дискурс // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 148).

Слушною є думка Д. Кініві про те, що дискурс виступає мовним процесом, а не системою, що він встановлює «вербальний контекст» і має також «ситуативний контекст і культурний контекст» (пор. кваліфікацію дискурсу як динамічного явища), тому дискурс «визначуваний існуванням повного тексту» (Kinneavy J.L. Theory of Discourse. – New York, 1981. – S. 22-23). Свого часу Соломія Павличко констатувала, що дискурс «передовсім є мовою, котра розуміється як висловлювання і відтак включає суб'єктів, які говорять або пишуть, а також слухачів або читачів, які є об'єктами дискурсу. Він може включати будь-яке висловлювання як частину

соціальної практики» (Павличко Соломія. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1999. – С. 21).

У посібнику викладено одну з версій кваліфікації дискурсу з урахуванням різноманітних підходів і концепцій тлумачення дискурсу, значну увагу приділено закономірностям міжреченнєвих переходів у дискурсивній структурі, запропоновано історію аналізу дискурсу та прокоментовано закономірності вияву внутрішньодискурсних операторів. Певною мірою простежено співвідношення дискурсу зі специфікою вияву психологічних портретів мовців та внутрішньотекстових переходів від відомого до невідомого зі з'ясуванням сататусу тих чи інших мовних усталених виразів як показників певних мовленнєвих ситуацій, що відображають відповідні мовленнєво-типові ситуації з уміщеним у них психологічним «портретом».

І. ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ В ІСТОРИЧНІЙ ТА СУЧАСНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Свого часу Т.А. Ван-Дейк текст кваліфікував як зв'язний дискурс [Dijk 1981, 3], що, певною мірою, корелює із його первинним значенням у французькій мові: *discours* – мовлення. З'ява цього терміна в науці актуалізувала необхідність його чіткого демінування і відмежування від *тексту*. Здебільшого в лінгвістичних словниках дискурс розглядають як «зв'язний текст сукупно з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками; текст, який взято у подійному аспекті; мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення, «занурене в життя». Тому термін *дискурс*, на відміну від терміна *текст*, не застосовується до давніх та ін. текстів, зв'язок яких з життям не відновлюється безпосередньо» [Арутюнова 1990а, 136-137]. Таке визначення є досить ємним і просторим, оскільки в ньому наголошено, що дискурс – це зв'язний текст, тобто «зв'язана зв'язність» на відміну від незв'язної. До того ж це мовлення постає як спрямована соціальна дія. Розвиваючи такий підхід, можна покликатися на думку Ю.С. Степанова, який наголошує, що дискурс – «це «мова у мові»», але подана як особлива соціальна даність. Дискурс реально існує у вигляді своєї «граматики» та свого «лексикону»… Дискурс існує насамперед і головно в текстах, але таких, за якими постає особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововжитку і синтаксису, особлива семантика, врешті-решт – особливий світ. У вимірі кожного дискурсу діють власні правила синонімічних замін, свої правила істинності, свій етикет. Це – «можливий (альтернативний) світ» у повному сенсі логіко-філософського терміна. Кожний дискурс – це один «з можливих світів». …Явище дискурсу, його можливість, постає доказом тези «Мова – дім духу» і, певною мірою, тези «Мова – дім буття» [Степанов 1995, 44-45]. За Ю.А. Левицьким, перша половина цього визначення постає наближеною до інтерпретації так званого функційного стилю, а друга – до тлумачення сутності мови [Левицкий 2006, 97]. Досить ґрунтовно різноманітні кваліфікації поняття дискурсу охарактеризував В.І. Карасик, наголошуючи, що вивченню дискурсу присвячено значну кількість праць, автори яких тлумачать це явище в настільки різних наукових системах, що само поняття *дискурс* постало ширшим від поняття *мова* [Карасик 2002, 271]. Це стає підставою для досить розлого висновку про те, що аналіз дискурсу є міждисциплінарною сферою знань, що міститься на перетині лінгвістики, соціології, психології, етнографії, семіотичного напряму літературознавства, стилістики і філософії. Попри те, що розгляд дискурсу реалізується з різних позицій, він має основні спільні передумови: 1) статична модель тексту є надто простою і не відповідає його природі; 2) динамічна модель мови повинна ґрунтуватися на комунікації, тобто спільній діяльності людей, які намагаються виразити свої почуття, обмінятися ідеями, досвідом або вплинути одне на одного; 3) спілкування відбувається в комунікативній ситуації, що повинна розглядатися в культурному контексті; 4) центральна роль у комунікативній ситуації належить людям, а не засобам спілкування; 5) комунікативна ситуація охоплює докомунікативну і посткомунікативну стадії; 6) текст як продукт комунікації має кілька вимірів, головними з-поміж яких постають породження й інтерпретація тексту. Дискурс виступає проміжним між мовленням, спілкуванням, мовною поведінкою, з одного

боку, і фіксованим текстом, що залишається в сухому залишку спілкування, з іншого [Карасик 2002, 276].

І.1. Напрями сучасного аналізу дискурсу. Дискурс тлумачиться по-різному. За Е. Бенвеністом, з реченням ми залишаємо сферу мови як системи знаків і переходимо до світу мови як засобу спілкування, вираженням якого є *дискурс* (le discourse) [Бенвенист 1974, 139]. Водночас дискурс можна розглядати як вивчення усіх аспектів використання мови [Fasold 1996, 65]. Загалом дискурс – це використання мови на вищому, ніж будь-яке речення рівні [Stubbs 1983, 1]. Аналіз дискурсу здебільшого має опертям розгляд особливостей використання мови. Його не можна обмежити описом лінгвістичних форм без урахування завдань і функцій, що повинні реалізовуватися під час людської діяльності [Brown, Yule 1996, 1]. До цього часто додають, що дискурс – це таке використання мови, коли мовлення (усне або писемне) розглядається як тип соціальної практики [Fairclough 1992, 28].

Дискурс конституює соціальне. Можна вирізнити три виміри соціального: знання, соціальне відношення і соціальну ідентичність, що корелюють з трьома найважливішими мовними функціями. «Дискурс формується владними відношеннями й існує, видозмінюючись, залежно від ідеології» [Там само: 8]. Дискурс дає уявлення про предмети/людей, їхні властивості, про події/дії та інше, про певний фрагмент світу, що називається ситуацією [Ван-Дейк 2000, 68-69].

Досить вартісним є твердження про дискурс як соціально зумовлений процес використання мови. У цьому разі можна обговорювати конструктивну і динамічну роль усного або писемного дискурсу в структуруванні сфер знань, а також соціальних та інституційних практик, що з нею асоціюються. У цьому сенсі дискурс є засобом, за допомогою якого можна говорити або писати про світи, впливати на них; засобом, який конструює соціальні практики, наявні в рамах цих світів. Тому дискурс відтворює і конструює по-новому конкретні соціально-дискурсивні практики, що постають як породження суттєвих макрорухів, що відбуваються в загальній соціальній конструкції [Gandin 1997, ix].

Не менш поширеним постає розгляд discourse – дискурсу як довільного фрагменту тексту, що складається більше ніж з одного речення або незалежної частини речення. Здебільшого, хоча не завжди, концентрується навколо певного опорного концепту; створює загальний контекст, що описує діючих осіб, об'єкти, обставини, час, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки тим спільним для творця дискурсу та його інтерпретатора світом, що будується під час розгортання дискурсу, – це погляд, «етнографія мовлення». Базова структура для дискурсу виглядає як послідовність елементарних пропозицій, пов'язаних між собою логічними відношеннями кон'юнкції, диз'юнкції та ін. Елементи дискурсу: описувані події, їхні учасники, перформативна інформація і не-події, тобто: а) обставини, що супроводжують події; б) тло, що пояснює події; в) оцінка учасників подій; г) інформація, що співвідносить дискурс з подіями [Демьянков 1982, 7].

Більшість використань терміна *дискурс* можна згрупувати у два варіанти. Прихильники першого пропонують розрізняти два значення (і два написання) терміна: *дискурс* (з малої літери) треба використовувати в тому разі, коли говориться лише про аспекти використання мови; *дискурс* (з великої літери) – коли разом з аспектами використання мови розглядається уся сукупність позалінгвістичних чинників [Gee 1999, 6-7]. Зазвичай у дослідженнях такого розмежування не дотримано, тому варто щоразу по-новому вирішувати, що має на оці під поняттям *дискурс* той чи інший автор.

Поняття дискурсу привертає значну увагу дослідників у галузі мовознавства і суміжних наук, проте дотепер залишається досить суперечливим. На цей час у руслі аналізу дискурсу здійснено спроби виявити сутність поняття «дискурс» [Арутюнова 1990а; Арутюнова 1999; Гончарова 2001; Демьянков 1995; Климова 2000; Серио 1999; Степанов 1995; Brown, Yule 1996; Cook 1989], визначити типи дискурсів [Карасик 2000; Селіванова 1999; Pecheux 1978; Tannen 1992] та складові інтегрального поняття «дискурс» [Шевченко 2000; Beaugrande 1985; Coulthard 1992; van Dijk 1981; van Dijk 1985; Hatch 1992; Kasher 1985; Sinclair 1985; Stubbs 1983], встановити побудову дискурсу [Миронова 1998; Слово в действии 2000; van Dijk 1983; Georgakopoulou, Goutsos 2000; Gruber 1998; Hajičová 1993; McCarthy 1990; Nunan 1993; Schiffrin 1997; Simon-Vandenbergen 2001]. Водночас, проводяться розвідки різновидів мовленнєвих творів, які характеризуються специфічними мовними рисами, вмотивованими особистістю мовця, його комунікативними інтенціями, ставленнями, установками, стереотипами, соціокультурним статусом і фактором адресата. Так, соціокультурний вимір дискурсу досліджувався, зокрема, у роботах [Corsaro 1985; Duranti 1985]. Прагматична спрямованість мовлення комунікантів та особливості вербалізації світосприйняття у тексті визначили й такий об'єкт аналізу, як прагматичний тип дискурсу. На цей час найбільшу увагу мовознавців зосереджено на аналізі спонукального дискурсу [Никульшина 1998; Ряполова 1993; Фоменко 1998; Jacobs, Jackson 1993], аргументативного дискурсу [Белова 1997; Eemeren 1989; Foolen 1997], дискурсу конкретної мовної особистості [Ляпон 1995]; дискурсу збереження іміджу (image restoration discourse) [Benoit 1995]; комічного дискурсу [Versteeg 1997], журналістського та юридичного дискурсів [Fakhri 1998], ділового дискурсу [Сыщиков 2000]; політичного дискурсу [Белова 1997; Клобуков 2002; Павлюк 1996; Поляк 1998; Слово в действии 2000; Фоменко 1998]; рекламного дискурсу [Киричук 1999; Старикова 2000] та ін. У лінгвістичній літературі наявні також праці, присвячені оцінному дискурсові на матеріалі текстів рецензій та реклами в німецькій мові [Миронова 1998] й емотивно-оцінному дискурсові в російській мові [Трипольская 1999]. Незважаючи на численність розвідок, у яких розглядалися різні аспекти оцінного значення, аксіологічна оцінка як невід'ємний компонент мовлення індивіда, актуалізована в дискурсі, не зазнала всебічного висвітлення. Поза увагою науковців також залишається аналіз особливостей побудови діалогічного дискурсу з огляду на аксіологічну тактико-стратегічну діяльність комунікантів, зумовлену оцінним сприйняттям дійсності.

І.2. Історичний ракурс дослідження дискурсу. Позамовні чинники набувають першочергового значення при вивченні дискурсу, дослідження якого останнім часом набуває все більшої актуальності. Проте багато питань, пов'язаних зі статусом такого складного та багатоаспектного лінгвістичного об'єкта, як дискурс, залишаються невирішеними. Розуміння дискурсу сучасними дослідниками як тексту в аспекті події, що триває в часі й просторі, тексту, зануреного в життя [Арутюнова 1990а, 136-137], виникло завдяки інтеграції результатів розвідок вітчизняних та зарубіжних мовознавчих студій внаслідок звернення вектора пошуку в напрямку від користувача мовою. Вивчення індивіда, який говорить, покладене в основу теоретичних напрацювань дискурсивно-прагматичних студій і започатковане філософією мови [Моррис 2001; Остин 1999; Пирс 2001; Серль 1986; див. також Теплякова 1998, 123-126], дозволяє встановити механізми «повернення суб'єктивності в мову» [Бенвенист 1974, 297], дослідити втілення в мовленні особливостей індивідуального світосприйняття людини та її соціального буття. Найдавніше

походження термін «discours» має у французькій мові та означає діалогічне мовлення [Ильин 1996; Климова 2000; Миронова 1998]. Етимологію слова простежують від латинського *discursus* – «розмова, бесіда» [Бородина 1992, 24; Теплякова 1998, 31 та ін.]. Уже в минулому столітті цей термін був полісемічним: у словнику німецької мови Якоба й Вільгельма Грімм 1860 року подані такі семантичні параметри терміна «дискурс»: 1) діалог, бесіда; 2) мовлення, лекція [Миронова 1998, 13]. Витоки теорії дискурсу та методів його аналізу можна простежити в різних напрямах дослідження розмовного мовлення (аналіз комунікації Е. Щеглова, Г. Сакса, Г. Джефферсона [Sacks, Schegloff, Jefferson 1974] в американських студіях), теоріях про функціональні стилі, текстолінгвістиці, риториці. Сам термін «дискурс» був використаний у 1952 р. З. Харісом, який спробував поширити дистрибутивний метод з речення на зв'язний текст та залучити до його опису соціокультурну ситуацію [Harris 1952; див. також Климова 2000, 31-32; Селіванова 1999, 129; Cook 1989; Coulthard 1992, 3; McCaarthy 1990, 5].

Перші дослідження внутрішньої організації дискурсу відбувалися наприкінці 50-х років XX ст., коли з'явилися лінгвістичні праці, присвячені синтаксичним конструкціям, що складаються більше ніж з одного речення. Відповідний термін «складне синтаксичне ціле» вживався вже в 20-ті роки [Щерба 1974, 97]. Пізніше такі конструкції називалися також надфразовими єдностями. Представниками граматичного напрямку в українській та російській лінгвістиці [Фигуровский 1974, 109] було проведено дослідження логічних зв'язків в організації надфразових єдностей. У зарубіжній лінгвістиці синтаксичні регулярності в дискурсі були проаналізовані З. Харісом, який встановив факт повторюваності морфем та синтаксичних конструкцій у сумісних висловленнях, а також смислову еквівалентність різних висловлювань, які потрапляють до ідентичного оточення [Harris 1952].

На початку 70-х років у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці значно зросла кількість праць, присвячених вивченню надфразових єдностей і тих процесів, що наявні у взаємодії мовних одиниць за межами монопредикатного висловлення. На цей час сформувався науковий напрямок під назвою «лінгвістика тексту», що поєднав суто лінгвістичні дослідження та окремі аспекти літературознавчих, функційно-стилістичних студій, почасти і прикладні напрями (інформатика, теорія комунікації, автоматизований переклад, викладання мов, статистична обробка текстів).

Оскільки текст опинився у фокусі аналізу в різних дисциплінах, у науці, об'єктом якої традиційно вважалася мова, виникла потреба більш чіткого осмислення нового предмета. Було констатовано розширення рамок лінгвістичних досліджень за межі речення – на рівень дискурсу [Бенвенист 1974]. Навіть існувала ідея про створення нового розділу мовознавства – граматики дискурсу [Колшанский 1976, 21]. Лінгвістичний статус дискурсу певний час викликав сумніви. Обґрунтовувалася думка, що дискурс є досить небезпечним словом для використання у лінгвістичних визначеннях, оскільки воно означає і мислення, і мову (la parole) [Слюсарева 1981, 61]. Водночас уже Е. Бенвеніст широко оперував поняттям дискурсу, протиставляючи його як процес системі. Розвиваючи думку про процесуальний характер дискурсу, він вважав висловлення індивідуальним перетворенням мови на дискурс [Бенвенист 1974, 312]. Тим самим було окреслено різницю між процесом застосування мовної системи – дискурсом, та результатом цього процесу – текстом.

У 80-ті роки поняття дискурсу в західноєвропейській лінгвістиці стало цілком традиційним. Теоретичні надбання класичної структурної лінгвістики були доповнені новими емпіричними даними, які свідчили про неможливість отримання адекватних

результатів структурно-семантичних досліджень без звернення до дискурсу [Mahmoudia 1982, 221]. Перед наукою відкрилася можливість узагальнити багато розрізнених даних про мову, досліджуючи її дискурсивну реалізацію. Мова «набула» динамічності і водночас виявилася новим, надзвичайно складним об'єктом. Багатоаспектність дискурсу зумовила численність його визначень та порівняно швидку еволюцію в концепціях навіть в межах того самого наукового напрямку.

Так, паризька школа семіотики визначила поле свого дослідження досить широко, включаючи до нього і суто мовні, і позамовні явища, які описуються метамовами різних рівнів. Тенденція до розширеного розуміння дискурсу спостерігалася у французькій семіотиці вже з кінця 60-х років. Згідно з цим поглядом, термін «дискурс» означав будь-який процес говоріння, що залучає до своєї структури адресанта й адресата разом із бажанням першого вплинути на другого [Kristeva 1981, 17]. Ще більш розмитим було трактування дискурсу як об'єкта «транслінгвістики» – розділу семіотики, що вивчає все нескінченне розмаїття фольклорних та літературних текстів, а також вербальних (письмових та усних) текстів, що належать до галузі масової комунікації [Barthes 1970, 580]. Іншим здобутком французького семіотичного напрямку було заперечення полісемічності терміна «дискурс». Вважалося, що дискурс завжди означає певним чином організовану мовленнєву діяльність, пов'язану з якоюсь нелінгвістичною галуззю (соціологічний, ідеологічний, культурний контекст) або з чимось невисловленим (несвідомим, передбачуваним) [Helgorsky 1982, 22].

Узагальненням полярних поглядів на дискурс серед представників французьких семіотичних студій можна вважати концепцію, що започаткована Е. Бенвеністом [Бенвенист 1974], згідно з якою дискурс не є простою сумою фраз, а постає складним емпіричним об'єктом для лінгвіста, коли той відкриває сліди суб'єкта акту висловлення, формальні елементи, що вказують на «привласнення» мови мовцем. Розуміння дискурсу, яке було ініційоване Е. Бенвеністом і вписувалося в рамки «лінгвістики як вивчення мови», протиставлялося іншому розумінню дискурсу в межах лінгвістики, що вивчає «функціонування мови в живому спілкуванні» [Гийому, Мальдидье 1999, 125].

Попри увагу вітчизняних та європейських мовознавців до встановлення статусу дискурсу та вивчення його особливостей, поняття тексту не залишалося поза їхньою увагою. Одним з актуальних вважалося також питання про співвідношення тексту й дискурсу. Іноді термін «дискурс» застосовувався у значенні, синонімічному значенню «текст». Обидва ці терміни вживали, коли йшлося про синтаксичну одиницю, більшу за речення. Водночас більшість лінгвістів сходились у трактуванні тексту як абстрактної, формальної конструкції, а дискурсу – як різних типів її організації з погляду ментальних процесів та у зв'язку з позамовними чинниками [Арутюнова 1990а, 137]. Вивченню тексту присвячено багато уваги вітчизняними мовознавцями і сьогодні. Так, у лінгвістичному енциклопедичному словникові текст визначається як абстрактна формалізована одиниця, а дискурс – як актуалізація тексту [Арутюнова 1990а, 136-137].

Термін «текст» постає ширшим за сферою свого застосування. Текстом є і цілий роман, і збірка сентенцій, проте, наприклад, роман являє собою один дискурс із підрозділами на численні єдності, а збірка сентенцій містить стільки ж дискурсів, скільки сентенцій [Buyssens 1970, 90]. Поняття тексту можна застосовувати не тільки до зв'язного мовленнєвого твору, а й до будь-якого письмового документа, в тому числі й з елементами графіки, який, на відміну від дискурсу, будується як за законами мови, так і за іншими схемами, відповідно до практичних потреб людини (анкета, список, реклама, перелік інструкцій тощо).

Для лінгвіста текст є не більш, ніж мовним матеріалом [Щерба 1974, 26], з використанням якого можливо встановити закономірності в розгортанні дискурсивного процесу або в побудові мовної системи. У семіотиці прийнято використовувати термін «текст» щодо різних виявів суспільної культури, розуміючи текст як факт культурно-феноменологічного порядку, що може й не мати прямого відношення до природної мови [Лотман 1981].

У вітчизняній лінгвістиці тексту 50 – 80-х років XX століття здебільшого основна увага концентрувалася не тільки на ситуаційно-денотативному аспектові змісту, а й на багатьох моментах, пов'язаних з мовленнєвою діяльністю. З-поміж останніх виділяються інтелектуально-логічні, емоційно-оцінні, індивідуально-особистісні, соціально-психологічні моменти тощо. Водночас наголошується на комунікативності тексту. Одне з найбільш вичерпних визначень тексту з позицій текстолінгвістики належить І.Р. Гальперіну [Гальперин 1981, 18], який розуміє текст як продукт процесу мовленнєвого творення, що характеризується завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, твір, що складається з назви (заголовка) і низки особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку і які мають певну цільову спрямованість і прагматичну настанову.

Текст як продукт мовленнєвої діяльності створює єдиний комунікативно орієнтований блок, всередині якого можуть бути виявлені відносно завершені за змістом частини, що стилістично можуть оформлятися як абзаци. Постаючи складником стилістики мовлення, стилістика тексту розглядає, за визначенням В.В. Одинцова [Одинцов 1980, 34-35], складні (такі, що поєднують декілька абзаців) словесно-стилістичні структури, які використовуються в процесі комунікації для вираження певного змісту.

Існує досвід спроби створення чіткої теоретичної основи для подолання однобічності як денотатно-референтного, так і комунікативно-прагматичного підходів, коли пропонується використовувати конструкт, що називається «макроструктурою» дискурсу. Макроструктура може бути семантичною, узагальнювати в собі основну тему тексту, заявлену у вигляді ієрархії семантичних пропозицій, та прагматичною, яка надає прагматичного спрямування мовленню (макростверджения, макропрохання, макрозасудження тощо) і тим самим поєднує дискурс як послідовність мовленнєвих актів в єдине ціле [Dijk 1981, 246].

Інше вирішення проблеми співвідношення тексту й дискурсу полягало в уявленні тексту як поєднаних або структурованих форм дискурсу, зафіксованих письмово [Рикер 1995, 3]. Виходячи з цього визначення, де закріплено пріоритет тексту, дискурс можна розглядати як предмет лінгвістики тексту, а дискурсивний аналіз – як один з її методів. Такий підхід був характерний у період становлення лінгвістики тексту і заявлений [Николаева 1978, 467] як багатозначний термін лінгвістики тексту, вживаний рядом мовознавців у майже омонімічних значеннях. Найважливішими з них є: 1) зв'язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) група висловлень, що пов'язані між собою за змістом; 4) мовленнєвий твір як даність – письмова або усна.

Пізніше визначення дискурсу як терміна лінгвістики тексту вийшло за межі тексту, або відрізка тексту, і стало охоплювати перелік умов, за яких цей текст актуалізується. Уявлення дискурсу як складного комунікативного явища, що залучає, окрім тексту, ще й позамовні чинники (знання про світ, думки, настанови, мету комунікантів), необхідні для розуміння тексту [Петров 1989, 8], видається найбільш

адекватним. Таке лаконічне визначення було використано як відправний момент у багатьох лінгвістичних дослідженнях сучасного періоду [Белова 1997; Демьянков 1982; Никульшина 1998; Сыщиков 2000; Трипольская 1999]. В англомовних дискурсивних студіях поняття дискурсу розглядається аналогічним чином як актуалізація мови [Brown, Yule 1996, 1], як те, що вимовлено, а поняття тексту – як те, що написано [Stubbs 1983, 9].

Отже, сукупність уявлень про дискурс у різних лінгвістичних парадигмах зводиться до таких груп: дискурс як висловлення, тобто мовлення в соссюрівському розумінні, або як мовлення у протиставленні до мови; дискурс як послідовність висловлень, одиниця, більша за фразу; дискурс як певний тип висловлення, бесіда, або тип висловлення, притаманний певній соціальній групі чи вживаний у конкретних ситуаціях (наприклад, адміністративний, феміністський дискурс); дискурс як вплив висловлення на його реципієнта і його внесення до ситуації, що передбачає наявність суб'єкта висловлення, його адресата, моменту та місця висловлювання [Серио 1999, 26-27]. Навіть і за такої розбіжності у поглядах узагальнене розуміння дискурсу як сукупності мовних, текстових параметрів і позамовних чинників їхньої актуалізації залишається актуальним.

І.3. Сучасні підходи до розгляду дискурсу. У гуманітарних науках, таких як соціологія, політологія, соціальна семіотика, термін «дискурс» вживається на позначення дискурсивної практики (розуміння дискурсу, започатковане М. Фуко та Ю. Хабермасом) [Миронова 1998, 14]. Сучасна ж вітчизняна лінгвістична теорія спирається на розуміння дискурсу [див. Степанов 1995, 36] як довільного фрагмента тексту, що складається з більш, ніж одного речення або незалежної частини речення; часто, але не завжди, концентрується навколо певного опорного концепту; створює загальний контекст, який описує дійові особи, об'єкти, обставини, часи, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки тим загальним для того, хто дискурс створює, та того, хто його інтерпретує, світом, який «будується» у процесі розгортання дискурсу. Вихідна структура для дискурсу має вигляд послідовності елементарних пропозицій, пов'язаних між собою логічними відношеннями кон'юнкції, диз'юнкції і т.п. Елементами дискурсу є висвітлювані події, їхні учасники, перформативна інформація та «неподії», тобто а) обставини, які супроводжують події; б) тло, що пояснює події; в) оцінка учасників події; г) інформація, яка співвідносить дискурс із подіями. Сутність цієї дефініції полягає в тому, що дискурс визнається не величиною, рівною текстові, або навіть, як зрозуміло з наведених вище визначень, синонімічною йому, а значно ширше, як зв'язний текст, занурений в екстралінгвістичний контекст [Никитина 1996, 69].

Дискурс є об'єктом дослідження різних наук та їхніх окремих галузей (прагмалінгвістика, прагмастилістика, лінгвістична семантика, теорія комунікації, граматична стилістика, лінгвістика тексту, граматика тексту), міжгалузевих наук (психолінгвістика, соціолінгвістика). Для аналізу дискурсу застосовується метод дискурс-аналізу, який полягає у виявленні як вербальних компонентів, так і прагматичних чинників.

І.4. Джерела дискурсного аналізу. Історію дискурсного аналізу легко простежити аж до античних трактатів з риторики і поетики. Щодо сучасного його розвитку, то постання його можна віднести до середини 1960-х років XX ст. З одного боку, дискурсний аналіз перебуває під впливом структурної лінгвістики (особливо його методологія), з іншого, він має опертям дослідження в царині етнології та її

зв'язках з поетикою та семіотикою. Можна вирізнити кілька найважливіших джерел сучасного дискурсного аналізу.

І.4.1. Структуралізм, семіотика, аналіз наративів та етнографія. Особливу роль у формуванні нового напряму зіграв французький структуралізм (особливо досягнення структурної лінгвістики та структурної антропології К. Леві-Строса (див.: [Ван-Дейк 2000, 155-160]). Суттєва особливість цього структурного напряму – *аналіз художніх творів, «буденних» наративів, соціальних міфів*, запропонований у працях Р. Барта, А. Греймаса, Ю. Кристевої, Ц. Тодорова, У. Еко та ін. Елементом, що поєднав ці різні підходи, стала *семіотика*. Семіотика як загальна теорія знакової діяльності уможливила дослідження для лінгвістів, антропологів, літературознавців, соціологів у термінах, що дозволяють встановити міждисциплінарні відповідності та зв'язки.

Водночас дослідження у сфері соціолінгвістики, опрацьовувані в США, стали основою для широкого вивчення дискурсу. Завдяки Д. Хаймсу та Дж. Гамперцу у середині 1960-х років XX ст. постала етнографія усного мовлення й етнографія комунікації. Поряд зі структурним аналізом текстів у цьому напрямі досліджувався їхній етнографічний контекст, способи їхньої комунікативної реалізації, а також соціальні та культурні умови їхнього вживання.

І.4.2. Аналіз мовленнєвого спілкування. У цьому разі слід говорити про так звану *мікросоціологію* і *мікросоціолінгвістику*. Методи мікросоціолінгвістики, аналіз діалогічної взаємодії постають однією з основних парадигм у сфері дискурсного аналізу.

І.4.3. Прагматика. Аналіз мовленнєвих актів. Дослідження з філософії, зокрема праці 1960-х років з аналізу мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж. Сьорль, Г.П. Грайс). Особливо важливим постає розгляд прагматичних зв'язків між лінгвістичними структурами і соціальними діями під час аналізу тексту як послідовності мовленнєвих актів і при розгляді відношень між текстом і контекстом (див.: [Dijk 1981]).

І.4.4. Соціолінгвістика. Т.А. Ван-Дейк [Ван-Дейк 2000, 116-117] відокремлює її від аналізу мовленнєвого спілкування – такий підхід відображає американську традицію розмежування цих дисциплін. У межах соціолінгвістики запропоновано замінити досить абстрактне, позаконтекстне вивчення мови як системи знаків емпіричними дослідженням мови в конкретному соціальному контексті.

І.4.5. Опрацювання тексту з погляду психології та штучного інтелекту. Наприкінці 1960 – на початку 1970-х років перед психологією постала нова перспектива – сфера опрацювання тексту з можливими виходами у сферу педагогічної психології (праці У. Кінча, Т.А. Ван-Дейка та ін.). Сприйняття, запам'ятовування, репрезентація у пам'яті, відтворення текстової інформації – ці процеси досліджувались у рамах цього напряму.

І.4.6. Лінгвістика тексту. Водночас і лінгвістика під впливом структуралістських праць почала виходити за межі окремого речення. З'являються перші спроби опрацювання граматики тексту і теорії тексту (праці В. Дресслера, Т.А. Ван-Дейка, Р. де Богранда та ін.). Метою досліджень було виявлення закономірностей поєднання речень, тобто обґрунтувати поняття зв'язності тексту, а також подати семантичну інтерпретацію тексту в одиницях вищого рівня – *макроструктурах* (пор. також дослідження одного з американських дослідників Т. Гівона).

До кінця 1970-х років для усіх цих сфер прагнення до інтеграції не було стрижневим. Очевидно, уже з кінця 1970-х років активізувалася тенденція до

інтеграції прагматики, лінгвістики тексту та інше і перетворення такої інтеграції в *дискурсний аналіз* (або аналіз дискурсу). До дисциплін, що сформували нову сферу, незабаром додалися історія та правознавство (це мотивоване особливою увагою, що надається різного типу текстам). Ключовими словами, що характеризують дискурсний аналіз, виступають *комплексність* та *міждисциплінарність*.

Погляди різних дослідників на дискурсний аналіз суттєво визначувані відповідними національно-лінгвістичними традиціями (пор. праці англомовних авторів (США, Австралія, Англія) та романомовних (Франція та ін.)). Т.А. Ван-Дейк [Ван-Дейк 2000, 120] пропонує розрізняти дослідників, що працюють у рамах безпосереднього мовленнєвого спілкування, від дослідників інших типів дискурсу. Перші традиційно дотримуються базових мікросоціологічних методів; інші (вивчаючи, по суті, ті самі явища) вільніше користуються різними методами для аналізу мовленнєвої взаємодії, беручи їх із лінгвістики, психології та інших соціальних наук. Результати перших дослідників (інтеракціоністів) усі інші дослідники вважають суттєвим вкладом в аналіз конкретних дискурсів і використовують їх у своїх працях з дискурсного аналізу.

І.5. Проблема тлумачення поняття «дискурс» у сучасних дослідженнях. В Україні не всі дослідники вважають доцільним використання поняття «дискурс». Окремі вчені вважають, що воно є надлишковим і за специфікою своїх методів не може претендувати на роль самостійної наукової дисципліни. На їхню думку, поняття «дискурс» виступає еклектичним, а вислів «дискурсний аналіз» – невдала спроба поєднати під однією назвою кілька різних методів аналізу, що застосовуються в інших дисциплінах.

Якщо детально характеризувати поняття «дискурс», то слід виходити з того, що люди постійно конструюють свої світи (світи, де вони перебувають), свою соціальну активність і створюють соціальні інститути, у діяльність яких вони включені. Важливу роль у цьому конструюванні відіграє мова. Але цей процес реалізується не тільки через мову, а шляхом поєднання з різними діями, взаємодії з іншими індивідами, з нелінгвістичними системами символів, з об'єктами, інструментами, технікою, у поєднанні з певними способами мислення про речі, зі способами оцінювання речей, з різними почуттями, емоціями та ін. Інколи те, що конструюється, повторює (відтворює) те, що уже було побудоване раніше, інколи ні, тобто в процесі конструювання можуть поставати інновації.

Мовець завжди демонструє, будує певну проекцію себе щодо того, в яку діяльність він вступає. Якщо щодо певної людини мовець не розуміє, хто вона і чим займається, то вона не розуміє, який сенс здійсненої нею дії, тобто мовець не спроможний зрозуміти, що сказала, що написала інша людина. Мовець намагається створити різну уяву про себе, по-різному проектувати себе залежно від того, чи знаходиться він на урочистому обіді в гостях, чи обідає вдома в колі сім'ї. І хоча в обох випадках наявний обід, але умови його вияву є різними.

Людина постійно включена в найрізноманітніші види діяльності. У зв'язку з цим слід пам'ятати, що в конструюванні соціальної діяльності, в «представленні себе іншим» на мовця накладаються певні обмеження: люди мають різний доступ до різних ідентичностей і до різних видів діяльності, а це пов'язано з різними соціальними статусами і різними соціальними цінностями.

Зі всіх засобів конструювання дискурсів мова є найважливішим. Коли говорять або пишуть, то використовують усі ресурси мови для того, щоб проектувати себе на реальність, позиціонувати себе як індивіда цілком певного типу, а якого типу – залежить від соціальних обставин.

Усне або писемне висловлення є значущим тільки тоді, коли воно вказує на два моменти: 1) соціально зумовлену ситуативну ідентичність (тобто «ким» у конкретній ситуації мовець прагне постати); 2) соціально зумовлену ситуативну діяльність («що відбувається»). Будь-який вислів повинен містити відповідь на питання: ким виступає конкретна людина і що вона робить.

Соціальні ідентичності інколи можуть не досить просто корелювати. Так, наприклад, прес-секретар оголошує що-небудь від імені президента. У цьому разі діють кілька ідентичностей: президент схвалив чиюсь пропозицію (наявна ще одна ідентичність) або сам її ініціював; «спіч-райтер» виклав її в письмовій формі; прес-секретар озвучив її своїм голосом, використавши відповідні інтонації, і розставив акценти так, щоб імітувати (не в прямому смислі) президента. Отже, кілька ідентичностей переплелись, постали «умонтованими» одна в одну (див. детальніше: [Gee 1999, 13-15]). Це стосується і соціальних інститутів. Так, в упаковку ліків завжди вкладається листок щодо вказівки їх використання. У ньому перераховані усі випадки, коли ліки не слід застосовувати: певні хвороби, вагітність, дітям до певного віку тощо. Це врешті-решт «голоси» інших ідентичностей: голоси тих хворих, у яких після застосування цих ліків погіршився стан здоров'я, голоси «закону», що відображають судові прецеденти, пов'язані з тим, що ці ліки помилково були виписані лікарем, та ін. Тут також взаємодіють кілька ідентичностей, але наче анонімно, певною мірою, узагальнених.

Для позиціонування себе певним чином мовцеві необхідно використовувати вербальні і невербальні засоби. У цьому разі використання мови разом з іншими засобами передбачає правильність *такого використання*: координувати це використання з іншими людьми, воно повинно відбуватися у відповідному місці та у відповідний час.

У дослідженнях Д. Відера та С. Пратта [Wieder, Pratt 1990; Wieder, Pratt 199б] простежено, яким чином різні групи північноамериканських індійців США використовують поняття «справжній індієць». Насамперед, цей термін – *інсайдерський*, тобто передбачає, що його можуть використовувати різні групи. Саме за допомогою такої номінації члени групи позначають свою ідентичність. Проблема ідентичності (тобто проблема впізнавання) актуальна для індійців. Для того щоб бути «справжнім індійцем», недостатньо мати тільки зв'язки по крові. Ті, що мають такі зв'язки, можуть не бути «справжніми індійцями», і навпаки, той, хто не має таких зв'язків, може бути названий «справжнім індійцем», тобто ідентичність не дається від народження, її необхідно «заробити», докласти певні зусилля. У процесі перетворення у «справжнього індійця» активними повинні бути дві сторони: недостатньо бажання тільки окремого індивіда бути «справжнім індійцем», необхідно, щоб інші визнавали його «справжнім індійцем»; водночас цей індивід повинен також визнавати інших «справжніх індійців». Поза усяким сумнівом, усі практики, що працюють на встановлення «індійськості», повинні відбуватися у «правильних» місцях та у «правильний» час.

Ці практики надзвичайно складні й різноманітні. «Справжні індійці» у міру можливого не повинні розмовляти з незнайомцями. Вони не можуть, як білі, бути просто знайомими. Сам факт знайомства (і розмова) двох «справжніх індійців» встановлює між ними певні особливі відношення і передбачає відповідні обов'язки одного перед іншим. Інколи між «справжніми індійцями» (а також «кандидатами у справжні») влаштовується щось на кшталт спарингів (словесних дуелей): відбувається діалог, спілкування, під час якого важливим є те, як «кандидат» поводить себе (тобто правильне використання невербальних засобів) і говорить правильні слова у відповідь

на слова співрозмовника (тобто правильне використання вербальних засобів) – таким чином підтвердити свою культурну компетенцію і тим самим утвердити свою «індійськість». До того ж, «справжній індієць» має бути скромним, не повинен хвалитися, бути вискочкою, він врівноважений і спокійний, не словесно-патоковий і навіть певною мірою скритний – особливо неприйнятними постають розповіді про себе, будь-які одкровення або навіть повідомлення про свої плани, свої подвиги, свої таланти. «Справжній індієць» не повинен показувати свою перевагу над іншими індійцями, обов'язки перед ними повинні бути вищими, ніж власні інтереси. «Справжній індієць» повинен брати «правильну» участь у розмові: певним чином вимовляти вітання, а також будувати діалог за особливими правилами (наприклад, не вести його безперервно, діалог обов'язково повинен містити великі паузи). «Справжній індієць» повинен знати, що розмовляти взагалі необов'язково, мовчання припустиме завжди (особливо це постає контрастним на тлі білих американців, що вважають за можливе говорити навіть тоді, коли говорити немає про що). Залежно від ситуації «справжній індієць» повинен уміти виконувати ролі вчителя та учня, особливо коли мова йде про передачу культурних знань. У ролі вчителя він повинен скупо, лапідарно, але вагомими словами ділитися знаннями; у ролі учня – уважно і з пошаною слухати вчителя. У цьому разі ні в тій, ні в іншій ролі не повинно бути зайвих слів: учитель швидше демонструє, ніж розповідає; учень уважно і з пошаною спостерігає і переймає.

Приклад зі «справжнім індійцем» – це тільки один із можливих для ілюстрації того, як конструюється ідентичність, можна взяти будь-яку роль у суспільстві, де кількість таких ролей постає невичерпною. Бути офтальмологом, стоматологом, викладачем вишу, феміністкою, водієм-дальнобійником, членом злочинної групи, депутатом Верховної Ради, програмістом, молодим батьком, молодою мамою – означає перебувати в певному дискурсі. У всіх випадках практики (в тому числі і вербальні), спрямовані на упізнавання інших та забезпечення власного розпізнавання, постають не менш складними і різноманітними.

Приклад зі «справжніми індійцями» підтверджує, що для формування ідентичності, крім мови, суттєву роль відіграють дії індивіда, його взаємодія з іншими, усталені способи осмислення дійсності, способи давати оцінки – і все це повинно відбуватися у необхідному місці та необхідному часі в координації з іншими людьми. Усі ці чинники (мова плюс всі інші невербальні складники – дії, взаємодія, способи мислити, давати оцінки, використовувати символічні системи, застосовувати різні об'єкти тощо) у всій їхній складності називаються *дискурсом*. Якщо мовець уміє використовувати усі названі засоби так, що інші упізнають у ньому певний персонаж, зайнятий відповідно тут і тепер, то це означає його «попадання» в дискурс і уміння його конструювати.

Дискурси взаємодіють з різними соціальними інститутами (завод, фірма з продажу меблів, університет, армія, товариства книголюбів та ін.) і соціальними настановами, вони пов'язані з різними об'єктами і предметами (приміщення різного призначення, стадіони, концертні зали, парки і сквери, шпаківні, запальнички, стільникові телефони тощо). Дж. Джі [Gee 1999, 13-15] порівнює дискурс з танцем, адже танець, як і дискурс, містить повторювану структуру, але повністю він ніколи не повторюється.

І.6. Способи існування дискурсів. Існує цілий ряд підходів до кваліфікації способів існування дискурсів. Можливим постає визначення таких концепцій: **1) дискурси з часом можуть поділятися на два і більше дискурсів**. Так, те, що в середньовіччя називали натурфілософією, поступово розчленувалось на власне-

філософію, фізику, хімію та інші науки; **2) два і більше дискурси з часом можуть поєднатися в один**. Раніше в США усі вуличні банди поділялися за етнічною ознакою. Після виходу на екрани фільму «Colors» («Кольорові»), наслідуючи героїв фільму, з'явились банди змішаного типу; **3) протягом часу дискурс може зберегти назву, але змінитися змістово**: сучасна медицина багато в чому уже не той дискурс, що середньовічна медицина; **4) нові дискурси виникають, а старі зникають безперервно**: поява комп'ютерів породила програмістський дискурс, дискурс інтернету та ін. Дискурс «стиляг» з'явився в кінці 1950-х років і зник до середини 1060-х років. Зі зникненням радянської влади в Україні зникли дискурси фарбувальників, комсомольських працівників, працівників політичної роботи в армії та ін.; **5) усі наявні дискурси певною мірою пов'язані:** зникнення старих та поява нових дискурсів відображається на всіх наявних дискурсах; **6) усі дискурси досить складні:** дискурси не обов'язково являють собою щось величне і масштабне (бабусі, що сидять біля під'їздів, такою ж мірою утворюють дискурс, як і депутати Верховної Ради); **7) дискурси можуть бути гібридами інших дискурсів**. Так, майже біля кожної школи є свій спортивний майданчик. На них досить часто у позаурочний час збираються підлітки. З одного боку, вони школярі, тобто репрезентують шкільний дискурс. З іншого, сюди приходять школярі різної статі, різного віку і відповідно з різних класів, причому не тільки з однієї школи, а й такі, що живуть поряд. Вони збираються на подвір'ї школи, як на нейтральній території (не йдуть до будинків, де живуть їхні ровесники), утворюючи таким чином ще один дискурс, але водночас репрезентують й інші дискурси; **8) кількість дискурсів безмежна**; **9) дискурси ніколи не мають чітких меж**: межі дискурсів постійно змінюються у процесі взаємодії з іншими дискурсами, вони ніколи не бувають застиглими. У силу зміни меж дискурсів відбувається і зміна змісту самих дискурсів.

У різних лінгвістичних студіях спостерігається певна розбіжність у трактуванні самого поняття «аналіз дискурсу» та визначення його завдань, що зумовлено, звичайно, багатогранністю його об'єкта. Так, наприклад, у німецькому мовознавстві дискурс-аналіз як основний метод дослідження дискурсу є синонімічним лінгвістиці тексту [див. Миронова 1998]. Незважаючи на розмаїтість методів та підходів, основною метою дискурсивного аналізу є не тільки охарактеризувати структуру одиниць, більших за речення, але й також встановити взаємозв'язок цієї структури з контекстом, у якому вона реалізується [Fakhri 1998, 445]. Для адекватного аналізу організації певного типу дискурсу необхідно залучати чинник контексту, тому що контекст різною мірою та різними способами впливає на текст або його фрагменти [Schiffrin 1997, 4].

Будь-який тип дискурсу характеризується тим, що він протікає в певних історичних, ідеологічних, етнографічних, культорологічних умовах і водночас у відповідних комунікативних ситуаціях, і може досліджуватись у рамках лінгвістики з позицій загальної теорії комунікації. Методи лінгвопрагматики дозволяють дослідити характеристики ролей комунікантів, комунікативно-прагматичні інтенції адресанта, статус та стосунки учасників комунікативного акту, обставини, за яких відбувається комунікація. Для аналізу різних видів дискурсу залучають методику актомовленнєвого аналізу, яка дозволяє виявити мовленнєві факти, властиві конкретному типу дискурсу. Діалогічне мовлення вивчається із застосуванням конверсаційного аналізу, за допомогою якого описуються такі категорії спілкування партнерів: макрорівневі (фази розмови), проміжні (діалогові кроки) та мікрорівневі (засоби різних мовних рівнів) [Селиванова 2002, 275]. Крім них, важливе місце в

аналізі посідають також показники типу діалогу, просторові та часові відношення умов спілкування, ступені відкритості, соціальних стосунків між партнерами, фіксованість теми [ibid].

Аналіз дискурсу в англомовних студіях набув активного поширення у сімдесяті роки. Зокрема, М.А.К. Халлідей [Halliday 1978] зосереджувався на дослідженні соціальних функцій мови, тематичної й інформаційної побудови усної та писемної форм мовлення. Наукові розвідки Дж.МкГ. Синклера та М. Коултхарда [див.Coulthard 1992; Corsaro 1985, 46] дозволили створити модель, що описувала розмову вчителя з учнем, яка базувалася на ієрархії одиниць дискурсу. Інші лінгвісти, які проводили аналогічні дослідження, вивчали взаємодію співрозмовників під час інтерв'ю, дебатів, ділових переговорів. Паралельно з цим проводився аналіз особливостей монологічного мовлення.

У Сполучених Штатах Америки аналіз дискурсу здійснювався, переважно, відповідно до етнометодологічних традицій, згідно з якими дискурс вивчали шляхом уважного спостереження за групами людей, які спілкувалися у природних умовах. Дослідники дискурсу у США Дж. Гумперц, Д. Гаймз розглядали різні типи мовленнєвих актів (storytelling, greeting rituals, verbal duels, etc.) у різних культурних та соціальних середовищах [див. Coulthard 1992, 33-35, 59].

Загалом напрямки аналізу дискурсу в англомовних лінгвістичних студіях можна умовно окреслити такими групами:

1) розгляд лінгво-когнітивної структури дискурсу (праці Е. Гофмана, У. Лабова і С. Валетскі [Coulthard 1992, 83], М. Халлідея та Р. Хейзена [Coulthard 1992; Hatch 1992, 291; Hoey 1991, 196-201]; Т.А. Ван-Дейка [Ван-Дейк 1978; Dijk 1977; Dijk 1983; Dijk 1985]; Т. Гівона [див. Кибрик 1997, 308; Климова 2000]; У. Чейфа [див. Кибрик 1997, 308; Климова 2000]; П. Хоппера [див. Кибрик 1997, 308; Климова 2000]; Р. Томліна, Б. Фокса, С. Форд, С. Томсон [див. Кибрик 1997; Климова 2000]; Д. Ньюнена [Nunan 1993]; С. Левінсона [див. Hatch 1992; Coulthard 1992];

2) аналіз структури дискурсу з огляду на когнітивні особливості комунікантів (інтенції, наміри мовців) – аналіз скриптів Р. Шенка та Р. Абельсона; дослідження риторичних структур Р. Манна та С. Томсон [див. Hatch 1992, 292; Кибрик 1997, 308-313; Климова 2000]; прагматика мовленнєвих актів С. Левінсона [Geis 1997, 130-132; Brown, Yule 1996], Д. Гордона і Дж. Лакоффа [Гордон 1985, 276-302; Geis 1997, 125-127];

3) розгляд структури дискурсу з огляду на інтерактивну діяльність комунікантів (конверсаційний аналіз): праці Г. Сакса, Е. Щеглова і Г. Джефферсона [Sacks, Schegloff, Jefferson 1974; див. також Кибрик 1997, 308; Brown, Yule 1996; Coulthard 1992; Cook 1989; Geis 1997, 186]; У. Лабова, Д. Таннен [див.Tannen 1992; Tannen 1994]; Дж. Синклера [Sinclair 1985, 13]; М. Стаббса [Stubbs 1983]; Г. Кука [Cook 1989]; Дж. Брауна і Дж. Юла [Brown, Yule 1996]; Д. Шиффрін [Schiffrin 1997].

Очевидно, що метою аналізу дискурсу на цьому етапі є характеристика того, як у контексті взаємодії людей, спрямованої на досягнення конкретних цілей, комуніканти вербалізують власне світосприйняття та зумовлені ним комунікативні інтенції, інтерпретують мовлення та поведінку один одного, що є інтерактивним процесом [Демьянков 1995, 284]. Ця інтерпретація спирається на загальні та спеціальні знання, окремі логічні висновки. Важливе значення має знання того, як структурується інформація, а також розуміння контекстозумовлених прогнозів певної комунікативної ситуації.

І.7. Семантико-синтаксичні параметри дискурсу. Якщо трактувати текст як матеріальну (письмову) репрезентацію дискурсу, можна вважати й деякі ознаки,

властиві текстові, ознаками дискурсу. Складність у визначенні повної упорядкованої номенклатури текстових категорій [див. Воробьева 1993, 28; Селиванова 2002, 201] уможливлює лише зазначення найсуттєвіших з них. До найсуттєвіших текстових (дискурсивних) характеристик належать: цільність та зв'язність [Леонтьев 1975], нерозривність тексту [Жинкин 1982], смислова повнота [Леонтьева 1969], інтеграція та завершеність [Гальперин 1981], цілісноформленість [Звегинцев 1980]. Усі ці поняття певним чином пов'язані одне з одним, узагальнюючись у категоріях безперервності/дискретності [Гаузенблаз 1978] та повноти/неповноти тексту (дискурсу), які розглядаються з урахуванням взаємодоповнюваності планів вираження та змісту. Серед інших текстових категорій значущими постають: інформативність з підкатегоріями фактуальності, підтексту, аксіологічності, емотивності; континуум; референційність; антропоцентричність з підкатегоріями адресатності та адресантності; інтерактивність; інтерсеміотичність [Селиванова 1992].

Текстова зв'язність (когезія), яку вважають однією з центральних категорій, ґрунтовно вивчалася вітчизняними мовознавцями в середині XX століття [Гаспаров 1971; Гиндин 1977; Зарубина 1981; Ильенко 1989; Леонтьев 1974; Лосева 1980; Маслов 1975; Матвеева 1990; Москальская 1981; Николаева 1978; Новиков 1983; Откупщикова 1982; Откупщикова 1983; Реферовская 1989; Реферовская 1983; Солганик 1997; Тураева 1986; Фридман 1984] та зарубіжними лінгвістами [Беллерт 1987; Nunan 1993 та ін.] У центрі дослідження текстової когезії перебували зв'язки між реченнями, які входять до мікроконтексту. У лінгвістиці тексту виділяють два основних механізми побудови міжфразових зв'язків: *зчеплення* та *повтор. Зчеплення* – найбільш елементарний спосіб реалізації когезії. Він ґрунтується на використанні певних граничних елементів – прийменників, сполучних слів, сполучників, часток тощо. *Повтор* більшість вчених вважають основним засобом реалізації надфразних зв'язків. У [Откупщикова 1982, 40] наголошено, що повторення смислу є необхідною умовою виникнення та існування тексту. Розрізнюють граматичний та лексико-семантичний повтори**.**

Граматичний повтор є морфологічною співвіднесеністю словоформ, які вживаються в межах надфразної єдності. До нього належать, насамперед, міжфразове узгодження імен та співвіднесеність дієслівно-присудкових часо-видових форм.

Основним засобом сполучення речень у тексті є лексико-семантичний повтор, ядерним механізмом реалізації якого постає заміщення (субституція). У процесі її вияву наявне перетворення заміщувача на заміщуване під впливом граматичних властивостей останнього [Откупщикова 1982, 55]. Семантичний повтор зазвичай супутній логічній зв'язності тексту, але може спостерігатися й у фразах, які логічно не пов'язані між собою.

Ступінь і характер зв'язності тематичного блоку відбиваються у його комунікативній структурі. Дослідження комунікативної будови дискурсу має опертям теорію актуального членування (або, за іншою термінологією, комунікативне членування, перспектива висловлювання, функціональна перспектива речення тощо). Більшість лінгвістів наголошують, що актуальне членування є особливістю побудови всього тексту, а не окремого речення [Арутюнова 1999, 5-11; Николаева 1978; Янко 1999; Brown, Yule 1996, 169-179; Conrad, Rips 1986; Nunan 1993, 44-47]. Структура надфразної єдності, що розглядається з погляду актуального членування, найчастіше називається частковою перспективою висловлення. Типологія видів актуального членування виступає тематичною прогресією. Такий підхід спирається на комунікативну спадкоємність між реченнями, що складають текст. Сутність цього

підходу полягає в тому, що кожне наступне речення у надфразній єдності спирається на попереднє, рухаючи висловлення від відомого, «даного» до нового, внаслідок чого утворюється тема-рематичний ланцюг, що має кінцевий характер і визначає межі надфразної єдності [Никитина 1996, 21].

Із категорією зв'язності тексту зіставляється категорія цілісності (когерентності) [Гальперин 1981; Загнітко 2001; Селиванова 2002; Грошина 1982]. Цілісність є ознакою тексту, що відрізняє його від не-тексту і становить відносну закритість тексту, яка забезпечується інтеграцією всіх його структурно-змістових та смислових рівнів, і сприймається читачем як єдність [Гальперин 1981]. Дискурсивна вбудованість тексту дозволяє розглядати цілісність як текстово-дискурсивну категорію, яка забезпечується його полісистемною макрознаковістю в замкнутій суперсистемі дискурсу [Селиванова 2002, 201].

І.8. Типологія дискурсів: класифікаційні і диференційні параметри. Навіть неповний перелік компонентів дискурсу зумовлює складність проблеми його типологізації та стратифікації [Селіванова 1999, 134]. У зв'язку з проблемою типології дискурсу, на відміну від комунікації взагалі, у лінгвістиці є його умовний поділ на *усний та письмовий* (текст). Письмовий дискурс характеризується високим ступенем формальності та плановості, а усний – меншою мірою цих ознак [ibid.; Cook 1989]. Письмовий дискурс (текст) як функційна підсистема може диференціюватися залежно від взаємозв'язку прагматем – інтенції та інтерпретанти – на *безадресатні* й *адресатні,* хоча безадресатні тексти насправді є загальноадресатними, без конкретної, відомої авторові особи, залученої до комунікації [Селіванова 1999, 135].

Безадресатні дискурси (художні, наукові, публіцистичні та інші тексти) інтенційно орієнтовані на інтерпретанту квазіадресата. Ця інтенційність може бути загальною, індивідуальною (узуальною, груповою тощо). Адресатні тексти (листи, повідомлення, записки) мають тісний конкретизований зв'язок інтенції та інтерпретанти (більше або менше обізнаний). Подібні типи можуть розрізнюватись і в усному дискурсі.

Залежно від кількості учасників усний дискурс традиційно поділяється на комунікацію *внутрішню* (1 особа), *міжлюдську* (2 особи), *малих груп* (3-5 осіб), *публічну* (20-30 і більше), *організаційну* (100 і більше), *масову* (1000 і більше) [цит. за Селіванова 1999, 136], а також на ***діалог*** (внутрішній, адресатний, квазіадресатний) та ***полілог*** (адресатний, квазіадресатний). Пропонуються також класифікації типів діалогової комунікації (наприклад, класифікацію залежно від інтерактивності Х. Гайснера у [ibid]):

1) *фактичний* – з метою підтримки соціального контакту;
2) *риторичний* – спрямований на зміни соціуму;
3) *естетичний* – як інтерпретація дійсності;
4) *терапевтичний* – усуває перешкоди між суб'єктами комунікації;
5) *метакомунікативний* – дає змогу здійснити рефлексію комунікативної поведінки.

Залежно від інтенції мовця діалогові системи можуть поділятись на: 1) *комплементарні*, доповнювальні; 2) *компетивні* – за конкуренції думок, дискусії; 3) *координативні* – у вирівнюванні суб'єктивних інтересів [Селіванова 1999, 136].

Принцип істинності-неістинності передавання інформації в акті комунікації зумовлює іншу диференціацію дискурсу на кілька типів: *адекватно-істинний*; *контрадикторний* (мовець говорить неправду, адресат сприймає її як істину); *замовчування* (інформація не є істинною, оскільки вона не цілком подана адресатові);

дешифрування (розкриття брехні адресатом); *бажання неправди* (адресат знає істину, але йому вигідно чути брехню); *конвенційно-неістинний* (за домовленістю адресат і мовець оперують неправдою як істиною); *шифровано-істинний* (адресат і мовець сприймають неістинну інформацію, але їм відомий код перетворення її на істину) тощо [ibid].

Залежно від ***паравербальних засобів*** дискурс поділяють на *одно-* та *двобічно вербалізований* (відповідь або запитання словом чи жестом, мімікою, кінетикою тощо).

За принципом ***іллокуції*** встановлюють такі типи дискурсу, як *експресивний, репрезентативний, комісивний, директивний* тощо. У сучасній лінгвістичній літературі наявні типології дискурсу, виділені на підставі перлокуції, мети, особливостей сприймання, типу актуалізованих у мові знань, мисленнєвих операцій [Почепцов 1980, 5].

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень класифікації типів дискурсів, запропоновані вченими, які є представниками різних галузей знань та їх напрямків, постають неоднорідними. У мовознавчій літературі найчастіше спостерігаються такі типи дискурсів, як:

- *педагогічний дискурс*, де визначаються суспільні норми поведінки дітей та юнацтва;
- *політичний дискурс*, де актуалізується суспільна свідомість;
- *науковий дискурс*, у котрому відбувається самоусунення вченого як адресанта заради об'єктивності викладу;
- *критичний дискурс*, де викладається найчастіше суб'єктивна критика діяльності людини та інтелектуальних (духовних) продуктів цієї діяльності в різних царинах: науці, політиці, мистецтві;
- *етичний дискурс*, в якому висвітлюються проблеми «добра» і «зла», «доброго» та «поганого»;
- *юридичний дискурс*, де аргументуються положення про правничі норми індивіда у суспільстві;
- *військовий дискурс*, в якому наводиться тлумачення конфліктів та війн [Миронова 1998, 17].

Згідно з іншим підходом до типологізації дискурсів [Карасик 2000, 37-63], у якому подається загальний категорійний апарат для соціально-культурного виміру спілкування, застосовується термін «інституційний дискурс», що охоплює політичний, науковий, діловий, рекламний, педагогічний, релігійний, масово-інформаційний типи спілкування (дискурси).

Вирізняють також «інтердискурс» та «спеціальні дискурси». У цьому випадку можна зазначити співвідношення загального і окремого дискурсів, або співвідношення дискурсу та субдискурсу. Таке співвідношення можна прослідкувати, аналізуючи, наприклад, оцінний дискурс як елемент аргументативного дискурсу або аргументативний дискурс як складник політичного дискурсу. Деякі вчені виокремлюють «прагматичні дискурси», до яких належать всі названі дискурси на тій підставі, що в кожному з них актуалізуються певні комунікативні стратегії [див. Миронова 1998, 17].

І.9. Дискурсні стратегії і тактики. Лінгвістика останніх десятиліть демонструє неухильне поширення свого впливу: те, що вважалося «нелінгвістикою» в 60-ті роки XX століття, залучалося до неї на наступних етапах наприкінці століття. Процес лінгвістичної «експансії» поширюється на такі феномени, які раніше

вважались недостатньо формальними або були предметом аналізу суміжних дисциплін [Иссерс 2002]. До такого типу феноменів можна віднести мовленнєві (комунікативні) стратегії й тактики, які останнім часом набули статусу невід'ємних компонентів дискурсу.

Поняття комунікативної стратегії і комунікативної тактики стали здобутками низки лінгвістичних розвідок (див., наприклад [Арутюнова 1983; Демьянков 1982; Сухих 1986; Benoit 1995; Dijk 1983]), однак були запозичені лінгвістикою з галузі військового мистецтва [Китайская наука стратегии 1999, 8-10; Dijk 1983, 62]. Проте активне вживання цих термінів як лінгвістичних є наслідком не тільки експансії лінгвістичної науки до суміжних галузей, але й закономірностей, які диктуються самим процесом комунікації й особливостями когнітивної діяльності індивіда. Так, очевидно, що в природній комунікації практично неможливо досягти поставленої мети шляхом одноразового звертання до партнера по інтеракції. Навіть у найбільш спрощеному уявленні процес взаємодії матиме вигляд певної послідовності дій (мовленнєвих та немовленнєвих), спрямованих на встановлення, підтримку та розімкнення контакту, при цьому підтримка контакту є найбільш складно структурованим компонентом через різноманітні мовні та позамовні (когнітивні, соціальні, психологічні) причини. Прагнення мовців до досягнення комунікативної мети може передбачати коригування, а іноді й зміну поставлених раніше цілей [Иссерс 2002, 52] внаслідок частого недотримання партнерами комунікації правил спілкування, принципу кооперації (Г.П. Грайс). Це зумовлює виникнення комунікативних тактик і стратегій. До того ж, у будь-якому акті спілкування комуніканти переслідують немовленнєві цілі, які в кінцевому рахунку впливають на сприйняття світу реципієнтом. Існує думка, що висловитись нейтрально неможливо, оскільки навіть висловлення, що, на перший погляд, видаються тотожними («*Пляшка наполовину порожня*» та «*Пляшка наполовину повна*»), можуть впливати на реципієнта зовсім по-різному, змінюючи його когнітивну картину світу [Блакар 1998, 91]. Необхідність приховувати деякі комунікативні наміри через тиск соціальних або етичних норм є причиною виникнення одного з прагматичних явищ – опосередкованості, та багатьох видів мовленнєвих актів. Вибір варіантів лінгвістичного втілення передаваного смислу (лексичного, граматичного, синтаксичного, стилістичного) також визначуваний тактико-стратегічними завданнями комунікантів.

Стратегія мовленнєвої поведінки охоплює всю сферу побудови процесу комунікації, коли метою постає досягнення певних довготермінових результатів. У найузагальненішому вигляді мовленнєва стратегія містить у собі планування процесу мовленнєвої комунікації залежно від конкретних умов спілкування й особистостей комунікантів, а також реалізацію цього плану. Іншими словами, мовленнєва стратегія є комплексом мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікативної мети [Гойхман 2001, 208; Клюев 2002, 18; Селиванова 2002, 170; Dijk 1983]. Тому цілком коректним постає розуміння ***комунікативної стратегії*** як інтенційно спрямованого комплексу мовленнєвих дій, що ґрунтуються на когнітивних процесах узагальнення минулого комунікативного досвіду для планування дискурсу в сукупності з реалізацією цього плану.

Усі види стратегій об'єднуються тим, що вони складають певного типу гіпотези щодо майбутньої ситуації. Оскільки стратегії орієнтовані на майбутні мовленнєві дії і пов'язані з прогнозуванням ситуації, їх витоки слід шукати в мотивах, що керують людською діяльністю. У більшості досліджень мовленнєвого спілкування як онтологічна передумова існує думка про несамостійність мовлення,

підпорядкованість його цілям певної діяльності. Цю передумову було розроблено в загальнопсихологічній теорії діяльності О.М. Леонтьєва [Леонтьев 1977]. Відповідно до неї, у процесі мовленнєвого спілкування комуніканти, регулюючи поведінку один одного, здійснюють спільну діяльність. Отже, мовленнєве спілкування – це така цілеспрямована активність людей, яка дозволяє їм організувати співробітництво. Мовленнєва діяльність як один з видів діяльності людини характеризується цілеспрямованістю і складається з кількох послідовних фаз: орієнтування, планування (у вигляді внутрішнього програмування), реалізації та контролю. Відповідно до цих фаз і здійснюється кожна окрема мовленнєва дія [Гойхман 2001, 10]. Цілеспрямованість мовленнєвих дій передбачає прагнення до досягнення певної комунікативної мети, яка розуміється як стратегічний результат, на який спрямований комунікативний акт [Клюев 2002, 18].

Будь-яка діяльність, у тому числі й мовленнєва, являє собою процес, що керований і спонукуваний мотивом – тим, у чому «опредмечена» та або інша потреба. Особливе місце в теорії мотивів діяльності посідають гедоністичні концепції: будь-яка діяльність підпорядковується максимізації позитивних і мінімізації негативних для конкретної особистості результатів [Иссерс 2002, 57]. У міжособистісному спілкуванні наявні два провідних мотиви (поза залежністю від етнічної культури) [Brown, Levinson 1987]: по-перше, це прагнення індивіда «зберегти обличчя» (створити власний позитивний імідж), по-друге, намагання «зберегти свою територію», уберегтися від вимог, прохань, зазіхань, які обмежують його інтереси. Ці мотиви найчастіше реалізуються в стратегіях самопрезентації й антиетикетних тактиках.

Перетворення мотиву на мотив-мету, вибір однієї з декількох цілей, виокремлення проміжної мети та визначення способів їхнього досягнення становлять основу механізму мовленнєвих стратегій. На ґрунті семантичного та прагматичного аналізу мовленнєвих інтеракцій можливе виявлення цілей різних типів. На структуру мовленнєвих стратегій впливають також система цінностей, переконань, соціальних норм і конвенцій, що складають, у сукупності, диспозицію особистості [Сухих 1986, 73].

Мотивація мовленнєвої стратегії, вибір одного зі шляхів досягнення мети залежить також від настанов особистості. Це знаходить вираження в оцінці ситуації. Під час діалогу мовець оцінює мінливу ситуацію і коригує свої мовленнєві дії. Вибір стратегії не завжди є усвідомленим самим мовцем [Труфанова 2001, 61], тобто відбувається на підсвідомому рівні.

Отже, основу комунікативних (мовленнєвих) стратегій складають мотиви, потреби й установки комунікантів. Ступінь їхньої усвідомленості може бути різним й у кінцевому підсумку залежить від рівня розвитку і психологічної культури індивіда. Вихідною точкою в аналізі мовленнєвих стратегій можна вважати комунікативні цілі мовця. Цілі можуть бути довгостроковими й «епізодичними», можлива й ієрархія цілей.

Поняття стратегії може бути розглянуто як з когнітивної, так і з лінгвістичної точки зору. Когнітивний аспект докладно аналізується Т.А. Ван-Дейком [van Dijk, Kintsch 1983], де розглядаються засоби обробки складної інформації в пам'яті, когнітивні ходи в мисленні. Нас цікавлять мовленнєві (діалогові, за класифікацією Т.А. Ван-Дейка) стратегії – тобто специфічні засоби мовленнєвої поведінки, здійснювані під контролем глобального наміру. Очевидно, що мовленнєві стратегії також мають когнітивні виміри (наприклад, планування і контроль), але механізми, за допомогою яких здійснюються ці ментальні процедури,

здебільшого не мають індикаторів «на поверхні мовлення» і, отже, недоступні для лінгвістичного аналізу.

Мовленнєва стратегія визначає семантичний, стилістичний та прагматичний вибір мовця. Залежно від ступеня «глобальності» намірів мовленнєві стратегії можуть характеризувати конкретну розмову з конкретними цілями (звернутися з проханням, розрадити тощо) і можуть бути більш загальними, спрямованими на досягнення загальних соціальних завдань (встановлення і підтримка статусу, прояв влади, підтвердження солідарності з групою тощо). У зв'язку з цим доречно розмежовувати *загальні* й *окремі* стратегії [Иссерс 2002, 105]. Вичерпна класифікація окремих стратегій видається досить складною через розмаїття самих комунікативних ситуацій.

Стратегія – це певна послідовність дій (у цьому випадку – мовленнєвих), організованих залежно від цілі взаємодії. Оскільки в процесі комунікації зазвичай існує декілька засобів досягнення цілі, стратегії пов'язані з вибором. У реальному спілкуванні мовець часто має не одну ціль: навіть один мотив припускає декілька цілей, а зазвичай поведінка особистості обумовлена декількома мотивами. Тому ефективність мовленнєвої стратегії оцінюється після досягнення максимальної кількості цілей або залежно від їхньої ієрархії: найбільш бажані цілі повинні бути досягнуті в першу чергу. Так, наприклад, стратегія прохання має на меті, по-перше, домогтися її виконання (уникнути відмови), по-друге, «зберегти імідж» прохача (стратегія самопрезентації), по-третє, встановити або підтримати добрі стосунки з адресатом (стратегія кооперації). Крім цих, цілком очевидних, можуть бути й інші цілі. З цього випливає, що найбільш регулярні цілі, які характеризують певні ситуації спілкування, повинні бути позначені та ієрархічно упорядковані. Не завжди цілі формують єдиний «вектор» спілкування: вони можуть конкурувати, навіть перебувати у відношеннях опозиції. Найчастіше трапляється конфлікт між стратегією щирості («хочу бути чесним») і стратегією самопрезентації («хочу справляти хороше враження») [Германова 1993]. Поєднати такі цілі важко – отже, стратегії повинні бути гнучкими. Мовець на різних етапах визначає пріоритет тієї або іншої мети і відповідно корегує мовленнєві дії. Отже, стратегія контролює оптимальне вирішення системи завдання «гнучким і локально керованим способом» [Ван-Дейк 1978, 274].

Гнучкість мовленнєвих стратегій визначається можливостями їхньої реалізації через різноманітні мовленнєві тактики і комунікативні ходи, а також комплексним використанням мовних ресурсів і прийомів мовленнєвого впливу.

Творча реалізація мовленнєвої стратегії припускає різноманітні засоби її досягнення. Вони можуть комбінуватися залежно від ситуації або один із них використовується як головний (найбільш ефективний), а інші залучаються в разі потреби або взагалі не залучаються. Отже, якщо мовленнєву стратегію розуміти як сукупність мовленнєвих дій, спрямованих на вирішення загального комунікативного завдання мовця («глобального наміру», за Т.А. Ван-Дейком), то *мовленнєвою тактикою* слід вважати одну або декілька дій, що сприяють реалізації стратегії. Стратегічний задум визначає вибір засобів і прийомів його реалізації, отже, мовленнєва стратегія і тактика пов'язані як рід і вид [Верещагин, Ратмайр, Ройтер 1992; Гойхман, Надеина 2001; Клюев 2002; Иссерс 2002; Труфанова 2001]. Необхідно звернути увагу на динамічний характер мовленнєвої тактики, що забезпечує гнучкість стратегії, оперативне реагування на ситуацію. Звичайно, завдання, яке мовець вбачає як мету комунікативного акту, не вирішується за допомогою одного звернення до партнера (це швидше виняток, ніж правило).

Досягнення мети здійснюється під час діалогу, об'єднаного з погляду єдиного надзавдання. При цьому учасники діалогу, домагаючись своєї мети, протягом усього комунікативного акту здебільшого не користуються готовими схемами – послідовностями мовленнєвих актів, а конструюють свої звертання під час діалогу залежно від ситуації. Комунікативна стратегія пояснює цю внутрішню зв'язність діалогів, що тривають.

Досягнення можливе, якщо мовець протягом усього циклу спілкування контролює інтелектуальні й емоційні процеси слухача таким чином, щоб ті привели його врешті-решт до потрібного вирішення (дії). Методи, якими користується мовець в «налаштуванні» партнера, являють собою або безпосередні стимули дій, або виступають як умови [Иссерс 2002, 114]. Ці методи і прийоми, що окремо або в комплексі ведуть до вирішення певного завдання, є конституєнтами мовленнєвих тактик і визначувані як комунікативні (мовленнєві) ходи.

Поняття *комунікативного ходу* досить активно використовується в прагматиці [Ван-Дейк 1978; Карасик 1992; Тарасова 1992], проте дослідники вкладають у цей термін різний зміст. Так, у [Карасик 1992] комунікативний хід розуміється як синтагматично визначений елемент мовленнєвого акту. Наприклад, мовленнєвий акт прохання інтерпретується як комплекс із п'ятьох компонентів, послідовність яких чітко закріплена: 1) початок розмови; 2) звертання; 3) прохання про прохання; 4) мотивація; 5) власне-прохання. Компоненти мовленнєвого акту є нерівноцінними: ядро складає «власне-прохання», початок розмови і звертання – фатична комунікація, прохання про прохання і мотивування є додатковими компонентами. Потреба в додаткових компонентах виникає в умовах «ускладненого спілкування» – різниця в статусі, недостатнє знайомство, напружені стосунки. Загалом виявляється залежність: чим більша дистанція, тим вірогідніше розгорнута схема.

Комунікативний (мовленнєвий) хід тлумачиться як функційна одиниця послідовності дій, що сприяє вирішенню локального або глобального завдання під контролем стратегії [Ван-Дейк 1978, 274]. Оптимальна стратегія потребує, щоб кожний хід робив максимальний внесок у реалізацію стратегічного надзавдання. Хоча учасник мовленнєвої взаємодії не може прогнозувати всі етапи діалогу (переважно у зв'язку з відсутністю повної інформації), загальна стратегія визначає, якого типу хід він може зробити в критичних пунктах. Крім того, вибір комунікативного ходу відбувається з урахуванням текстових і контекстних наслідків попередніх ходів. Оскільки попередня інформація про комунікативний акт може бути неповною або хибною, якісь ходи можуть виявитися менш вдалими, і тоді необхідно буде вжити інші ходи, щоб скорегувати небажані наслідки або висновки.

Отже, функційна роль кожного мовленнєвого ходу в рамках загальної стратегії визначається щодо попереднього ходу та очікуваного. І ця роль «локально контролює деталі прагматичної, семантичної, синтаксичної і стилістичної репрезентації» [opt. cit.: 275]. Акцент робиться на реляційному характері ходів (або «кроків»). Так, у стратегії позитивної самопрезентації можуть знадобитися ходи, що нейтралізують негативні умовисновки. Реляційний характер ходів (у термінах Т.А. Ван-Дейка) сприяє локальній когерентності дискурсу. Деякі ходи не мають реляційної функції, тобто можуть бути класифіковані самі по собі (хоча можуть мати відношення до очікувань, норми або властивостей комунікативного контексту).

Загалом функція комунікативного ходу полягає у різного роду корекціях, здійснюваних мовцем для вирішення стратегічного завдання. Тому охоплює, за [Иссерс 2002, 114]:

- корекцію моделі світу;
- корекцію моделі ситуації;
- корекцію інтеракціональних характеристик;
- корекцію діалогових характеристик.

В окремих ситуаціях сама послідовність комунікативних ходів сигналізує про мовленнєву тактику (тобто одні ходи є попередніми умовами для наступних). Наприклад, комунікативний хід поступання, що демонструє реальну або уявну толерантність і співчуття, зазвичай використовується до або після негативної оцінки – для позитивної самопрезентації [Ван-Дейк 1978].

Усе це дозволяє виділити основні параметри, що визначають вибір мовленнєвої тактики і комунікативних ходів на етапі планування. До них слід зарахувати загальні знання про комунікативну ситуацію (доречність/недоречність певного мовленнєвого акту), знання про відповідний мовленнєвий акт, знання про співрозмовника (як особистості, як партнера по комунікації). У діалогічному дискурсі оцінного типу досить легко спостерегти використання цих дискурсивних одиниць – мовленнєвих стратегій, тактик і ходів у ролі аксіологічних компонентів, пор. фрагмент оцінного дискурсу, у якому наявна комбінація аксіологічних стратегій, тактик та ходів.

(1) After the funeral, Trudy hid all photos and other evidence of her life with Patrick. Ashley Nicole had never heard his name mentioned. But after three days of reporters camping on their street, the child naturally was asking questions. […] She began by admitting that she had been married before. "Patrick and I were married for four years, and then he did a very bad thing."

"What?" Ashley Nicole asked, wide-eyed and absorbing more than Trudy wanted.

"He killed a man, and he made it look like […] there was a big car wreck, a big fire. […] Patrick was gone, […] and I was very sad. He was my husband. I loved him dearly, and he was suddenly gone. […] Now, four years later, they found Patrick off hiding on the other side of the world. He ran away and hid."

Ashley Nicole: "Why?"

Trudy: "Because he stole a bunch of money from his friends, and since he's a very bad man he wanted to keep all of this money for himself."

Ashley Nicole: "He killed a man and he stole money."

Trudy: "That's right, honey. Patrick is not a nice person."

Ashley Nicole: "I'm sorry you were married to him, Mommy."

"Yes. But look, honey, there's something you need to understand. […] Patrick is your father." […]

Ashley Nicole: "Does he want to see me?"

Trudy: "I don't know, but I'll fight forever to keep him away from you."

Ashley Nicole turned and looked at Trudy square in the eyes, and said, "I hate Patrick". Trudy shook her head as if the child were naughty, then she clutched her tightly, and smiled [Grisham 1997, 94-96].

Структура аналізованого фрагмента має такі ознаки аксіологічності: передоцінний блок, що формується двома першими реченнями, містить попередню інформацію про необхідність роз'яснювальної бесіди матері з шестирічною донькою. Протягом кількох років мати приховувала від знайомих і від доньки факт одруження з Патриком Леніганом, якого вважали загиблим. Після того, як з'ясувалось, що він живий і причетний до кримінальної справи, Труді почали турбувати правничі органи та журналісти. Жінка вирішила запобігти «неправильній» реакції дитини на можливі

запитання шляхом формування у дівчинки вкрай негативного ставлення до Патрика. Тим самим передоцінний блок вводить до наступної оцінної ситуації і вказує на наявність глобальної аксіологічної макростратегії героїні. Оцінний блок містить провідну *аксіологічну стратегію – сформувати негативну думку* про Патрика, яку після закінчення розмови було реалізовано (висловлення дівчинки *I hate Patrick*). Для реалізації цієї стратегії застосовано *тактику визнання людини доброю або поганою* (експліцитна мовленнєва модель *Somebody is good/bad*) за допомогою *комунікативного ходу апелювання до емоцій та цінностей* дитини. Первинними цінностями дитини стають цінності її матері, тому всі материнські проблеми, турбота та негативне ставлення сприймаються дитиною подібно. Труді вживає прямі експліцитні висловлення оцінки, які дівчинка не може не зрозуміти: *he did a very bad thing; I was very sad; I loved him dearly, and he was suddenly gone*. Інший *мовленнєвий хід*, до якого вдається героїня, – *уточнення сформованого судження (That's right, honey. Patrick is not a nice person).* За допомогою *ходу залякування* Труді непрямо дає дочці зрозуміти, що Патрик навіть може становити загрозу *I'll fight forever to keep him away from you.* Отже, аксіологічну стратегію героїні було вдало реалізовано, на що вказується в постоцінному блоці: *Trudy shook her head as if the child were naughty, then she clutched her tightly, and smiled*, і тепер мати може бути впевнена: донька виступатиме на таких самих позиціях ненависті до Патрика, що й вона сама, і може не боятися будь-яких запитань з боку представників влади.

І.10. Субдискурс як складник дискурсу. Слід розглянути так званий оцінний комплекс, який можна вважати загальною назвою оцінного дискурсу та оцінного субдискурсу. Критерієм для виділення оцінного дискурсу або оцінного субдискурсу як окремого дискурсивного типу та підтипу, відповідно, є аксіологічна структура діалогічного дискурсу. Якщо когнітивний процес оцінювання є невід'ємною частиною психічної діяльності будь-якого індивіда і частиною практично будь-якого комунікативного процесу, оцінний дискурс може зустрічатися в багатьох типах діалогічних і монологічних дискурсів. У цьому випадку правомірним, на наш погляд, буде виділення оцінного субдискурсу як частини дискурсу іншого типу. Оцінний субдискурс («дискурс у дискурсі») характеризується тими ж параметрами, що й оцінний дискурс. Статус оцінного дискурсу або субдискурсу буде визначатися загальною макростратегією мовця: за наявності глобальної аксіологічної макростратегії слід говорити про оцінний дискурс. За наявності іншої (інших) стратегій мовця (спонукальної, інформаційної, аргументативної тощо) має місце оцінний субдискурс. Під ***глобальною аксіологічною макростратегією*** слід розуміти загальне спрямування комунікативних дій мовця на висловлення власного судження про партнера у взаємодії прямо чи непрямо за допомогою однієї або кількох мовленнєвих стратегій, тактик, ходів або їхніх комбінації.

Показовим у цьому плані може бути розгляд фрагмента діалогічного дискурсу, що відтворює комунікативну ситуацію під час слухання кримінальної справи в залі суду, який містить оцінний субдискурс.

(2) ***А.*** *The Morning belonged to Durwood Cable, or Durr as he was known up and down the cost. […] He found courtrooms to be relaxing places because they were stages - no phones, no foot traffics, no secretaries scurrying about - everyone with a role, everyone following a script with the lawyers as the stars. […] He once went six years without losing a case. […]*

Б. *He crossed his arms, pinched his chin like a pensive professor, and said in a pleasantly rich voice, "My name is Durwood Cable, and I represent Pynex, an old company*

that's been making cigarettes for ninety years." There, he was not ashamed of it! He talked about Pynex for ten minutes and did a masterful job of softening up the company, of making his client warm and fuzzy, almost likeable.

Finished with that, he plunged fearlessly into the issue of choice. […] "Can we all agree that cigarettes are potentially dangerous if abused?" he asked and watched most of the heads shake in agreement. "There, fine. Now since this is common knowledge, can we all agree that a person who smokes should know the dangers?" More nodding. "This is a very important question. […] Is there a single person on this panel who doesn't believe that a person who chooses to smoke should know the dangers?" […] A hand was slowly raised from the fourth row. […] "I got a question for you, Mr. Cable."

"Certainly."

"If everybody knows cigarettes are dangerous, then why does your client keep making them?"

[…] All eyes were on Durwood Cable as he kept smiling, never flinching in the least. "Excellent question," he said loudly. He was not about to answer it. "Do you think the making of cigarettes should be banned, Mrs. Tutwiler?"

"I do."

"Even if people want to exercise their right to choose to smoke?"

"Cigarettes are addictive, Mr. Cable, you know that."

"Thank you, Mrs. Tutwiler."

"The manufacturers load up the nicotine, get folks hooked, then advertise like crazy to keep selling."

"Thank you, Mrs. Tutwiler."

"I'm not finished", she said loudly, clutching the pew in front of her and standing ever taller. "The manufacturers have always denied that smoking is addictive. That's a lie, and you know it. Why don't they say so on their labels?"

Durr's face never changed expression. He waited patiently, then asked quite warmly, "Are you finished, Mrs. Tutwiler?" There were other things she wanted to say, but it dawned on her that perhaps this was not the place. "Yes," she said, almost in a whisper.

"Thank you. Responses such as yours are vital to the jury selection process. Thank you very much. You may sit down."

***B.** She glanced around as if some of the others should stand and fight with her, but left alone, she dropped to her seat. She might as well have left the courtroom.*

Cable quickly pursued less sensitive matters. He asked a lot of questions, provoked a few responses, and gave his body language experts much to chew on. He finished at noon, just in time for a quick lunch [Grisham 1996, 49-52].

Відомо, що підгрунтям для виділення оцінного субдискурсу є властива для нього аксіологічна структура. Передоцінна ситуація зображена в цьому фрагменті блоком **А**. Авторський опис особистості Дурвуда Кейбла, адвоката, що відстоював інтереси однієї з тютюнових компаній, а також окреслення його позиції та лінії поведінки в суді *(He found courtrooms to be relaxing places because they were* stages) готує ґрунт для подальшого розпізнавання мети і тактики мовленнєвої поведінки адвоката. При цьому вживання оцінних слів із позитивною семантикою (*masterful job, warm, likeable*) в дискурсивній реалізації набуває протилежного, негативно-оцінного змісту. Останній виникає внаслідок імпліцитного порівняння одержувачем інформації (у цьому випадку – читачем) змісту висловлення з наявними оцінними стереотипами й етичними нормами. Відомо, діяльність тютюнових компаній пов’язана з виробництвом і продажем якомога більшої кількості тютюнових виробів для отримання значного прибутку. Водночас визнаним є той факт, що куріння спричиняє

залежність і може призвести до пагубних для здоров'я і життя курця наслідків. Тому суспільство не сприймає позицію тютюнових компаній, вважаючи їхню діяльність загрозливою. Більше того, всілякі запевнення представників компаній про те, що їхня продукція не шкодить здоров'ю і не викликає залежності, розглядаються як очевидна брехня і широко осуджуються. Отже, той факт, що адвокат компанії-виробника сигарет зумів подати свого клієнта не просто у виграшному світлі, а навіть з позитивного боку, свідчить, по-перше, про професіоналізм найвищого рівня самого адвоката (що характеризує його позитивно), а по-друге, про його **глобальну макростратегію** будь-якими засобами, навіть такими, що суперечать етичним нормам, добитися визнання свого клієнта невинним (що характеризується негативно). Отже, в передоцінній ситуації є й вказівка на комунікативну мету мовця, для реалізації якої він застосовує різноманітні стратегії й тактики, що містяться в оцінній ситуації (блок **Б**). **Перша стратегія**, до якої удався Дурвуд Кейбл, – покликана на свідомий вибір курця (*he plunged fearlessly into the issue of choice*). **Друга стратегія** – визнання існування лише потенційної шкідливості куріння, і то в разі зловживання сигаретами. Для цього обрана **тактика** – покликання в союзники всієї аудиторії присяжних і подання інформації як такої, що не вимагає спростування *(Can we all agree that cigarettes are potentially dangerous if abused*?). **Комунікативний хід** звернення до кожного присяжного окремо, що, по суті, є нічим іншим, як закликом «хто не з нами, той проти нас» (*Is there a single person on this panel who doesn't believe that a person who chooses to smoke should know the dangers?*), є підпорядкованою частиною цієї тактики. Але те, що такий присяжний знайшовся, тільки посилило азарт адвоката, лінія захисту якого була непохитною. Він знешкодив обвинувачення присяжною свого клієнта в тому, що той продовжує виробництво сигарет попри їхню відому шкідливість тим, що шляхом логічних викрутів нав'язав їй цілком відмінну від її власної позицію: нібито присяжна зазіхнула на святе право кожного американського громадянина на свободу вибору (**тактика** підміни істинного покликання хибним). Реакція присяжної (*it dawned on her that perhaps this was not the place; she said, almost in a whisper*), яка була, по суті, відмовою від подальшої боротьби за справедливість, стала значним внеском у результат мовленнєвих дій мовця – зняти на цьому етапі слухання справи претензії до компанії «Пайнекс» у виробництві шкідливого продукту. Ця проміжна перемога стала значним внеском у здійснення глобальної макростратегії адвоката. У постоцінному блоці **В** також наявна імпліцитна вказівка на досягнення мовцем своєї комунікативної інтенції.

Проаналізований фрагмент діалогічного дискурсу містить оцінний субдискурс із відповідною аксіологічною структурою, а саме блоком передоцінки, оцінним блоком та постоцінним блоком. В оцінному блоці наявні метамовленнєві дії адресанта – здобути перемогу на слуханні справи; тактики та стратегії адресанта, докладно проаналізовані вище; реакція адресата – розгубленість; результат мовленнєвих дій адресанта – відмова адресата від подальшої боротьби, отже, реалізовано і загальну макростратегію. Отже, основне призначення оцінного субдискурсу тут – за допомогою оцінних стратегій, тактик і комунікативних ходів сприяти реалізації глобальної макростратегії мовця.

Для показу досягнення глобальної макростратегії мовця із застосуванням аксіологічних тактик і комунікативних ходів слід розглянути такий фрагмент оцінного субдискурсу в рамках діалогічного дискурсу:

(3) After hundreds hours of plotting, a strategy had been developed. Cable began by asking Krigler <u>if he was angry with his former employer</u>.

"Yes," he answered.

"Do you hate the company?"

"The company is an entity. How do you hate a thing?"

"Do you hate war?"

"Never been."

"Do you hate child abuse?"

"I'm sure it's sickening, but luckily I've never had any connection with it."

"Do you hate violence?"

"I'm sure it's awful, but again, I've been lucky."

"So you don't hate anything?"

"Broccoli." A gentle laugh came from all quarters of the courtroom, and Cable knew he had his hands full.

"You don't hate Pynex?"

"No."

"Do you hate anyone who works there?"

"No. I dislike some of them." ...

"What about the people against whom you directed your lawsuit?"

"No. Again, they were enemies but they were just doing their jobs." [Grisham 1997, 239].

На наявність глобальної макростратегії вказує попереднє авторське зауваження *After hundreds hours of plotting, a strategy had been developed*. Адвокат підготував план своєї поведінки в залі суду та допит свідка таким чином, щоб за допомогою *комунікативних ходів багаторазового запиту оцінної інформації* загального змісту *Do you hate...?* реалізувати *тактику усунення негативного ставлення* багатьох членів суспільства до діяльності свого клієнта – тютюнової компанії. Багаторазовий запит інформації одного типу призводить до такого ефекту, що наприкінці діалогу ця інформація звучить вже як доказ через те, що повторюваність послаблює критичність мислення того, хто інформацію сприймає [Мицич 2001, 385]. Залучення такої тактики є необхідним кроком до реалізації *глобальної макростратегії* мовця – *добитися виправдувального вердикту* для свого підзахисного. Застосування зазначеного комунікативного ходу є успішним для реалізації цієї стратегії ще й тому, що використання одного й того самого висловлювання свідка примушує його на підсвідомому рівні визнати інший, дедалі важливіший факт (у цьому прикладі – факт відсутності ненависті до тютюнової компанії). Цей хід є поширеним в адвокатській практиці і є запорукою успішного завершення судової справи, за даними соціальних психологів [Зимбардо, Ляйппе 2000, 339].

І.11. Поняття діалогічного дискурсу. Мовленнєва діяльність може здійснюватись або у формі монологу, якщо мовець один, або у формі діалогу – за наявності двох або більше мовців. Л.В. Щерба вважав, що монолог є значною мірою штучною мовною формою і що істинне своє буття мова знаходить в діалозі; тобто діалог є первинним відносно монологу [Щерба 1957, 116].

Діалог, який у сучасному мовознавстві набув статусу основної, хоч і не єдиної форми розмовного мовлення, останнім часом став об'єктом інтенсивного дослідження як у формально-структурному [Баранов, Крейдлин 1992; Зернецкий 1985; Падучева 1982; Примерова 1988; Хейзинга 2001; Якубинский 1986; Brown, Yule 1996; Sacks, Schegloff, Jefferson 1974 та ін.], так і в комунікативно-прагматичному плані [Булыгина, Шмелев 1982; Кожина 1981; Макаров 1990; Орлов 1991; Сусов 1984; Чахоян, Паронян 1989; Dijk 1981; Tannen 1994]. У багатьох

працях з діалогом пов'язане уявлення насамперед про комунікацію, взаємодію, контакт [Валюсинская 1979, 313]. Зокрема, вважається, що комунікативність виявляє себе у всіх формах мовлення, тому по суті будь-яке мовлення є діалогічним [Кожина 1981, 207].

Діалог – це перемежована форма взаємодії індивидів, а монолог – тривала форма впливу у спілкуванні, тобто в обох випадках наявна комунікативна діяльність, де діалог є взаємоспрямованим, а монолог – односпрямованим [Якубинский 1986, 32]. Проте й монолог може бути діалогічно розщепленим [Холодович 1979, 273].

Концепція внутрішньої діалогічності текстів, висунута М.М. Бахтіним, передбачає виділення в діяльності спілкування моменту мовленнєвої взаємодії індивидів як основного, протиставляючи його односпрямованому, а отже, однобічному повідомленню про ситуацію. Відношення до смислу та власне розуміння, як зазначає М.М. Бахтін., вже є само по собі діалогічним [Бахтин 1986, 317].

Очевидно, внутрішня діалогічність монологічного літературного мовлення є явищем складнішим, ніж звичайне діалогізування, обмін репліками в діалозі. Дискурсивний процес є безперервним, спадкоємним. Текст живе, лише коли зтикається з іншими текстами (контекстом); цей контекст є діалогічним контактом між текстами (висловлюваннями), а не механічним контактом «опозицій», можливим лише в межах одного тексту [opt. cit.: 364].

На відміну від монологу, який може «зіштовхувати» висловлення між собою, діалог є обміном висловленнями, як усними, так і письмовими (текстами). Монолог може лише відображувати цей обмін, але сам не є таким; монолог постає однобічною «передачею» висловлення у вигляді або ініціювальної, або реагувальної репліки.

Вторинність та більша складність монологу порівняно з діалогом віднайшла своє підтвердження і в психологічних розвідках [Лурия 1998; Выготский 1999; див. також Макаров 1990, 17; Cook 1989, 59]; водночас наголошувалось, що в історичному смислі монолог – це інтеріоризований і «згорнутий» діалог, який потім у процесі об'єктивації – екстеріоризації – із діалогу «для себе» перетворюється на монолог «для інших», на «дискурсивне мовлення».

Діалогові властиві швидкість зміни інтонацій, чергування різних форм мелодійного руху мовлення, розгорнута послідовність засобів мімічної й жестикуляційно-пластичної сигналізації, безпосереднє переведення до звучання соціально-звичних мовленнєвих формул [Виноградов 1963, 19]. Вказуючи на ситуативну обумовленість діалогу й на властиву йому синкретичність виразів, В.В. Виноградов привертав увагу й до того, що не лише діалог є «кузнею» мовленнєвих змін, що саме монолог тяжіє до виходу за межі соціально-нівельованих форм семантики й синтагматики [ibid].

Отже, діалог, з одного боку, є більш давньою, ніж монолог, формою мовленнєвої діяльності, але з іншого – формою, безпосередніше пов'язаною із ситуацією спілкування, тому що діалог можливий і за умов значної редукованості власне-мовного компонента, коли стають чинними паралінгвістичні засоби комунікації. Ситуативно-зв'язана діалогічна форма характеризується стереотипністю. Взагалі розчленованість діалогічного мовлення – це значною мірою його розподіленість між партнерами спілкування, ніж розчленованість самих реплік-висловлень. Тому було б помилкою вважати монолог лише певною імітацією «істинного» мовленнєвотворчого процесу в діалозі. Монолог як моносуб'єктний дискурс не тільки увібрав у себе

властивості діалогу, а й збагатив, у свою чергу, можливості діалогічного спілкування, скасовуючи первинно властиву йому ситуативну зв'язність та синкретичність виразів.

Розвідки, спрямовані на визначення статусу діалогу, продовжилися дослідженням діалогічного мовлення в багатьох аспектах, найбільша дослідницька увага з яких приділялася структурно-композиційному та комунікативно-прагматичному аспектам. Вивчалася структура діалогу, виявлялись його мінімальні одиниці та ступінь максимальної розгорнутості, з одного боку, а також чинники, що зумовлюють змістовний бік діалогу – когнітивні, прагматичні, психологічні, комунікативні – з іншого. Дослідження першого спрямування були викликані необхідністю виділити «одиницю спілкування», яка відбиває сутність діалогічної взаємодії на певному мінімальному відрізку спілкування. Таким чином було виявлено мінімальну діалогічну одиницю [Баранов, Крейдлин 1992, 84]. Водночас постулювалося, що для діалогу домінувальним є поняття illокутивного спонукання: «зчеплення» реплік у єдине ціле відбувається за рахунок того, що одна репліка illокутивно спонукає іншу. Основу цього підходу складають не тільки особливості висловлень, а й етикет, а також психологічні закономірності мовленнєвого подразнення. Illокутивне спонукання не збігається із відношенням «стимул – реакція» (оскільки реакція може бути віддаленою, а стимул представлений нулем, тобто виражений невербально).

Мінімальним діалогом є послідовність реплік адресата й адресанта з такими особливостями: 1) усі репліки пов'язані єдиною темою; 2) діалог починається абсолютно незалежним і закінчується абсолютно залежним мовленнєвим актом; 3) усі відношення illокутивного спонукання й самоспонукання виконано; 4) в межах цієї послідовності не існує іншої, відмінної від неї, яка задовольняла б умовам 1-3 (ознака мінімальності) [Баранов, Крейдлин 1992, 94]. Мінімальна діалогічна одиниця відбиває комунікативну діяльність всіх учасників діалогу на певному етапі спілкування, причому діяльність в межах комунікативних норм. Їхню основу становить узгодження інтенцій: illокутивне спонукання потребує відповіді на нього. Порушення цих норм веде до комунікативної невдачі.

Реалізація мети розв'язання діалогу може відбуватися в одноразовому обміні репліками комунікантів, тобто в діалогічній єдності. Якщо ж ця мета не реалізується повністю, то взаємодія комунікантів не переривається, а виноситься за межі діалогічної єдності і потребує додаткових зусиль з боку комунікантів. Взаємодія інтенцій продовжується доти, доки мету спілкування не вичерпано, або принаймні не отриманий певний результат [Чахоян, Паронян 1989]. Внаслідок цього утворюється одиниця діалогу (дискурсу), яка має складну комунікативну структуру і складається з декількох діалогічних єдностей – макродіалог [Dijk, Kintsch 1983], діалогічна одиниця цілеспрямованого спілкування [Чахоян, Паронян 1989]. Тільки на рівні макродіалогу можна прослідкувати важливі аспекти мовленнєвої взаємодії – зміну мовленнєвих стратегій і тактик співрозмовників, їхні комунікативні зусилля в реалізації глобальної мети спілкування, що характеризують макродіалог, на відміну від діалогічної єдності.

Виділення макродіалогу як граничної одиниці дискурсу, здійснене Т.А. Ван-Дейком, Дж. Брауном, І.П. Сусовим та іншими мовознавцями, потребує визначення його основних характеристик. Однією з таких характеристик визнається наявність загальної комунікативної інтенції, тобто глобальної мети [Dijk, Kintsch 1983], цілісної задачі спілкування [Зернецкий 1985] або спільної комунікативної задачі [Паронян 1989]. Реалізація глобальної мети відбувається завдяки зусиллям двох рівноправних співрозмовників, кожен з яких здійснює свій внесок до

вирішення загальної задачі спілкування, хоча при цьому індивідуальні цілі комунікантів, згідно з якими вони будують своє мовлення, можуть бути як односпрямованими, так і неодноспрямованими, навіть протилежними [Сусов 1984].

Окрім загальної мети, організації реплік у макродіалозі сприяє наявність спільної теми, яка відбиває предмет діяльності (global topic – за Т.А. Ван-Дейком [Dijk 1981]; discourse topic за Дж. Брауном та Дж. Юлем [Brown, Yule 1996]; «тематичне ядро» за В.І. Югановим [Юганов 1983]). Більша частина типів макродіалогу має обмеження на діапазон можливих тем, який Т.А. Ван-Дейк називає тематичним репертуаром. Межі цього репертуару чітко не визначені, вони залежать від інтересів, цінностей, соціокультурних норм, а також «можуть бути пов'язані з комунікативним контекстом або ситуацією, з ролями, функціями або статусом членів суспільства і, нарешті, з віковими, статевими та особистісними особливостями співрозмовників» [Ван-Дейк 1978, 52].

Дослідження комунікативно-прагматичного напрямку виявляють певні правила й закономірності протікання діалогічного дискурсу. Так, розроблено принципи системного аналізу діалогу з точки зору послідовності учасників [Sacks, Schegloff, Jefferson 1974]. Розглянуто розмовний діалог (conversation) у порівнянні з іншими мовленнєвими системами, які ґрунтуються на послідовності ролей (дебатами, церемоніями, інтерв'ю тощо). Неважко помітити, що різні типи дискурсу характеризуються різною мірою довільності в організації розмови, при цьому розмовний діалог можна вважати базовою моделлю системи, де послідовність є фундаментальною властивістю. Решта є різноманітними трансформаціями параметрів, що визначають модель діалогу.

Основні риси, що характеризують діалог, виділені [Sacks, Schegloff, Jefferson 1974, 701], є такими: 1) мовець та слухач міняються ролями – принаймні один раз; 2) здебільшого тільки один учасник говорить; 3) одночасна участь кількох осіб трапляється досить часто, але ці моменти нетривалі; 4) передача ініціативи зазвичай здійснюється без пауз і нашаровування висловлювань партнерів; 5) послідовність у діалозі не фіксується заздалегідь; 6) тривалість однієї «партії» варіюється; 7) заздалегідь не встановлено, хто говоритиме, скільки разів, як довго та в якій послідовності; 8) перерозподіл ініціативи здійснюється за допомогою спеціальних технік; 9) існують спеціальні одиниці для організації послідовності; 10) існує механізм виправлення помилок – наприклад, за одночасного вступу в діалог.

Техніки перерозподілу ініціативи в діалозі складаються з самоназивання та вибору наступного мовця тим, хто говорить зараз. Слід зауважити, що ці правила побудовані винятково на засадах принципу кооперації: боротьба інтересів, випадки конфронтації не враховано. Так, наприклад, обов'язковою умовою зміни ролей вважається «належне» місце передачі ініціативи (transition-relevance place).

Спільне комунікативне завдання і загальна тема визначають глобальну організацію макродіалогу, його зв'язність, яка полягає в тому, що всі діалогічні єдності, наявні в макродіалозі, мають певне значення в його структурі з погляду реалізації спільного завдання спілкування. У діалогічній єдності репліки не є повтором певних мовленнєвих дій комунікантів, оскільки в них відбувається зміна мовленнєвих тактик мовців залежно від комунікативної ситуації.

Первинність діалогічної форми взаємодії відбиває потребу індивідів у спілкуванні. Актуалізація діалогічного дискурсу зумовлена комплексом чинників, які впливають як на діалогічну композицію, так і на зміст діалогу, серед яких виділяються мінімальні діалогічні одиниці, максимальна розгорнутість діалогу, розподіл інформації, логічна, семантична й комунікативна зв'язність, тематичний

репертуар, інтенційна залежність. У виявленні змісту діалогічного дискурсу необхідний лінгвістичний аналіз висловлень, аналіз всіх компонентів комунікативної ситуації, а також всіх позамовних чинників (паралінгвістичних, психологічних, соціокультурних, історичних), – тобто всіх чинників-складників поняття «дискурс».

Змістовий бік дискурсу не можна звести до суми лексичних значень слів, які його складають. Певне лексичне значення може міститись у словах і навіть в одиницях нижчого рівня – морфемах. Актуалізація значень на рівні висловлення й дискурсу призводить до утворення додаткових та/або цілком нових смислів. Оцінне значення реалізується й на нижчих рівнях мовної системи, а оцінні смисли – тільки на рівні дискурсу, в ситуації мовленнєвої взаємодії. Для вияву цих смислів і необхідний аналіз діалогічного дискурсу.

Дослідження діалогічного дискурсу як тексту, що актуалізується за певних умов, проводиться у рамках дискурс-аналізу з погляду його лінгво-когнітивної, прагматико-когнітивної структури та інтерактивної діяльності комунікантів. Умовами для актуалізації формальної, текстової основи дискурсу є, зокрема, позамовні чинники – психологічні, соціальні, етнокультурні, історичні, ситуативні. Саме ці чинники сприяють відображенню в комунікації мисленнєвих процесів мовця, одним з яких є оцінювання. Формою фіксації дискурсу є текст з певними структурно-композиційними параметрами, першочергове значення з яких відводиться цільності (когерентності), а також семантичній, логічній та комунікативній зв'язності (когезії), а одним із домінуючих типів дискурсу є діалогічний дискурс. Діалогічне мовлення первинне порівняно з монологічним через комунікативну, діяльнісну природу мови. Монолог у зв'язку з цим розуміється в лінгвістичних парадигмах як моносуб'єктний дискурс.

Основними компонентами дискурсу є тактики та стратегії, а також одиниці нижчого порядку – комунікативні ходи. Стратегія мовленнєвої поведінки є інтенційно спрямованим комплексом мовленнєвих дій комуніканта, що ґрунтуються на когнітивних процесах узагальнення минулого комунікативного досвіду для планування дискурсу в сукупності з реалізацією цього плану. Тактика є засобом здійснення стратегічного задуму, тобто охоплює одну або декілька комунікативних дій, що сприяють реалізації стратегії. Аксіологічні тактики сприяють реалізації глобальної аксіологічної макростратегії в оцінному дискурсі або є компонентами інших стратегій в оцінному субдискурсі.

Глобальна аксіологічна макростратегія в діалогічному дискурсі розуміється як загальне спрямування комунікативних дій мовця на висловлення власного судження про партнера по взаємодії прямо чи непрямо за допомогою однієї або кількох мовленнєвих стратегій, тактик, ходів або їх комбінації.

Численні класифікації типів дискурсу, наявні у межах дискурсивно-когнітивної парадигми, базуються на різних критеріях, одним з яких є прагматичний. На основі цього критерію виділяється такий тип дискурсу як оцінний. Оцінний дискурс умовно позначено як самостійно існуючий тип діалогічного дискурсу на ґрунті властивої йому аксіологічної структури. У реальній комунікації оцінний дискурс представлений оцінним субдискурсом – компонентом дискурсу іншого типу. Отже, оцінний субдискурс як варіант оцінного дискурсу визначається як підпорядкована частина діалогічного дискурсу іншого типу, яка характеризується наявністю аксіологічної структури. Критерієм для розмежування оцінного дискурсу і субдискурсу є присутність у першому глобальної аксіологічної макростратегії та відсутність такої у другому. Таким чином, наявність аксіологічної

структури, тактик і стратегій свідчить про існування оцінного субдискурсу в межах дискурсу іншого типу, а наявність тих самих компонентів разом з глобальною аксіологічною макростратегією дає підставу виділити оцінний дискурс.

І.12. Процедура дискурсного аналізу. У сучасній науці не існує викінченої методики дискурсного аналізу. Учені різних наук (соціології, політології, психології, культурної антропології, літературознавства, соціолінгвістики та ін.) прагнуть насамперед дати відповідь на питання їхнього фахового зацікавлення, а інші питання залишаються не з'ясованими. Незважаючи на те, що такі питання не постають актуалізованими, вони певною мірою заторкуються, їхній загальний обрахунок і складає загальне тло дискурсного аналізу.

Процес породження дискурсу має своїм джерелом *ситуативні моделі*, що постають формою вияву власного життєвого досвіду (див.: [Ван-Дейк 2006, 82-93]). Так, модель «ходіння на роботу» охоплює рух до певного університетського приміщення, інформацію про форму і розташування приміщень, колегах по роботі, типом занять та ін. [Там само: 69]. Мовці, описуючи ситуацію за допомогою мовних засобів, відображають власні моделі, власну інтерпретацію світу. Водночас способи вираження не постають довільними, виражені в текстах ситуативні моделі постають як структури фіксованих категорій. Призначенням дискурсного аналізу є вияв тих ситуативних моделей, що використані в кожному конкретному випадку мовцем. Цей аналіз здійснюється на ґрунті мовних засобів і через встановлення способів осмислення реальності мовцем.

Процедура дискурсного аналізу передбачає виділення *смислових блоків* – sequences (інколи їх називають стансами (stanzas) [Gee 1998; 1999, 89] та аналіз їхнього змісту, зокрема виділення категорій, які вони виражають. Дослідники визначають ту центральну проблему, навколо якої, на їхню думку, конструюється аналізований текст, або, інакше кажучи, дискурсна подія тексту..

Суттєвим підходом в аналізі дискурсу є метод «аналізу категоризації взаємодії», запропонований Г. Саксом [Sacks 1992]. Такий розгляд передбачає, що соціальні категорії постають певного типу контейнерами, в яких може накопичуватися і в разі необхідності актуалізуватися загальнопоширене, концептуальне знання про соціальні відношення, типові ситуації, поведінку тощо (пор. ситуаційні моделі Т.А. Ван-Дейка). Будуючи текст, той чи інший автор використовує ці категорії, реалізуючи їх у певній інтерпретативній *рамі* сприйняття поточного (у термінах Гофмана [Goffman 1974] – *фрейм* (термін «фрейм» уперше зустрічається в книзі Г. Бейтсона (див.: [Bateson 1972]); його стаття, де вперше використано цей термін, написана значно раніше; див. також: [Tannen, Wallat 1999, 347-348]; слід розрізняти використання цього терміна в різних науках: у соціології, соціолінгвістиці він вживається в іншому значенні, ніж у працях зі штучного інтелекту і когнітивної психології, де вперше застосував *фрейм* М. Мінський [Минский 1981]); простіше кажучи, мовець вибирає, в якому «обрамленні» буде подано його особистий досвід, його знання – у формі ділового спілкування, жарту, зізнання в коханні тощо).

Дослідник дискурсу виділяє основні категорії, які, на його думку, наявні в аналізованому тексті. Далі розглядає, яким чином здійснюється репрезентація цих категорій: встановлюються й аналізуються лексичні номінації категорій, інтерпретуються використані в тексті метафори, риторичні прийоми та ін. В аналізі мовних засобів під час дискурсного аналізу може використовуватися увесь арсенал засобів зі сфери семіотики, теорії мовленнєвих актів, інтеракціонізму (етнометодологічний підхід до дискурсного аналізу), варіаціоністської

соціолінгвістики (variationist sociolinguistics) та ін. На практиці жорсткі межі між сферами знань не реалізуються, підхід до дискурсу називається ***еклектичним*** й охоплює різні (зручні для автора) методи, почерпнуті з різних галузей знань.

Не перебільшуючи, можна сказати: скільки дослідників дискурсного аналізу, стільки існує методик дискурсного аналізу. Поряд з цим недоліком (довільний відбір методів) наявні й інші «слабкі місця» дискурсного аналізу, що мотивовані насамперед довільністю матеріалу для дослідження та довільністю інтерпретації. Останні є похідними інтуїтивних начал такого аналізу. Дискурсний аналіз виник як реакція на засилля кількісних методів (коли не враховувався функційний аспект досліджуваних явищ, не враховувався контекст) у гуманітарних науках. Постає необхідність висвітлення найбільш поширених методик дискурсного аналізу (див., наприклад, ємну хрестоматію з проблем дискурсного аналізу [Discourse Reader 1990]).

Дж. Холмс у праці «Вибачення в новозеландській мові» (1990) заперечує поширений досі погляд на мову як на засіб передачі інформації. Вона стверджує, що поряд з комунікативною не менш важливими є й інші функції, зокрема вираження афективних значень. Дослідниця пропонує модель, що дозволяє враховувати обидва аспекти використання мови. Аналізуються форми і функції одного мовленнєвого акту – вибачень, використання яких передбачає тільки реалізацію афективних значень. Під час розмови для вибачень типове тільки рутинне їхнє значення, в силу чого вони легко впізнавані і мають обмежений набір форм. Тому з формального погляду вибачення досить легко описати. Але з функційного погляду це реалізувати досить складно. У цьому разі лінгвісти часто звертаються до певної усталеної моделі мовленнєвої взаємодії. Як теоретичну основу Дж. Холмс обирає модель ввічливості, опрацьовану П. Браун та С. Левінсоном. Аналізуючи наявний матеріал, авторка констатує, що не всі приклади можна інтерпретувати в рамках цієї теорії; окремі можуть бути логічно поясненими в рамах інших соціальних ролей.

У праці С. Ромейн і Д. Ланж «Використання *like* як маркера непрямого мовлення і думки: процес драматизації» (1991) також наголошена важливість комунікативного афективного значення, але уже в контексті мовних вибачень. Говориться про поширену драматизацію, коли слово, що раніше мало тільки лексичне значення, набуває граматичного значення. До таких випадків зараховані й ті, коли слово, що мало певне граматичне значення однієї граматичної категорії, починає використовуватися для вираження значень іншої якої-небудь граматичної категорії. Зміни такого типу відбуваються, на думку авторів, з англійським словом *like*. Якщо раніше воно використовувалося як прийменник, сполучник, а також як суфікс прикметників, то в сучасній мові воно все частіше використовується для передачі непрямого мовлення. Такий вжиток відображає зрушення вбік реалізації афективного значення. У праці показано важливість референційного й афективного значень. Наявні у праці елементи дискурсного аналізу підтверджують їхню важливість для дослідження таких невластивих для цього типу розгляду, як мовні зміни.

Непряме мовлення являє собою цікавий об’єкт для лінгвістів, соціолінгвістів: включаючи чужі слова у тканину власної розповіді, мовець наче вводить у діалог ще одного учасника (здебільшого фізично відсутнього). Зазвичай ніколи не передає мовець слова цього учасника в абсолютно нейтральній формі, але підпорядковує їх творчій інтерпретації, залежно від намірів мовця у конкретній ситуації спілкування. Усе це вказує на те, що передача непрямого мовлення являє собою соціальний акт. Цій проблемі присвячена праця Дж. Мейбін («Дитячі голоси: розмова, знання та ідентичність» (1994)). Основну увагу зосереджено на інтелектуальних особливостях непрямого мовлення. Об’єктом дослідження є розмова

між дітьми. Їхній аналіз дозволяє Дж. Мейбін наголосити тезу про те, що мова є поліфункційною і що в будь-якому висловленні реалізується значний набір когнітивних і соціальних ролей.

У повсякденному спілкуванні часто використовуються наративи, в яких розповідається про особистий досвід (передаються події, учасником яких раніше був мовець). З одного боку, ці наративи мають універсальні риси, визначувані лінійністю мовлення: так, у будь-якій культурі оповідач повинен планувати розповідь. Окремі інші риси постають неуніверсальними і можуть варіюватися залежно від культурних норм і соціальної належності оповідача. Дж. Джі («Два стилі конструювання наратива та їхні лінгвістичні та освітні імплікації» (1989)) аналізує різниці між нормою оповіді, усталеною в чорній общині (яка містить риси, властиві усним культурам), і тими нормами, які намагається прищепити дітям школа. Діти з чорної общини у різних соціальних контекстах змушені перемикатися з однієї манери викладу на іншу, що, певною мірою, пов'язано зі зміною соціальної і культурної ідентичності, зі зміною знань та інтерпретації світу.

У класичній праці М. Клайна «Культурні різниці в організації академічних текстів: англійська і німецька мови» (1987) у центрі уваги перебувають культурні відмінності в способах організації дискурсу та проблеми міжкультурної комунікації. Зіставляючи наукові тексти, написані англомовними дослідниками, і тексти вчених, які здобули освіту в німецькомовних університетах, М. Клайн стверджує, що між цими текстами наявні суттєві відмінності: автори, які пишуть по-англійськи, прагнуть зробити текст максимально доступним для читача, тобто прагнуть полегшити його завдання; німецька традиція передбачає, що в читача є стимул отримати нові знання і що він сам повинен докласти значні зусилля на шляху до розуміння тексту (подібна традиція, очевидно, властива і російськомовній науковій традиції). Звичка обирати певну стратегію організації дискурсу настільки потужна, що німецькомовні дослідники, навіть якщо вони пишуть по-англійськи (й усвідомлюють різницю стилів), мимовільно здійснюють перенесення (sociolinguistic transfer), наслідком чого є перешкода для афективної міжкультурної комунікації. М. Клайн демонструє, що дискурсний аналіз уможливлює виявлення і дослідження проблем, які виникають у ситуації, коли письмова комунікація (і не тільки у сфері науки) стає все ширшою і поширенішою.

Мовленнєва взаємодія постійно відбувається у межах різних соціальних інститутів: школа, університет, різні фірми і компанії, урядові заклади, поліклініки, лікарні та ін. У праці М. Стаббса «Оцінка фактів: аналіз одного тексту в його інституційному контексті» (1996) аналізується мовленнєва взаємодія в суді. У цій ситуації мова набуває особливої соціальної ролі, тому що від результатів її використання багато в чому залежить доля людей. Автор застосовує методи *корпусної лінгвістики* (corpus linguics), демонструючи, як використання комп'ютерних програм може допомогти виділенню тих мовленнєвих моделей, що постають особливо значущими в соціальному вимірі. У праці показано, наприклад, як суддя у своєму заключному слові навмисно підводить присяжних до переконання, що він вважає підсудного винним і що це і виступає єдиним логічним шляхом міркувань.

Праця «Принципи критичного аналізу дискурсу» (1993) Т.А. Ван-Дейка уміщує виклад історії формування дискурсного аналізу, розгляд основних його принципів, запропоновано аналіз дебатів у британському парламенті. Використавши методи критичного аналізу дискурсу, автор показує на прикладі мовлення одного з парламентарів, наскільки прихованою в його мовленні є підтримка расизму.

Мовлення цього парламентаря є досить відшліфованим, нормативним і літературно викінченим.

ІІ. ДИСКУРСОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ. ДИСКУРС У ЛІНГВІСТИЧНИХ ОПИСАХ

ІІ.1. Дискурс і текст у лінгвістиці і семіотиці. Перші дослідження внутрішньої організації дискурсу датуються кінцем 50-х років XX століття, коли постали праці, повністю присвячені конструкціям, що складаються більше ніж з одного речення – «складним синтаксичним цілим», «надфразним єдностям». У вітчизняній лінгвістиці досліджувались здебільшого логіко-граматичні відношення між пов'язаними за смислом висловленнями, що утворюють у мовленні надфразну єдність [Фигуровский 1974, 109]. Термін «складне синтаксичне ціле» використовували уже в 20-ті роки (Л.В. Щерба та ін.) щодо цілісного комплексного висловлення, що поєднує в собі різні види синтаксичного зв'язку компонентів (сурядність, підрядність, інтродукція, напівпредикативність та ін.).

У зарубіжній лінгвістиці синтаксичні регулярності в організації тексту були відкриті на початку 50-х років З. Херісом, який встановив факт повторюваності морфем і синтаксичних конструкцій у суміжних висловленнях, а також смислову еквівалентність різних висловів, що попадають в ідентичне оточення [Harris 1969].

На початку 70-х років помітно зросла кількість праць, у яких вивчають надфразові єдності і ті процеси, що наявні у семантичній взаємодії мовних одиниць за межами монопредикативного висловлення. На цей час постала «лінгвістика тексту» як напрям, що об'єднав у собі як лінгвістичні дослідження, так і суміжні підходи до вивчення тексту зв'язного мовлення – теоретичні (літературознавство, функціональна стилістика) і такі, яким притаманне прикладне спрямування (інформатика, теорія комунікації, автоматизований переклад, викладання мов, статистичне опрацювання текстів і под.).

У силу того, що текст опинився в центрі уваги різних мовних дисциплін, стало необхідним глибше осмислення самого тексту. Тому було констатовано необхідність розширення аспектів лінгвістичних досліджень за межі речення – на рівень дискурсу, що дозволило висловити думку про створення граматики дискурсу як нового розділу мовознавства (Г.В. Колшанський).

Оперуючи поняттям дискурс, Е. Бенвеніст протиставив його як процес системі, тому що «разом з реченням ми покидаємо сферу мови як систему знаків і вступаємо в інший світ, світ мови як знаряддя спілкування, вираженням якого постає дискурс» [Benveniste 1966, 129-130]. Теза про процесуальний характер дискурсу стала опертям тези про те, що висловлення є «індивідуальним перетворенням мови в дискурс», причому витворяється саме «висловлення, але не *текст* висловлення» [Benveniste 1970, 12-13]. Таким чином було здійснено розмежування між ***дискурсом*** як процесом реалізації мовної системи і ***текстом*** як результатом цього процесу.

Термін *текст* не втрачає своєї актуальності і за сферою застосування є ширшим, ніж дискурс. Текстом є і цілий роман, і збірник сентенцій і, за Е. Бенвеністом, роман складає один дискурс з поділом на цілий ряд єдностей, а збірник сентенцій містить стільки дискурсів, скільки є в ньому сентенцій [Benveniste 1970, 12-13].

Дослідники лінгвістики тексту вважають, що термін *текст* можна застосовувати тільки до письмових документів. За І.Р. Гальперіним, «Текст – це

витвір мовленнєвотворчого процесу, якому притаманні завершеність, об'єктивованість у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до типу документа, витвір, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певне спрямування і прагматичну настанову [Гальперин 1981, 18]. Для письмового тексту характерним постає графічне оформлення. Загалом поняття тексту можна застосувати не тільки до зв'язної послідовності речень, але й до будь-якого письмового документа, зокрема і до документів з елементами графіки, який, на відміну від дискурсу, будується і за законами мови, і за іншими схемами, відповідно до практичних потреб людини. Тому текст може мати вигляд анкети, списку, реклами, переліку конструкцій, набору фраз для тренувальних вправ, словника, довідника і под., текст може містити матеріал як однієї, так і кількох мов. Тому не будь-який текст містить дискурс.

У семіотиці наявна тенденція до широкого використання терміну *текст*, коли під останнім розуміють сліди колишніх цивілізацій на певній території, колекції творів малярства або архітектури тощо [Лотман 1981].

Поняття тексту цілком правомірно використовувати на позначення будь-якого лінгвістичного матеріалу в його письмовій формі і як синонім для дискурсу, якщо певний текст є письмовим виявом, враховуючи широке використання терміна *текст* у лінгвістичних роботах.

Мова, повернувшись у дискурс своїм динамічним аспектом, набула вигляд цілком нового, незвичайно складного об'єкта. Багатоаспектність дискурсу зумовила множинність його визначень і порівняно динамічну еволюцію в концепціях навіть з-поміж представників того самого наукового напряму. Р. Барт вважав дискурс об'єктом «транслінгвістики» як розділу семіотики, що вивчає «всю безмежну різноманітність фольклорних і літературних текстів, а також вербальних (письмових і усних) текстів, що належать до сфери масової комунікації» [Barthes 1970, 580].

Празька школа семіотики визначила аспект свого дослідження надто широко, охоплюючи і лінгвістичні, й екстралінгвістичні явища, описувані різними метамовами різних ярусів: дескриптивного (опис мови-об'єкта), методологічного (опис засобів аналізу) та епістеміологічного рівня, що узагальнює метамовні конструкції в логіко-математичних символах [Sémitique 1982].

На думку Франсуази Ельгорські, термін *дискурс* тільки на перший погляд полісемічний. Насправді він завжди позначає певним чином організовану мовленнєву діяльність, пов'язану з певною нелінгвістичною сферою (соціологічною, аксіологічною, ідеологічною, культурною) або з чим-небудь невисловленим (несвідомим, тим, що мається на увазі) [Helgorsky 1982, 22]. Розмежовуючи два підходи до вивчення дискурсу – фразовий (різні методики формального аналізу речення) і трансфразовий (веде до створення текстових граматик і неориторики), вона звертає увагу на те, що в семіотичних студіях інколи новітні підходи набувають невиправданої гіперболізації в методологічному плані.

Отже, лінгвістичний аналіз дискурсу у представників школи семіотики має опертям дві основні методики, що створюють дві різні метамови: методика «дискурс-аналізу», витоки якого заклав З. Харіс, і встановлення семіотичних ізотопій дискурсу на основі семантичного аналізу лексики, опрацьованого А. Греймасом. Дискурс-аналіз ґрунтується на двох моментах: встановлення класу еквівалентностей з опорою на контекст і процедура регуляризації шляхом трансформацій [Marandin 1979, 22], а як семантична база фігурує так звана «ідеологія», яка кваліфікована Ж. Маранденом

як «система ідей, точніше, пропозицій, реалізованих у формі іменних синтагм (похідних від фрази) або простих речень [Marandin 1979, 23].

Встановлення семантичних ізотопій має опертям опис семантичних полів для певного тексту і визначення закономірностей лексичних конотацій, встановлюється структурно-семантична спільність текстів, що належать до того самого жанру, належать тому самому автору, сфері комунікації. Такий опис доповнюється наративним аналізом. Так, наративно-дискурсивний аналіз байки Лафонтена «Ворона і лисиця», запропонований Ж. Мораном, розпочинається встановленням семантичних полів і конотацій тексту, згодом аналізуються глибинні наративні структури за допомогою «метанаративних» категорій: позбавлення, визнання, контракт, санкція та ін. [Maurand 1980]. Саме наративність (оповідальність), вивільнена від свого вузького тлумачення, що пов'язує тільки з фігуративними формами розповіді, розглядається як організувальний принцип будь-якого дискурсу. У семіотиці суттєвим постає аксіологічний аспект дискурсу.

У межах семіотичної школи лінгвістичні методи застосовуються для опису таких аспектів суспільного життя, як політика, наука, класова ситуація в країні тощо. Фактично дискурс-аналіз, опрацьований З. Херісом для опису саме лінгвістичних структур, виявився підмінений цілком іншим дискурс-аналізом, що аналізує не дискурс, а різні аспекти і сфери соціальної взаємодії, використовуючи дискурс не як предмет, а як інструмент опису. У працях з дискурс-аналізу описується єдина комунікативно-релятивна модель дискурсу в її різних варіантах – політичному, юридичному, педагогічному, рекламному і под., в основі яких передбачені різні прагматичні стратегії. У представників семіотики досі панує традиційний конвенціоналістський погляд на мову як на знакову систему, тому комплексні мовні структури фактично прирівняні до словесного знака [Миронова 1997, 14-15; Макаров 2003]. Спільна спрямованість, що характерна для семіотичних досліджень, – від знань про мову через метамову до позамовної дійсності. Для лінгвістики важливіше використовувати шлях від знань про організацію реального світу до мови, формування якої визначене принципами організації реального світу в їхній взаємодії з принципами діяльності людської свідомості.

ІІ.2. Категорії семантико-синтаксичного опису дискурсу. До визначальних категорій дискурсу належать: безперервність/дискретність, повнота/неповнота.

Безперервність дискурсу є поняттям відносним. Загалом будь-який дискурс постає дискретним, оскільки складається із висловів, що витворюються окремими порціями, квантами під час мовленнєвої діяльності. Зв'язність тексту ґрунтується на узгодженні між частинами цілого у формальному (морфо-синтаксичному) і семантичному планах.

Вияв і систематизація засобів семантичного зв'язку між висловленнями тексту зумовили констатацію повторюваності семантичних компонентів у будь-якому зв'язному тексті [Гак 1979; Севбо 1960] і до гіпотези про власні структурні закономірності у формуванні надфразних єдностей (складних синтаксичних цілих, абзаців). Особливим постає семантичний повтор, тобто повтор смислових елементів у дискурсі (повтор слів, займенникова анафора, синонімія, гіперонімія, метонімія тощо). Анафоричні властивості займенників були сформовані Л. Теньєром (див. аналіз Люсьєном Теньєром байки Лафонтена «La Cigale et la Fourmi» [Tesniére 1959] (на жаль, цей фрагмент не відображено в російському перекладі цієї праці [Теньер 1988]).

На ідеї про логіко-комунікативну зв'язність тексту ґрунтується так зване актуальне членування висловлення на «тему» і «рему». Цей напрям опрацьовувався ученими Празької лінгвістичної школи як теорія функційної перспективи речення [див.: Хэллидей 1978; Dijk 1977; Inoue 1982; Золотова 1979]. У тексті визначаються тематичні і рематичні компоненти кожного речення, потім – характер зв'язку між ними, що створюють тема-рематичну прогресію; елементами останньої постають три різновиди найпростіших ланцюжків: тематична (тема – тема), рематична (рема – рема), змішана (тема – рема). Комбінування таких ланцюжків утворюють різні конфігурації тематичної прогресії, зокрема паралельний і послідовний зв'язок висловлень, що поєднують речення у ємніші одиниці: абзаци, розділи, частини, цілий текст [Daneš 1970]. Інколи для встановлення вертикальної ієрархії в актуальному членуванні тексту використовують поняття *гіпертеми* і *гіперреми* і відношення між ними кваліфікують як відношення типу логічного висновку або слідування [Черняховская 1983].

З-поміж різних інтерпретацій актуального членування слід вирізнити: а) логіко-семантичну інтерпретацію, що вказує на зв'язок між вихідною семантичною основою (темою) і метою висловлення, або його актуальним предикатом (ремою), що інтонаційно виділяються мовцем; б) комунікативну інтерпретацію, що вказує на зв'язок, який мовець встановлює між «даним» (відомим) і «новим» для слухача.

На сьогодні різні логіко-семантичні відношення між висловленнями є мало дослідженими щодо конкретних дискурсів. Для семантичних і логічних метамов, які створюються ученими-семіотиками, властиве вузьке застосування щодо конкретної мови [Galmich 1977, 9]. Закони логічних міркувань не охоплюють усіх законів побудови буденного мовлення, тому дослідник зараховує їх до таємничої «глибинної» структури [Anscombre, Ducrot 1979]. Семіотичні побудови у сфері модальної логіки [Greimas 1979] залишаються у стані конструктів. Прагнення окремими дослідниками пов'язати категорії пресупозиції із семантичною імпліцитністю мови-об'єкта інколи наштовхується на «спротив мовного матеріалу» [Adam 1976, 204].

З категорією зв'язності тексту здебільшого зіставляється категорія цілісності, яку інколи називають когерентністю [Трошина 1982]. Очевидно, зв'язність повинна бути протиставленою насамперед незв'язності, розірваності дискурсу. З опертям на дихотомію зв'язності/незв'язності можна говорити про цілісність, що може бути кваліфікована тільки в межах зв'язного тексту. Сама ж цілісність є протиставленою подрібненості. Ступінь цілісності тексту залежить від того, на скільки зміст кожного з його компонентів залежить від змісту інших. Чим менша глибина цього взаємозв'язку, тим вища подрібненість тексту. До граничних виявів подрібненості можна віднести тексти, в яких при збереженні зв'язності за рахунок зчеплення суміжних висловлень не існує спільного семантичного стрижня, наприклад, ланцюговий або мозаїчний тексти, за А.А. Смирновим [Смирнов 1948]. Загалом членування тексту опирається на психофізіологічний фундамент. Дискурс сегментований на підструктури, ємність яких в одиницях сприйняття не перевищує обсяг оперативної пам'яті людини (на рівні послідовності – 7-9 елементарних (монопредикатних) висловлень).

Цілісний текст можна розглядати в аспекті його структурної повноти/неповноти. Структурованість – це єдність тексту, ієрархічна упорядкованість усіх змістових текстових підструктур. На цьому рівні можливе врахування ступеня щільності (компактності) і розчленованості цілого: той самий смисл може бути виражений і мінімумом засобів – компактно, стисло, розчленовано, розгорнуто. Це дозволяє порівнювати мовні конструкції за ступенем їхньої змістової ємності. З двох

синонімічних конструкцій ємнішою постає та, що передає орієнтовно той самий зміст за меншого обсягу в плані вираження. Структурна неповнота не впливає на цілісність дискурсу: усічена структура передбачає адекватну реконструкцію своїх текстових лакун, що варіюють від неусвідомленої, автоматичної в разі стереотипних структур до такої, що вимагає розумової напруги й елементів творчої уяви при осмисленні нетривіального художньо тексту.

ІІ.3. Прагматичний і когнітивний підходи. У зарубіжній лінгвістиці 80-х років домінувало дослідження прагматичного аспекту висловлення, а генеративно-семантичний і формально-синтаксичний відійшли на другий план. Теорії граничного прагматичного спрямування типу теорії мовленнєвих актів не приділяють належної уваги внутрішній організації дискурсу. Прагматичний редукціонізм може прирівнювати поетичний твір до тривіальної репліки побутового спілкування за умови подібного впливу на «поведінку». Навіть додавання до відомих локутивного (вимова), пропозиційного (приписування значення), іллокутивного (комунікативний намір) і перлокутивного (прагматичний ефект) ще й коллокутивного (фіксація моменту встановлення контакту), коннексивного (моменти взаємодії мовців) [Säger 1980, 301]. Прагмалінгвістичні дослідження до сьогодні практично обмежуються констатацією в тексті елементів, яким притаманна «прагматична сила (спонукання, емоційна оцінка, контактив та ін.), але не пояснюють їх справжніх системних функцій, не розкривають випадків повної відсутності подібних елементів у дискурсі.

Звертання до власних смислів комплексних структур наявне в когнітивному підході до розгляду тексту, коли допускається буквальне відображення предметної (денотативної) ситуації в семантиці висловлення [Новиков 1983]. Найбільш поглиблене опрацювання когнітивно-семантичного підходу пов’язане з теорією фреймів, основоположник якої Марвін Мінський визначає фрейм як структуру даних, призначену для репрезентації певної типової ситуації. З кожним фреймом асоційовані кілька видів інформації [Минский 1978, 250]. Фрейм – це певного типу збірна множинність, що являє собою поділ тієї чи іншої сфери людської діяльності на підсфери і належні до них об’єкти, а об’єктів на елементи з належним ступенем деталізації. Можуть бути задані фрейми побутових ситуацій, математичні, фізичні, ментальні, граматичні, фрейми фреймів, фрейми сценаріїв тощо. Цінність фреймового опису є суто прикладною, оскільки це один із способів постання гнучкого тезаурусу, призначеного для роботи з обчислювальною машиною.

Т. Балмер пропонує опис контекстних структур шляхом їхнього розчленування на лінгвістичні фрейми (морфо-синтаксичні, семантико-прагматичні, метатеоретичні) [Ballmer 1980]. Такий концептуальний апарат уможливлює встановлення певної послідовності у процес вияснення того, які моменти реальності відображені в досліджуваному тексті, хоча це не дає принципово нічого нового в осмисленні механізму цього відображення. Дослідники-когнітивісти певною мірою не надають належної уваги особливостями відображення світу у мовній свідомості людини. У цей період у працях з лінгвістики тексту значна увага приділяється не тільки ситуативно-денотативному аспекту, але й ряду моментів, що пов’язані з мовленнєвою діяльністю: інтелектуально-логічні, емоційно-оцінні, індивідуально-особисті, соціально-психологічні моменти тощо.

У психолінгвістичних дослідженнях, основною ознакою яких є комунікативний підхід, визначальним постає опис не одиниць надфразового рівня в тексті, а самої текстової діяльності в суспільній практиці. Обслуговуючи різні види людської діяльності, тобто сприяючи реалізації цілей наче «вищих» щодо останньої (виступаючи в цьому смислі як основа для спілкування свідомостей), текстова

діяльність все більше кристалізується в самостійний вид діяльності з «внутрішніми», що реалізуються в межах спілкування, цілями комунікативно-пізнавальної й емоційної властивостей. За такого підходу текст уже не може розглядатися як одиниця поряд з такими категоріями, як речення і/або надфразна єдність. Текст (повідомлення) розглядається в цьому разі як *одиниця спілкування*, ієрархічно співвідносна з категоріями висловлення і семантико-смислового (комунікативного) блоку, або предикації.

Якщо текст розуміти як повідомлення, то в силу того, що ціле повідомлення належить завжди одному комуніканту (відправнику), діалогічне спілкування автоматично постає за межами дослідження, тобто діалог складається з текстів (одиниць спілкування, реплік), але сам текстом не виступає. Діалогічне мовленнєве спілкування цілком припустимо подати як дискурс, породжуваний *колективним* мовцем-суб'єктом, у такому разі проблема дискурсивного статусу діалогу є вирішеною. Т.А. Ван-Дейк не надає діалогу статусу дискурсу, оскільки не можна визначити типовий глибинний конструкт для будь-якого діалогу: «неможливо розглянути дискурс-діалог, тобто послідовність висловлень, породжуваної різними мовцями, хоча можна прогнозувати, що така послідовність також може мати текстуальну структуру, подібну до структури дискурсу (-монологу)» [Dijk 1977, 3]. Долаючи однобічність денотатно-референтного, комунікативно-прагматичного підходу, Т.А. Ван-Дейк прагне створити викінчену теоретичну основу, підґрунтям якої є конструкт, що називається «макроструктурою» дискурсу. Остання може бути семантичною, що узагальнює в собі основну тему тексту, репрезентовану у вигляді семантичних пропозицій, і прагматичною, що визначає прагматичне спрямування мовлення (макростверджeння, макропросьба, макросудження та ін.), і тим самим такою, що об'єднує дискурс як послідовність мовленнєвих актів в єдине ціле [Dijk 1981, 246].

Об'єднання мовленнєвих форм усіх рівнів у єдиному концептуальному апараті запровадив К. Пайк [Pike 1967]. Зіставивши акти висловлення з актами соціальної взаємодії індивідів, К. Пайк узагальнив вербальну і невербальну поведінку людини в категорії біхевіореми – одиниці поведінки, частковим виявом якої є висловлення. Він структурував дистрибутивно-таксонімічну модель мовленнєвої поведінки, в якій кожна одиниця заповнює відповідну клітинку в контексті одиниці вищого рівня. Ця модель ієрархічно охоплює одиниці від фонем до комплексних мовленнєвих структур, в тому числі єдності «питання-відповідь», монолог і «розмова» [Pike 1967, 517]. Перевагою цієї метамовної моделі постає її всеохопність, хоча в цій теорії мало уваги приділено принципам мовленнєвої діяльності і визначенню мови як знаряддя створення дискурсу.

Ні денотативно-референтний опис, ні прагматична модель мовленнєвого акту не дають адекватної уяви про власне структуру мовленнєвої дії, дискурсу. В обох випадках власне форма висловлення постає несуттєвою через абсолютизацію вихідної тези щодо довільності мовного знака. Тому похідною є підвищена увага до функції одиниць – денотативно-семантичної або регулятивно-прагматичної – і водночас ігнорування тієї форми, що є носієм цієї функції.

За твердженням учених: хто вміє користуватися мовою, той користується певною стратегією орієнтації у світі, відповідною інтерпретацією людського середовища, певною схемою поведінки [Келемен 1977, 106]. Володіючи мовою, людина володіє одночасно й особливим дискурсивним способом формування своїх взаємовідношень з дійсністю. Саме ті принципи, що забезпечують таку здатність, і повинні бути об'єктом уваги лінгвістів, попри свою імпліцитність. Очевидно, що

сферою їхнього найбільш чіткого вияву постає синтаксис дискурсу, що пов'язує мовну семантику (відображення дійсності) з мовною прагматикою (регуляція відношень людини із середовищем).

II.4. Про співвідношення планів вираження і змісту. План змісту і план вираження відокремлюються тільки волею лінгвіста, але завдання дослідника під час розгляду тексту поєднати ці величини. Однією з підстав для синтетичного вивчення планів змісту і вираження може бути категорія *значущості* мовної одиниці. Поняття значущості вперше було застосовано в лінгвістичних описах у XVIII ст. французьким мовознавцем Габріелем Жираром (праця «Істинні принципи французької мови або мовлення, що приведене до законів вживання» (1747 р.)), який визначав значущість (valeur) як залежний від соціального встановлення ефект впливу слова, що викликає у свідомості певну ідею. За Г. Жираром, у мові не існує абсолютних синонімів, кожному слову притаманна власна значущість. Остання може набувати модифікації у вживанні певного слова, у силу обмеження мовних засобів у порівнянні з множинністю реалізовуваних ідей (див.: [Swiggers 1981]). Винятково важливою для наукового осмислення природи мовних одиниць категорію значущості вважав Ф. де Соссюр. Так, у шаховій грі фігура може бути замінена будь-яким іншим предметом, «якщо тільки йому буде надана та сама значущість. …таким чином, … у семіологічних системах, як, наприклад, у мові, де всі елементи пов'язані один з одним, утворюючи рівновагу за певними правилами, поняття тотожності зливається з поняттям значущості і навпаки. Ось чому поняття значущості врешті-решт покриває і поняття одиниці, і поняття конкретної мовної сутності, і поняття мовної реальності» [Соссюр 1977, 143]. Значущість мовної форми визначена тими обмеженнями, що створені існуванням інших форм у системі, кожна з яких наділена власною значущістю і цим самим протиставлена будь-якій іншій. Диференційною характеристикою значущостей постає теза Ф. де Соссюра: «бути тим, чим не постають інші» [Соссюр 1977, 143]. За Г.А. Смирновим, в ієрархічній структурі тексту «значущість виступає як спосіб організації тексту, його матриця» [Смирнов 1983, 111]. Ця абстрактна структурна матриця заповнюється під час дискурсивного розгортання конкретними словами й висловленнями.

Мовна значущість соціально зумовлена, оскільки «для встановлення значущостей необхідний колектив» [Соссюр 1977, 146]. Основа, що об'єднує усіх носіїв мови і зумовлює їхнє взаєморозуміння, міститься у сфері міжсуб'єктних відношень. У цьому розрізі мова є насамперед вмістилищем соціальних відношень, і об'єктивна дійсність відображається в ній крізь призму соціальної людини. Важливо пам'ятати подвійний характер «носія мови», який існує як окремий, індивідуальний суб'єкт, і як увесь соціум – соціальний суб'єкт. Роль індивідуального і колективного суб'єктів щодо мови мають відповідну різницю: соціум грає швидше консервативну роль, він встановлює мовні значущості і стежить за правилами їхнього використання. Творчий момент має джерелом індивіда, його особливості вживання мови. Множинність мовних форм і значень породжуються мовцями-індивідами, соціум витворює їхнє санкціонування і у плані відбору (одні форми відкидаються, інші закріплюються), і у плані детермінації сфери їхнього застосування – у встановленні значущостей. Так з особливих мовних одиниць витворюються узагальнені шаблони, носії значущостей. Соціум забезпечує їхню спадковість від покоління до покоління, що створює відносну стійкість мови у просторово-часовому плані – основу взаєморозуміння між особистостями, розділених простором і часом. Інноваційний процес творення особливостей, на стрімнині якого знаходиться індивідуальний носій мови, не зупиняється. В.Г. Борботько констатує, що «мовній формі властивий

подвійний статус: … їй притаманні суспільна і спільна значущість, … їй властиві індивідуальна й унікальна *особливості*, або *сингулярності*» [Борботько 2007, 26]. Тому цілком можливим постає виділення поряд з наявністю матриць-значущостей, або санкціонованих матриць, також наявність матриць-особливостей, або сингулярних матриць, що зберігають у собі унікальні структурні характеристики і породжують нетривіальні смисли (пор. виділену ще Р. Якобсоном поетичну функцію мови [Якобсон 1975, 202]). Вияв матричних структур тексту застосував свого часу О.М. Веселовський, описуючи фольклорні сюжети. Учений користувався поняттям мотиву – найпростішої нерозкладної смислової одиниці оповіді. Сюжет – це завжди комплекс взаємопов'язаних мотивів. Мотиву притаманний одноманітний схематизм. Мотив, за О.М. Веселовським, «може бути виражений формулою a + b: *злая старуха не любит красавицу – и задаёт ей опасную для жизни задачу*» [Веселовский 1989, 301].

В.Я. Пропп створив методику структурного опису казки за функціями дійових осіб, оскільки все розмаїття казок може бути описаним на основі обмеженої кількості типових (матричних) сюжетів. Ідеї В.Я. Проппа почасти знайшли свій розвиток у працях французьких структуралістів [Леви-Стросс 1983; Бремон 1983]. Очевидно, подібне можна спостерігати і в матриці оповідання, якщо проаналізувати функційний вияв предикатів стану і предикатів дії (пор.: [Тодоров 1978, 453-454]).

II.5. Синтаксична організація дискурсу і моделювання смислу. У другій половині XX століття була сформульована теза про зв'язок синтаксису і семантики, оскільки семантика синтаксична, а синтаксис семантичний. Тому опис структури здебільшого здійснюється в семантико-синтаксичних категоріях. Ні спроби дескриптивної лінгвістики певною мірою ігнорувати значення, ані спроби ігнорування форми з наданням переваги тільки семантичному опису не можуть бути визнані як коректні. І.Р. Гальперін розмежовує нейтральну форму інформативних текстів, визначену системою мови та стилістично марковану, «супралінеарну» форму художніх текстів. Таку властивість, на його думку, можна визнати органічною, онтологічною [Гальперин 1981, 30]. Саме форма організації дискурсу уможливлює вирізнення актуальної, концептуальної та підтекстової інформації. Остання являє собою приховану інформацію, що встановлюється з тексту завдяки здатності одиниць мови породжувати асоціативне і конотативне значення, а також завдяки здатності речень як одиниць тексту нарощувати смисли. Синтаксична форма постає генератором семантики, що можна з упевненістю віднести і до речень, і до надфразних єдностей, де смислопородження має опертям не структуру речення, а композицію дискурсу.

За смислового сприйняття дискурсу реципієнт прагне розпізнати в ньому певну типову композицію, пор. відкриту (двочастинну) структуру абзацу, що містить вступну експозицію і коментар, і закриту (трьохчастинну) структуру, що складається з експозиції (зачин і «ключова фраза»), коментаря і висновку. У дискурсі початкове висловлення перспективно пов'язане з наступними, а будь-яке наступне висловлення є ретроспективно орієнтованим. Роль синтаксису не обмежена тільки узгодженням висловлень між собою – створення семантичної зв'язності за рахунок повторів (займенникових, синонімічних, структурних, модально-часових і под.). Повтори є моментами текстової надлишковості і не постають обов'язковими для утворення зв'язного тексту. Визначальною особливістю дискурсивного синтаксису є здатність породжувати нетривіальну семантику, унікальні смисли, що або набувають одномоментної фіксації в дискурсивній формі, або залишаються в резерві мовців на

триваліший термін за умови імпортування цієї форми в систему і її закріплення як носія значущості.

Перебуваючи у складі синтаксичної композиції дискурсу, слова зазнають семантичної дивергенції, що згодом відображається в їхньому власному морфо-лексичному плані, закріплюючись в узусі і врешті-решт у мовній системі, пор. твердження Г. Пауля щодо таких тенденцій у німецькій мові: *Reiter* «вершник» і *Ritter* «лицар»; *das Band* «стрічка, зв'язка» і *der Band* «книжний том»; *der See* «озеро» і *die See* «море» [Пауль 1960, 305]. Причина їхньої появи та сама – розходження в дискурсивному вживанні, з яким кореспондує закріплення за одиницею різних позицій в синтактико-семантичній організації дискурсу. Так звані полісемічні слова прямують до формальної дивергенції, а поки їхня семантична своєрідність підтримується винятково «зовнішньою» формою – їхньою синтаксичною позицією, тобто дискурсивним контекстом.

У дискурсі смислового розчеплення можуть зазнавати і висловлення. Так, висловлення *Діти йдуть до школи* залежно від контексту може означати «діти йдуть до школи» і «діти ходять до школи». Дискурсивний контекст зумовлює і модифікацію форми висловлення; зокрема контекст вимагає узгодження з часовим планом дискурсу, певною його фазовістю, пор.: *Дощ падає* і *Дощ починає падати / Дощ продовжує падати / Дощ закінчує падати*. Семантична дивергенція зумовлена попаданням одиниці у різні дистрибутивні класи, що утворюють алловаріанти цієї одиниці.

Основоположник дистрибутивного аналізу дискурсу Зелліг Херіс особливу увагу приділяв пошуку класів дискурсивних еквівалентностей, тобто не семантичній дивергенції, а семантичній конвергенції одиниць, що спостерігається за так званої контрактивної дистрибуції, коли різні одиниці попадають у той самий контекст. За З. Херісом, морфеми або слова, що сусідять з еквівалентними використаннями якого-небудь іншого слова, належать до того самого класу еквівалентностей. Повторюване слово являє собою завжди той самий елемент одного класу, а сусідні з ним нетотожні одне одному слова утворюють інший клас еквівалентностей. Сегментація тексту здійснюється таким чином, щоб кожний сегмент легко було порівняти з іншим сегментом цього тексту хоча б за одним класом еквівалентностей [Harris 1969]. З. Херіс значну увагу приділяв аналізу дії дискурсивних операторів, зокрема дієслівних з потенціалом підрядного підпорядкування, різним аспектам процесів згортання синтаксичних структур за участі різних лексичних замін [Harris 1976].

Семантична конвергенція (зумовлює створення контекстних синонімів) і семантична дивергенція (додаткова дистрибуція одиниці) постають врешті-решт ефектами вияву синтаксичної матриці дискурсу. У цьому разі особливої ваги набуває встановлення навантаження тих елементів, що постають суттєвими для створення матриці дискурсу з відповідною мовною значущістю і визначають типовий або особливий характер дискурсивних моделей.

II.6. Дискурс як вища одиниця мови. У мовленнєвій діяльності дискурс є одиницею, що належить до вищого мовного рівня і складається зі зв'язаних за смислом речень. Характерні для слова і речення усі синтактико-семантичні процеси зумовлені структурою цілого дискурсу як відносно самостійної мовної одиниці. Диференційною ознакою дискурсу є те, що він здебільшого не відтворюється, а створюється у мовленні. Емпірично очевидні факти самостійності дискурсу як мовної одиниці: мовна свідомість оперує досить ємним набором цілих дискурсів, зокрема фольклору з властивими для них властивостями часткової або повної регулярної

відтворюваності у мовленні. Очевидно, дискурс може мати певну структурну і системну значущість.

Дискурсу притаманна і власна етномовна специфіка (пор. зі специфікою фонем, морфем, слів, речень). Цей факт є реальністю для перекладознавства, де стверджується, що одиницею перекладу постає цілий текст, а не слово і речення. Дискурс може перекладатися як єдине ціле. Тільки в тривіальних випадках дискурс уможливлює послівний і пофразовий переклад, що є винятком із закономірності. У побудові дискурсу беруть участь етноспецифічні елементи, що завжди ускладнюють переклад, оскільки не мають еквівалентів або аналогів у мові перекладу, зокрема граматичні, лексичні, стилістичні та ін. Дискурс різних мов різниться своєю невласною, «зовнішньою» формою – не можуть бути перекладені без врахування їхнього лінгвокультурного контексту.

До диференційних ознак дискурсу належать: 1) структурна специфіка; 2) здатність функціонувати як ціле, частково або повністю регулярно відтворюване у мові; 3) особливості перекладу, оскільки дискурс перекладається з однієї мови на іншу тільки як цілісна одиниця (можливі не тільки лексичні лакуни, але й стилістичні, тобто відсутність відповідного стилю в мові перекладу, що і вимагає відповідної стилістичної трансформації); 4) мовна й етномовна специфіка в поетичному аспекті, що полягає не тільки в ритміці й метриці віршів, у їхній римованій організації (лінгвостилістичні і лінгвокультурні моменти, що виявляються на рівні дискурсу; специфічні жанрові характеристики і різне вживання дискурсивних моделей у різних лінгвістичних культурах); 5) структурна специфіка у певній мові як модель відповідної ситуації, що корелює з відповідною мовною «стемою» з комплексною структурою, якій притаманна матрична системна значущість.

ІІІ. ДИСКУРС І КОНТЕКСТ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ІІІ.1. Полісуб'єктний і моносуб'єктний дискурси. Мовленнєва діяльність реалізується у формі монологу (один учасник) або діалогу (два або більше учасників). Існує твердження, що монолог є «штучною мовною формою», оскільки природною є вияв мови у діалозі, оскільки, за твердженням Л.В. Щерби, діалог постає первинним щодо монологу: «всі зміни мови… виковуються і накопичуються у кузні розмовного мовлення» [Щерба 1957, 116].

У ряді лінгвістичних досліджень з діалогом пов'язується, перш за все, «уява про комунікацію, взаємодію, контакт» [Валюсинская 1979, 313]. За твердженням М.Н. Кожиної, «комунікативність виявляє себе у всіх формах мовлення, тому… будь-яке мовлення діалогічне» [Кожина 1981, 207], хоча не будь-яке повідомлення є діалогом (пор. монологічне повідомлення) і не будь-яка діалогічність є комунікативною (пор. діалог мовця із самим собою). Загалом діалог – це змінна форма взаємодії індивідів, а монолог – тривала форма впливу у спілкуванні (діалог є двоспрямованим, а монолог – односпрямованим). З опертям на концепцію внутрішньої діалогічності М.М. Бахтін вирізняв у спілкуванні момент мовленнєвої взаємодії індивідів як визначальний, протиставляючи його односпрямованому. «Мова живе тільки в діалогічному спілкуванні… Лінгвістика вивчає саму «мову» з її специфічною логікою в її *спільноті*, як вісь, що *робить можливим* діалогічне спілкування, від самих діалогічних відношень лінгвістика послідовно абстрагується» [Бахтин 1979, 211-212]. Внутрішня діалогічність монологічного літературного мовлення, концептуально визначена М.М. Бахтіним, – явище надзвичайно складне, оскільки діалогічні відношення «не можна прирівняти до відношень логічних і

предметно-смислових, що самі позбавлені діалогічного моменту. Вони повинні постати у слові, стати висловленням, постати вираженими у слові позиціями різних суб'єктів, щоб між ними могли виникнути діалогічні відношення; …діалогічні відношення можуть проникати всередину висловлення, навіть всередину окремого слова, якщо в ньому діалогічно зіштовхуються два голоси. …З іншого боку, діалогічні відношення можливі і між мовними стилями, соціальними діалектами і под., якщо тільки вони сприймаються як певні смислові позиції, як певного типу мовні світогляди. …Нарешті, діалогічні відношення можливі і до свого власного висловлення загалом, до окремих його частин і до окремого слова в ньому, якщо ми якось відокремлюємо себе від них, говоримо з внутрішньою обмовкою, займаємо дистанцію щодо нього, наче обмежуємо або роздвоюємо своє авторство» [Там само, 212-214]. Діалогічністю є також використання мовних засобів інших авторів. Так, наприклад, у науковій статті, «де наведені чужі висловлення з певного питання різних авторів,… перед нами випадок діалогічної взаємодії між безпосередньо значущими словами у межах одного контексту. Відношення згоди – незгоди, ствердження – доповнення, питання – відповіді та ін. – суто діалогічні відношення… між цілими висловленнями. У драматичному діалозі або в драматизованому діалозі, що введений в авторський контекст, ці відношення пов'язують зображені об'єктні висловлення і тому самі об'єктні. Це не зіткнення двох останніх смислових інстанцій, а об'єктне (сюжетне) зіткнення двох зображених позицій, повністю підпорядковане вищій, останній інстанції автора. Монологічний контекст при цьому не розмикається і не послаблюється» [Там само, 218-219]. Діалогічність у М.М. Бахтіна – це не «комунікативність», що витлумачується прямолінійно, і не безумовний внутрішній атрибут будь-якого тексту, а перш за все метод проникнення в таємниці смислової побудови дискурсу і глибше – в таємниці механізму рефлексії, адже текст «живе, тільки доторкуючись з іншими текстами (контекстом); …цей контекст є діалогічний контакт між текстами (висловленнями), а не механічний контакт «опозицій», можливий тільки в межах одного тексту… і необхідний тільки на першому етапі розуміння (розуміння значення, а не смислу). За цим контактом контакт особистостей, а не речей…» [Там само, 364].

На противагу монологу, що може «зіштовхувати» між собою висловлення, діалог є обмін висловленнями. Монолог тільки відображає цей обмін, але сам не постає таким обміном, хоча він може репрезентувати однобічну «передачу» діалогу або «діалог із самим собою» (пор. терміни «акція» і «реакція» Л.П. Якубинського [Якубинский 1986, 139]. Висновок про вторинність і більшу складність монологу зробив Л.С. Виготський [Выготский 1934, 295, 299], оскільки в історичному смислі монолог – це інтеріоризований (переведений у внутрішній план) і згорнутий діалог, що згодом у процесі об'єктивації (екстеріоризації) з діалогу «для себе» перетворюється на монолог «для інших», на «дискурсивне говоріння», пор. погляд А.Р. Лурії [Лурия 1963, 29], а Л.М. Веккер Л.М. констатував, що базовим носієм «цілісної структури мовленнєвого акту на відміну від усіх психічних процесів не є індивідуальний суб'єкт. Останній стає носієм мовлення як одного з психічних процесів тільки вторинно, коли міжіндивідуальна, інтерпсихічна функція… постає внутрішньоіндивідуальною або інтрапсихічною; …за своєю вихідною структурою та вихідними закономірностями організації мовленнєвий акт є актом комунікації і тільки в окремому випадку і на вищих рівнях його проникнення в інтраіндивідуальну психіку він постає… актом автокомунікації суб'єкта із самим собою. Монологічне мовлення похідне від мовлення діалогічного або, точніше, полілогійного» [Веккер 1981, 287]. Не заперечуючи такої тези, слід наголосити, що твердження про похідність

монологу від діалогу не постає викінченою. Постаючи більш давньою формою мовленнєвої діяльності, діалог водночас більш безпосередньо пов'язаний із ситуацією спілкування, тому діалог можливий і за умови значної редукованості власне мовного компонента, коли активними є паралінгвістичні засоби комунікації. Ситуативно зв'язана діалогічна форма характеризується стереотипністю; загалом розчленованість діалогічного мовлення – це значною мірою її розподіленість між партнерами спілкування, ніж розчленованість самих реплік-висловлень. Тому не можна вважати, що монолог – це лише певна імітація «справжнього» мовленнєвопороджувального процесу в діалозі. Монолог як моносуб'єктний дискурс не тільки увібрав у себе властивості діалогу, але й збагатив можливості діалогійного спілкування й синкретичність вираження.

ІІІ.2. Структурні компоненти діалогу. У діалогічному дискурсі основною одиницею є діалогічна єдність [Валюсинская 1979], або діалогічна синтагма, що здебільшого описується у термінах двох реплік: репліки-стимула і репліки-реакції. Це визначення ґрунтується на суто психологічному критерії, а для структурного опису необхідні інші величини. У структурному плані діалогічна єдність містить два компоненти: перший компонент – висловлення у позиції **преформи**, а другий – висловлення у позиції **репліки**. Преформа відкриває діалог, визначає відповідну контекстну матрицю для репліки, що повинна заповнити преформу належним матеріалом – інформацією у відповідній формі. Згодом репліка може перетворитися у преформу для наступної репліки, що створює діалогічний ланцюжок.

Основними виявами преформи в діалозі постають: виклик, спонукання, питання і відповідь. Два найважливіших типи виклику: виклик співрозмовника, апелятив і констатив (виклик предмета мовлення, якому в аутодіалозі відповідає певний ввідний елемент, смисл якого: «є А». *Спонукання* – це здебільшого припис, імперативна преформа, що точно виражає дію, яку необхідно реалізувати в дії-репліці. Останнє часто буває немовленнєвим. Поряд зі своєю категоричною імперативною семантикою спонукання може характеризуватися й інспіративною формою, що не нав'язує дію, а надихає на неї. Тому в діалогічній взаємодії можна виділити два типи: а) *інтенційний* вплив – спонукання через прямий і трансформаційний припис (Пор. *Зробіть це!* І *Непогано було б зробити б це; Треба, щоб ви зробили це* тощо); б) *потенційний* вплив – спонукання до дії без вираження інтенції мовця, непрямо, через висловлення, констативне за формою; наприклад, замість припису *Біжіть на потяг!* – констатація: *Потяг уже прибув*. Спонукання такого типу є потенційними, оскільки вони реалізуються через потенціал ситуації, що виражена у висловленні.

Відміна – це мовленнєве гальмування активності. Відміна може стосуватися: а) до самого спілкування як сигнал закінчення або переривання діалогу; б) виклику, якщо він був помилковим; в) неточно щодо припису; г) діяльності партнера як *заборона*, що може виражатися у вигляді заперечного припису або у менш категоричній формі негативної оцінки.

У діалозі не будь-яка репліка постає цілком адекватною своїй преформі, що не руйнує структуру діалогічної єдності, а лише привносить у неї ті чи інші відхилення від симетрії додатковості. Репліка має такі основні різновиди: а) *підтвердження* виклику, що реалізується або у вигляді стверджувального сигналу, або в ехолалічній (дублювальній) формі, як у відповіді на привітання; ехолалічна репліка постає одночасно і копією своєї преформи; б) репліка-*виконання* припису, що може бути або розгорнутим мовленнєвим виконанням (відповіддю на припис: *Скажи!*), або сигналом про його немовленнєве виконання (*Готово!, Є!*); в) *контррепліка*, що може бути вираженням сприйняття / несприйняття припису

(згоди або відмови), зустрічним (або уточнювальним) питанням або ж ехолалічним «передразнюванням»; г) репліка-*відповідь* на питання; ґ) репліка-*ухил* від відповіді або від іншого виконання; це стосується випадків навмисного перемикання діалогу на іншу тему; репліка-ухил блокує ту орієнтацію, що програмується преформою; д) *нульова* репліка, що є простим мовчанням; е) репліка-*реакція* на зовнішній стимул у формі імпульсивного викрику; реактивна репліка може бути відгуком і на мовленнєву преформу і на певний немовленнєвий стимул.

Залежно від характеру преформи і репліки діалогічні єдності утворюють різні структурні типи. Досить розгорнутими на сьогодні постають описи питань-відповідей. У цьому розрізі прихильники так званої еротетичної логіки (логіки питань) розмежовують «нексус-питання» (чи-питання) і «wh-питання» (інтеррогативи з питальним словом) [Хинтикка 1974; Белнап, Стил 1981], тобто традиційні «загальні» питання, що вимагають підтвердження або заперечення, і «часткові» питання, що вимагають підставити на місце невідомої величини відому для адресата. З-поміж ознак питального висловлення автори наголошують на наявності в ньому пресупозиції альтернативного (диз'юнктивного) судження, а також та подібність, що наявна в частковому питанні з алгебраїчною вказівкою з одним невідомим (N). «Чи-питання» може бути не тільки нексусним (пор.: *Чи Сергій прийшов? = Сергій або прийшов, або не прийшов*) і частковим (*Чи прийшов Сергій? = Прийшов або Сергій, або не Сергій*).

Преформа-питання виступає як рамовий структурний оператор, що локалізує фокус належної відповіді. У загальному питанні фокальний смисл виражається або як позитивна / негативна редуплікація преформи: *N прийшов? – Прийшов / Не прийшов*, або згортається, редукуючись до операторів ствердження заперечення: *Так / Ні*. Загальне питання має функцію встановлення відповідності між знаннями адресанта й адресата.

Питання з питальним словом – це також преформа рамового типу, що містить у своєму структурному фокусі неозначену (невідому) величину, виражену питальним займенником: *Хто стукає в двері? – Вітер*. Функція wh-питання (ікс-питання) є екстрагувальною (витягнення інформації для доповнення інформації, вираженої у преформі).

Ш. Баллі вважав, що сутність діалогу полягає не тільки у спілкуванні, але в боротьбі протилежностей. «Будь-яка розмова – це схватка; це не боротьба двох розумів – суперниками є дві особи загалом: одне «я» прагне торжествувати над іншим» [Балли 1961, 330]. Діалог перетворюється у протиборство сторін, якщо вплив кожного партнера буде спрямований не на узгодження сумісної діяльності, а на її гальмування.

ІІІ.3. Визначальний чинник дискурсивної діяльності. Мова як засіб колективної координації поведінки (за Л.С. Виготським) виконує в суспільстві *регулятивну* функцію (узгодження діяльності індивідів щодо один одного і щодо оточення).

Регуляція завжди передбачає свого антипода – певну **суперечність**. Історія мовознавства підтверджує, що найглибшими і найвпливовішими постають ті концепції, стрижнем яких постають антиномії – формулювання різних аспектів мови-об'єкта у термінах суперечностей. Антиномічною є концепція В. Гумбольдта. Зроблений її автором акцент на енергетичному аспекті мови став поштовхом до осмислення динамічних моментів дискурсу, що ніякою мірою не нівелює важливості розгляду мови як результату мовленнєво-мисленнєвої діяльності суспільства.

Антиномічні дихотомії Ф. де Соссюра стали опертям для системно-структурних досліджень у лінгвістиці та інших науках.

З-поміж протиріч, що розвивають мову, лінгвісти називають протиріччя зовнішнього вияву – «між наявними засобами мови і потребами обміну думками, що постійно збільшуються» [Ломтев 1972, 60], внутрішні протиріччя – між формою мовної одиниці та її функцією (значенням).

До основних сфер застосування мови, де вияв суперечностей постає важливим для формування дискурсу, постають: 1) сфера міжсуб'єктних відношень, або *суб'єктно-суб'єктна* сфера; 2) сфера відношень суб'єкта та його оточення, або *суб'єктно-об'єктна* сфера; 3) сфера регуляції діяльності індивідів щодо цінностей створюваної ними культури – *суб'єктно-ціннісна* сфера. У всіх цих сферах наявний момент регуляції та його антипод – розузгодження, протиріччя. Загальні позиції про місце моменту протиріччя у мовленнєвій регуляції у кожній із заявлених сфер можна визначити так: а) у регуляції в суб'єктно-суб'єктній сфері роль дискурсу полягає в **попередженні** протиріччя у практичній діяльності; б) у регуляції в суб'єктно-об'єктній сфері дискурс спрямований на розв'язання **протиріччя** як наслідок неповноти знань у когнітивній картині світу суб'єкта; в) у регуляції в суб'єктно-ціннісній сфері дискурс орієнтований на виділення і **загострення** протиріччя як невідповідності між суспільними санкціонованими цінностями.

Породжуваний у всіх цих сферах дискурс може бути, як ситуативно-зв'язаним, так і вільним від ситуації, самодостатнім у смисловому плані. За мінімуму ситуативної зв'язності дискурс містить свій ключовий смислотвірний момент (протиріччя). За максимуму ситуативної зв'язності ключове протиріччя, що зумовлює мовленнєву ситуацію, зміщено за межі дискурсу, виступає чинником зовнішнього порядку.

ІІІ.4. Параметри ситуативно-зв'язного дискурсу. Послідовність розгляду ситуативно-зв'язних дискурсів у суб'єктно-суб'єктній, суб'єктно-об'єктній та суб'єктно-ціннісній сфері уможливлює встановлення ряду диференційних ознак і параметрів цих дискурсів. Так, у системі «**суб'єкт-суб'єкт**» ситуативно-зв'язний дискурс – це діалог, що спрямований на попередження протиріччя у взаємодії комунікантів за досягнення поставленої мети. «Полюсами» протиріччя постають наявна базова ситуація, що повинна бути перетворена на *заперечну*, і ще не існуюча кінцева ситуація (мета діяльності), що повинна бути створена, *утверджена*. Локалізований між цими полюсами діалог сприяє їхньому зв'язуванню в часі, супроводжуючи конкретну діяльність. Дискурс, умонтований у немовленнєву діяльність, постає «як певного типу інтерпретація між наявною ситуацією і тим, якою вона повинна бути» [Бернштейн 1990, 438].

У симпрактичному діалозі (симетрія взаємного сходження величин діалогу як ідеально доповнювальних компонентів) основні енергетичні затрати спрямовані не на спілкування, а на реалізацію, тому йому властиві лаконізм, стереотипність реплік – команд та відгуків, оскільки вони напрацьовані і санкціоновані договором вираження, найлегше розпізнаються і викликають найточнішу і швидку реакцію. Тому за виконання певних робіт створюються спеціальні системи мовленнєвої сигналізації.

Очевидно, ситуативно-зв'язний суб'єктно-об'єктний дискурс являє собою лише фрагментарне доповнення до зовнішньої хронологічно упорядкованої структури діяльності, що зв'язує дві ситуації, що перебувають у відношенні протиріччя – вихідну R1 (реальність-1) і кінцеву R2 (реальність-2), між якими розташовується інтерполірувальний мовний компонент L, детермінований цими полюсами:

R1 | → L ← | R2

Метою взаємодії індивідів постає заперечення однієї реальності і заміщення її іншою. Тому діалог як боротьба також постає частковим випадком використання мови в суб'єктно-суб'єктній сфері. Узгодження може бути досягнуто не тільки шляхом координації, договору, але й через субординацію, дикта, нав'язування думки.

У системі «**суб'єкт-об'єкт**» ситуативно-зв'язний дискурс – це елемент пізнавальної діяльності, покликаної встановлювати відповідність між знаннями суб'єкта про реальність R1 і наявною реальністю R2, що протирічить першій. Зіткнення суб'єкта з новою реальністю спонукає його до визначення способу розв'язання протиріччя, що і зумовлює дискурсивну діяльність, яка може перебігати у формах внутрішнього і зовнішнього мовлення – монологу-роздуму. Мовний компонент L – монолог – результує напруження між образом відомої раніше реальності у свідомості суб'єкта та образом наявної ситуації, поєднуючи ці два суперечливі один одному образи:

$$(R1 \parallel R2) \rightarrow L$$

Мовленнєвий компонент у цьому разі узагальнено постає тим доповненням до «розчепленої» у просторі образів свідомості реальності, яка і резюмує тільки різницю, лакуну, межі між образами, але не відтворює самих образів реальності-1 і реальності-2, що і корелює із ситуативно-зв'язаним характером дискурсу. Цей дискурс детермінований ситуацією і має такий самий шаблонний, автоматизований і розщеплений характер, як і ситуативно-зв'язаний суб'єктно-суб'єктний дискурс. Він характеризується мінливістю, висуванням різного типу речень, що водночас відкидаються, до тих пір, поки суб'єктом не буде віднайдено прийнятне розв'язання протиріччя.

У системі «**суб'єкт – цінність**» ситуативно-зв'язний дискурс спрямований на загострення протиріччя, охопленого у поле зору суб'єктних цінностей. Загальноприйнятий образ реальності узгоджується не з іншим «еталонним» образом цієї реальності, а особистісно-деформований образ цієї реальності. Внаслідок цього реальність постає подвоєною, розщепленою на наявну (R) та змінену, що знаходить своє мовне вираження (L), вступаючи в загострене протиріччя з реальністю-прототипом:

$$R \rightarrow \parallel \leftarrow L$$

Породжуваний у суб'єктно-ціннісній сфері ситуативно-зв'язаний дискурс за лаконічністю є подібним до попередніх. Відрізняє його незвичайне, змішане і деформоване використання мовленнєвих шаблонів і створення нових особливих виражень, що в одну мить постають іменами, кличками або певного типу афоризмами і можуть у найкоротший термін набути широкого вжитку в соціумі.

За максимуму ситуативної зв'язності дискурс фактично не існує як єдине ціле, а інколи і як зв'язний дискурс, являючи собою, в кращому разі, лише доповнювальні іншу діяльність фрагменти: «скріпи» її фаз, або «шви» її прошарків, або ж пласти, що наносяться на реальність-основу діяльності.

III.5. Параметри ситуативно-вільного дискурсу. Дискурс може стати самодостатнім у смисловому і структурному планах за умови вивільнення його від ситуації. Із функційної його цінність повинна стати категорійною – вільною від будь-якої іншої діяльності і такою, якій властива потенція або валентність – здатність впливати на будь-яку іншу діяльність.

Ті компоненти, щодо яких ситуативно-зв'язаний дискурс поставав тільки доповненням, набувають свого «омовлення» в ситуативно-вільному дискурсі, а колишні доповнення (шви, скріпи, штрихи), носії регулятивних функцій, виступають *внутрішніми* функціями дискурсу, способами організації його власної структури. Те,

що було конситуацією для суб'єкта, стають контекстом для дискурсивних одиниць. Момент протиріччя із зовнішнього чинника трансформується у внутрішній чинник формування дискурсу.

У системі «**суб'єкт-суб'єкт**», коли дискурс спрямований на попередження протиріччя у взаємодії індивідів, ситуативно-вільний дискурс розвивається у програму перетворення реальності-1 в реальність-2. У дискурсі набувають мовного вираження: а) характеристика вихідної ситуації (в тому числі розподіл «ролей» з-поміж учасників діяльності Lr1); б) характеристика ситуації Lr2 за метою; в) послідовність дій у мовному формулюванні L, зокрема і ймовірних варіантів дій, що необхідні для реалізації перетворення (пор. конкретизацію у вигляді фаз, або кроків, етапів, проміжних образів). Така дискурс-програма не обов'язково втілюється в конкретну діяльність, вона може залишатися як план або заперечуватися.

Дискурс-програма – це розгорнута уява майбутньої діяльності на її підготовчому етапі. Розгорнутого омовлення може набути, за необхідності, і будь-яка проміжна фаза діяльності, зокрема і як обговорення зробленого, певного типу «ретропрограма», на ґрунті якої може бути нанесена корекція в майбутню програму.

Схема ситуативно-вільного дискурсу у цій сфері має вигляд:

Lr1 | ← L → | Lr2

У суб'єктно-суб'єктній сфері будь-який дискурс є *комунікативним*. У текстовій формі він залишається повідомленням у силу його комунікативно-регулятивної функції.

У системі «**суб'єкт – об'єкт**», у якій дискурс призначений для розв'язання протиріччя між двома образами реальності Lr1, Lr2, суттєвим постає мовний компонент L, що результує це протиріччя, оновлюються й обидва супряжних образи реальності:

(Lr1 || Lr2) → L

Цю загальну схему монологічного роздуму можна інтерпретувати і як класичну тріаду «теза – антитеза – синтез».

У суб'єктно-об'єктній сфері ситуативно-вільний дискурс можна охарактеризувати як когнітивний. Тому навіть у діалогічній формі за збереження того ж суб'єктно-об'єктного спрямування він залишається когнітивним, лише статус суб'єкта змінюється. У когнітивному монолозі розмірковує щодо об'єкта суб'єкт-індивід, а в когнітивному діалозі розмірковує-полемізує колективний суб'єкт.

У системі «**суб'єкт – цінність**» ситуативно-вільний дискурс, набуває структурної і смислової самодостатності. У силу цього мовне виділення протиріччя між традиційним суспільно-стереотипним і нетривіальним особистісним сприйняттям, що постає тільки контурним у ситуативно-зв'язному варіанті, набуває розгорнутого характеру. Поряд зі зміною мовного образу реальності L, розгорнутим може поставати й образ вихідної реальності, втілений у мовній формі Lr, пор. у схемі:

Lr || L

До суб'єктно-ціннісної сфери належить вільний від ситуації естетичний дискурс. Естетична функція мови традиційно ототожнюється з поетичною, що пов'язана із «самоцінністю поетичного слова» [Ларин 1923, 84], і полягає, за Р.Якобсоном, у зосередженні уваги «на спілкуванні заради нього самого». Учений вважав її визначальною функцією словесного мистецтва, вважаючи, що вона виявляється не тільки в поезії, але і як елемент інших різновидів мовленнєвої діяльності; поезія може виконувати в різних жанрах також інші функції (денотативну, експресивну, апелятивну та ін.) [Якобсон 1975, 202-203]. Використовуючи, наприклад, апелятивну функцію, «поезія другої особи», за Р.Якобсоном, або просить,

або повчає. Очевидно, таке орієнтування поезії є прикладним і має стосунок до риторики і до суб'єктно-суб'єктної сфери діяльності, де стратегія мовленнєвої діяльності спрямована на попередження протиріччя, а не на виокремлення його як ключового моменту.

Деформуватися може не лише образ реальності у мові, але й сама мовна форма, «матерія» мови; у поезії навіть правильні граматичні зв'язки можуть порушуватися для цілісності образної системи (за Г.В. Степановим). Поетична зміна форми завжди пов'язана зі створенням мовної особливості, що локалізує ключове протиріччя, особливості, внаслідок чого поетичний твір не можна переказати іншими словами, не знищивши його самої суті.

Естетичний дискурс, що охоплює, крім мовного вираження образу реальності Lr та її деформованого образу L, також і вираження площини особливості L|| – дискурс з особливістю – постає як: Lr | L|| | L.

Ситуативно-вільний дискурс через наявність власної розгорнутої структури здатний підпорядкувати собі будь-який інший дискурс, охоплюючи його в собі в контекстно-зв'язаному вигляду; для цього інколи достатньо, щоб структура-контекст була б хоча наміченою у формі певної рамки або преамбули для свого інтекста.

У мовленнєвій діяльності дискурси можуть мати ситуативну і контекстну зв'язність. У суб'єктно-суб'єктній сфері, де основною формою є діалог, а базовою функцією є комунікативна, окрема репліка може розростатись до монологу з домінуванням або когнітивного компонента (лекція), або естетичного (мовлення ритора). У суб'єктно-об'єктній сфері, де основною формою є монолог, а базовою функцією – когнітивна, може бути використана комунікативна (діалогічна) форма або ж поетичне формулювання (науковий трактат). У суб'єктно-оцінній сфері можуть використовуватися форми будь-якої сфери, але не як принцип побудови, а як матеріал для створення естетичного дискурсу його автором, що підлягає творчому доопрацюванню.

III.6. Характеристики дискурсивних величин. Елементарне контекстне підпорядкування одного дискурсу іншому можна подати як: *Я кажу: «...»*. У лапках наявний потенційний дискурс, що постає уже зв'язаним всередині дискурсу «я кажу». Тому він виступає потенційно вільним від ситуації. Джерело мовлення наче створює межу, що відмежовує смисл зв'язаного від актуальної ситуації. Повернути цей смисл можна і в ситуативну і в контекстну сферу. У першому випадку мовець постає ситуативно зв'язаною сутністю, учасником ситуації, її актантом, який взаємодіє з іншими актантами, над якими домінує реальна ситуація. В останньому випадку він створює дискурсивну квазіситуацію, відокремлену від реальної. У цьому разі панує не ситуація, а сам мовець, що дозволяє ввести йому в ситуацію будь-які величини, якими він може керувати. Отже, регулятивний момент у вільному дискурсі повністю не зникає. Він трансформується з організації не мовленнєвої діяльності в організацію внутрішньодискурсивної взаємодії величин.

Мовець може побудувати ще один дискурс у своєму базовому дискурсі, надавши своєму актанту уміння говорити. Хоча переважно він обмежується тільки уведенням предикатів – дієслів. Це підтверджує і теорія Л. Теньєра, де виділені: 1) дієслівний оператор як розпорядник (regissant), що керує актантами; 2) предметні змінні як актанти (actants) і 3) програмовані обставини, або сирконстанти (circonstants). У синтаксично-динамічному аспекті ранг ситуантів змінюється, і вони можуть стати актантами. Аналогічно може змінюватися і ранг актантів. Цілі висловлення можуть змінювати свої структурні ранги, згортаючись у підрядні частини, словосполучення й сирконстанти.

Під час побудови висловлення мовець не задумується над класом використовуваних величин. У сфері використовуваних мисленням величин слід розрізняти: 1) **постійні (константи)** і **змінні** величини (перші не можуть змінювати ранги пріоритетів; у логічних системах вони – оператори, а операнди – змінні величини; у природній мові сполучні оператори – константи, а змінні – лексичні одиниці, що легко змінюють пріоритети, переходячи з однієї семантичної категорії до іншої); 2) змінні величини можуть поставати як **вільні** і **зв'язані** (зв'язані змінні – це константи, що чинні в межах певного контексту, тобто локальні константи. Ім'я здебільшого діє як зв'язана змінна, для цього необхідною є денотативна тотожність; інколи така тотожність постає тотожністю за умовчанням: поки не відбудеться відміна такого значення, пор.: денотативну тотожність у *На околиці села стояла хата. У цій хаті ніхто не жив*; та її відсутність у фразах: *На околиці села стояла хата. На березі річки також стояла хата.* У цьому разі ім'я виявляє властивість вільної змінної, змінивши свою денотативну тотожність); 3) зв'язані змінні величини можуть поставати **залежними** і **впливовими** (домінантами), а вільні – **дійсними** та **уявними**. Так, у відповідних контекстах постають пари впливових і залежних дієслів: *давати – мати, показати – бачити, піднімати - підніматися, перекидати – перекинутися*.

Дійсні дієслова являють собою процес як самодостатній: *стояти, йти, спати, тримати, бути, гриміти* та ін. Сюди ж можна віднести дієслова сприйняття певних процесів: *чути, бачити, відчувати* і под.

Уявні величини виражаються дієсловами зі значенням неіснуючого: здаватися, уявлятися, могти (може бути), вірити тощо. Цим дієсловам притаманна практично необмежена свобода у сполучуваності з іншими дієсловами-предикатами.

Окремим величинам властиві фундаментальні пріоритети. Вони постають **базовими** для побудови усіх інших **похідних** величин. У відповідних умовах похідна величина спроможна поставати як базова ієрархічно підпорядкованого вияву для формування похідної нового порядку. Так, якщо вважати базовою величиною корінь *хід*, то легко встановити, що слово *ходити* – похідне першого порядку (хоча реальною постає похідність іменника від дієслова), а *приходити* – другого порядку та ін. Щодо імені дієслову притаманний фундаментальний пріоритет.

У дискурсі знаходить вираження ранжування об'єктів за ступенем їхньої енергетичної важливості в реальному житті. Ранг пріоритету може визначатися: 1) за потенціалом об'єкта, наприклад, людина: що вона може зробити; 2) за орієнтацією об'єкта як інструмента: що можна зробити за його посередництва; 3) за придатністю об'єкта як матеріалу, що з нього можна зробити; 4) за властивістю об'єкта як субстанції: що з ними можна зробити.

Ранжуватися за пріоритетом можуть динамічні властивості величин – за як їхні **потенції** щодо реалізації дії та впливу на ситуацію; як **тенденції** (інтенції) тієї чи іншої величини.

Суб'єкт може або користуватися властивостями реального об'єкта як даними, і тоді відповідна величина постає **натуральною**, або репрезентувати об'єкт з надуманими властивостями, тобто як **артефактну** величину (конструкт).

У дискурсі величини можуть мати особливий пріоритет: поза залежності від своєї категорії вони можуть бути **заданими** (уведеними в дискурс як дане) і **супряжними** – індукованими поєднанням вихідних компонентів дискурсу без наміру збоку мовця.

Задані величини можуть подані як **відомі** (уже означена величина) і **невідомі** (неозначена, яку тільки передбачено означити). У цьому плані конструкції з питальними словами є аналогом рівняння з невідомою величиною в алгебрі.

Поняття базової і похідної величин за змістом чимось наближені до понять **вихідної** та **результувальної** величин. Остання постає як наслідок застосування до вихідної певної **операторної** константи. Результат наявний за будь-якого перетворення. Результат у діяльності – це підсумок перетворення певної вихідної реальності в кінцеву.

З вихідною величиною можна зіставити: **зворотну** величину (*віддати – взяти*), **протилежну** (*зберігати – втрачати*) та **супряжну** величини (*рухати – йти, проходити – пропускати*). Супряжні величини постають і як результат гри слів. Неоднозначність, що постає поза волею мовця, інші явища, що створюють несподівані ефекти, зумовлені і випадковою, і невипадковою комбінаторикою мовних одиниць, можна зарахувати до побічного ефекту мовленнєвотворчості.

Усі ці величини неоднаково виявляють себе у побудові дискурсу. Від характеру величин залежить і характер висловлення.

ІІІ.7. Дискурс як процес орієнтувального відображення світу. Ідею про орієнтувальний характер відображення світу висловив І.П. Павлов, який виявив орієнтувальний рефлекс «що таке?» [Павлов 1951, 162-163]. Цю ідею досить ґрунтовно опрацював П.Я. Гальперин у концепії особливої орієнтувальної діяльності, основним завданням якої «вияснення нового об'єкта або стану й ознайомлення з ним» [Гальперин 1976, 78].

Суб'єкт діяльності орієнтується в середовищі за рахунок власного нейрофізіологічного механізму, центральна «інстанція» якого переробляє інформацію про «внутрішній стан» індивіда і про навколишній світ, з опертям на що і реалізує власну практичну діяльність [Гальперин 1976, 63]. Як стверджує П.К. Анохін, інформація, що поступає, відбирається і наче вивіряється щодо мотиваційного стану організму, своєрідного внутрішнього репера орієнтувальної діяльності [Анохин 1978, 241].

Загалом орієнтувальна діяльність має підготовчий характер: суб'єкт встановлює наступний (виконавчий) етап – відбирає й оцінює те, що йому знадобиться. Поряд із інстанцією, яка її здійснює (суб'єктом орієнтування), вона передбачає певний еталон (репер), з опертям на який вона здійснюється, й об'єкт, щодо якого вона реалізується. У діяльності соціального суб'єкта мова є найважливішим чинником орієнтування в соціально-культурній дійсності та за її межами. Однією із суттєвих властивостей мови як орієнтувального чинника постає її відносна стійкість, що є необхідною умовою взаєморозуміння мовців та одночасно умовою фіксації станів і процесів мінливого світу. Очевидно, що основу будь-якої мовної системи складає певна постійна величина, системотвірна **константа**, наявність якої гарантує встановлення міжсуб'єктного зв'язку і встановлення відповідності між соціумом і зовнішнім світом. Установлення відповідності реалізується внаслідок породжуваних системотвірною базовою константою її похідних, дериватів. Тому мова мислиться як ієрархія, в якій фундаментальна константа складає основу розгалуженої системи своїх дериватів, що утворюють різні підсистеми – підмови (діалекти, соціолекти або ідіолекти). У конкретних ситуаціях спілкування система дериватів є опорною величиною для вираження у висловленні позиції мовця щодо ситуації.

Викінчену аналогію між природною мовою й алгебраїчними обчисленнями констатував М.О. Бернштейн, що стверджував: «високо розвинута мовленнєва система … аналогійна математичній алгебрі… Ця аналогія не кидається в очі, очевидно, тільки внаслідок нашої звички користуватися мовленням. Для математичної алгебри характерною є наявність умовних знаків-символів (такими

переважно є літери) й операторів-символів на позначення функцій них відношень між першими і ті дії, що буде над ними вчинено.

Це спостерігається і в структурному мовленні…, де поряд зі словами-номінаторами наявна багата лексика слів-операторів або етимологічних характеристик, що створюють між першими смислові функційні відношення і які перетворюють мовлення-словник у мовлення-знаряддя пізнання світу і діяння в ньому» [Бернштейн 1990, 435-436]. Це стосується мови як засобу пізнання світу, а як засіб діяння у світі мова є уже не системою обчислення, а засобом управління. У контексті діяльності етап обчислення-пізнання виступає як підготовчий для власне-виконавчого етапу (управління-діяння), завданням якого є визначення (вимір, оцінка тощо) суттєвих для цієї діяльності енергетичних моментів. Орієнтуючись у навколишньому світі, людина визначає для себе суттєвість його складників. Природні об'єкти, постаючи включеними в діяльність людини, завжди набувають у ній того чи того оцінного значення, що й уможливлює їхній відповідний статус у системі цінностей соціального або індивідуального суб'єкта.

Сьогодні загальноприйнятим є твердження про аксіологічність людського мислення, його орієнтування на напрацьовані суспільством і сприйняті свідомістю суб'єкта цінності. З-поміж природних і культурних цінностей людського досвіду фігурують пізнавальні, утилітарні, етичні, естетичні та інші цінності, а також лінгвістичні цінності – цінності самої мовної системи.

Установлення ціннісної відповідності між сутностями світу згідно із запитами суб'єкта (процес ціннісної фільтрації) супряжений з інтенсивною діяльністю мовної свідомості. У цьому разі мовне обчислення набуває **евалюативного** (ціннісно-зіставного) характеру. За твердженням В.М. Волошинова, будь-якому слову «властива оцінка», а «кожне висловлення є насамперед *оцінювальною орієнтацією*», причому «зміною значення постає *переоцінка*: переміщення слова з одного ціннісного контексту в інший» [Волошинов 1993, 114-117]. Ж. Пейтар розвиває концепцію «соціальної евалюації», що реалізується людиною у процесі дискурсу. «Соціальна евалюація постає з необхідності ситуатувати одні висловлення щодо інших і мисленнєво спостерігати їхню співвідносну гру… Евалюація – це операція, що складає основу будь-якого процесу висловлення» [Peytand 1990, 21]. При цьому оцінка (apprécіation) одного висловлення через інше постає тільки частковим випадком їхнього зіставлення (évaluation).

Оцінні висловлення перебувають у полі зору логіки оцінок, де під оцінкою мається на увазі встановлення суб'єктом позитивної/негативної цінності предмета або його виключення зі сфери зацікавлення суб'єкта (нульова цінність). Відповідні типи оцінок *добре/погано/байдуже* належать до аксіологічних модульностей, що, на відміну від екзистенційних (*існувати*) та алетичних (*можливо/необхідно*), не мають істиннісних значень.

Аксіологія як розділ філософії досліджує ціннісні висловлення морально-етичного типу у зв'язку з поняттями *добра* і *зла*, оцінки утилітарно-прагматичного характеру (*корисно/шкідливо*) та інші види оцінок, що належать до сфери соціальних цінностей. Евалюація як установлення ціннісної відповідності ширша за своїм змістом, ніж оцінювання. Ціннісне ставлення до об'єкта постає не тільки як думка про добрі/погані, корисні/шкідливі його властивості з погляду практики, моралі або естетики. Сама фіксація предмета уже передбачає певну значущість його для суб'єкта, що зумовлює його певну значущість для суб'єкта та його визначення щодо інших сутностей ціннісного універсуму, окреслюючи вибір суб'єкта. Як наголошує

Н.Д. Арутюнова, усі «функції оцінних предикатів об'єднані поняттям вибору» [Арутюнова 1988, 50].

Дискурс можна розглядати як відображення процесу орієнтування людини в універсумі своїх цінностей, під час якого на ґрунті системи мовних еталонів, або особливого мовного виміру, реалізується ціннісний розподіл реальності і співвідносна рівновага її частин – встановлення евалюативних відповідностей – з урахуванням власних переваг, потреб і можливостей мовця.

Наявність ціннісних реперів, точок відліку у суб'єкта, що дозволяє йому спрямовувати діяльність, уможливлює попередження можливих протиріч у процесі діяльності, надаючи перевагу одному об'єкту і виключаючи інший/інші. Мета – це цінність, що ієрархічно домінує над рештою сукупностей позитивних цінностей, перетворюючи їх у засоби її досягнення для суб'єкта. На підготовчому етапі діяльності ці засоби підлягають порівняльному оцінюванню (евалюація) щодо їхньої ефективності щодо досягнення кінцевого орієнтиру.

Загалом відношення між висловленнями дискурсу неможливо описати в термінах класичної (детерміністської) логіки. У логіці, за якою будується дискурс природної мови, можливі парадокси й елементи абсурду, що характерно для художньої літератури і фольклору. Тому для опису внутрішньої організації дискурсу можна уявити певну розширену логіку, яка охоплювала б і часткові випадки (детермінована логіка), і паралогічні умови абсурду. У такій розширеній квазілогіці повинні рівноправно діяти і закони логіки, і протиставлені їм умови абсурду, згідно з якими можливе порушення логічних законів тотожності, протиріччя та винятку третього. Прикладом «середнього» випадку в ній може бути звичайний, несуворий, несилогічний роздум, яким керується людина у повсякденній діяльності.

Складніше визначити евалюативні категорії психологічного типу, пов'язані з поняттями емоцій, почуттів, мотиву, настанови та іншими моментами психологічної діяльності. Труднощі фіксації психологічно релевантних моментів дискурсу пов'язані з недостатнім опрацюванням енергетичної концепції мови. Складно здійснити формальне розмежування між моментами власної мовленнєвої діяльності мовця і моментами зображеної в дискурсі немовленнєвої діяльності. Модальна логіка, що ґрунтується на модальних операторах, не може в цьому разі дати модель опису [Петров 1982], оскільки авторська мотивація (вольові, емоційні та інші компоненти) не локалізовані тільки в модальних операторах, вони розмиті по всьому дискурсу від морфем до самої синтаксичної побудови і переплетені з мотиваційним зображенням у ньому осіб. Особливої уваги вимагають креатині моменти в мові, що деформують і руйнують евалюативні моменти у мові.

Мірою евалюації може стати будь-який загальновизнаний предмет, з яким зіставляється об'єкт евалюації. Два об'єкти можуть разом виступати мірою для певного третього. За евалюації-зіставлення об'єкт та основа евалюації є сутностями одного порядку. За оцінної евалюації реалізується співвіднесення об'єкта з певною сутністю узагальненого типу, що уможливлює абстрактну кількісну і якісну оцінку.

Зіставна евалюація, пов'язана з так званим семантичним переносом (метафорою), реалізується як вираження імені одного об'єкта евалюації через ім'я іншого, що береться як його міра, що зумовлює так звану вторинну номінацію [Телия 1981; Мегентесов 1993]. Нова, свіжа метафора – це особливе явище. Набувши регулярного вжитку, метафора закріплюється в узусі, а згодом і в системі, стає загальною, втрачаючи колишню експресивність. Узуальні метафори трансформуються в кліше.

Для евалюативних еталонів мови характерна стереотипність, клішованість форм. Багато оцінних шаблонів, що використовуються і в неофіційній сфері, де евалюативні форми не є нормативно-примушувальними, швидко «старіють» і замінюються новими.

Мова як система засобів евалюації світу постає в дискурсі як комунікативному фрагменті діяльності людини. Набутий образ реального світу ґрунтується на евалюативних еталонах, що включають, поряд з власне-оцінним вираженням, множинність інших мовних мір часу, простору, властивостей і відношень різних об'єктів. Ті самі мовні міри використовуються і в іншій функції, що відрізняється від власне-евалюативної, під час моделювання образів, прототипи яких не існують насправді.

Глибинні принципи організації дискурсу повинні кореспондувати з принципами мови-об'єкта. Дослідження дискурсу ґрунтується на мові, оскільки джерелом фундаментальних властивостей дискурсу є відповідні властивості мови.

Отже, 1) внутрішня діалогічність моносуб'єктного літературного дискурсу – це явище, що не постає тотожним діалогу як полісуб'єктному дискурсу; 2) відношення між компонентами діалогічної єдності можуть бути репрезентовані як відповідності між преформою і реплікою, співмірність між якими визначається як симптосиметрична; 3) ключовим моментом розвитку дискурсу є протиріччя; 4) ситуативно-зв'язний дискурс існує у вигляді мовленнєвих фрагментів, що постають зв'язувальними ланками для зовнішньої ситуації (мовленнєве вираження набуває або регулятивний компонент, або смислове нарощення як різниця між попередньою і новою реальністю, або компонент, що деформує відображення реальності); 5) ситуативно-вільний дискурс у структурному і смисловому аспектах є самодостатнім (у цих сферах він формується як комунікативний, когнітивний або естетично значущий дискурс); 6) величини, що фігурують у дискурсі, різні за пріоритетом і утворюють ряд категорій: константа/змінна, зв'язана/вільна, впливова/залежна, дійсна/уявна, базова/похідна, задана/супряжна, вихідна/результувальна то ін.; 7) мова – найважливіший чинник орієнтації людини у світі своїх цінностей, що відтворюється в дискурсі шляхом встановлення ціннісних співвідношень – евалюацію, засоби якої є загальновідомими, складаючи системно упорядкований набір мовних еталонів, або мір, для вияву будь-якого типу реальних сутностей (ті самі мовні міри використовуються і в моделювальній функції для створення дискурсивних образів, прототипи яких не існують насправді).

IV. ІГРОВЕ НАЧАЛО В ДІЯЛЬНОСТІ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

IV.1. Мовна свідомість як образ світу. У сучасній психології під свідомістю розуміють стійке і пластичне відображення реального світу в психіці людини, основою якого постає сенсорно-ментальний образ світу, що постає матеріалом для подальшої рефлексії, якій притаманний абстрактний (амодальний) характер» [Леонтьев 1983, 261]. Свідомість людини характеризується певною архітектонікою, охоплюючи множинність ментальних образних просторів, формування яких зумовлено різноманіттю об'єктивного світу і людської культури й, очевидно, значною мірою реалізується *лінгвокультурним компонентом* свідомості. Цей компонент також називають *мовною свідомістю*, або «мовним образом світу», що існує в соціально-культурному інваріанті та в індивідуально-особових варіантах.

Діяльність свідомості можлива і в мовній формі (дискурс, мовлення), і у немовній, яка може бути і предметно-образною, й абстрактно-символічною (математичне мислення).

У сприйнятті зовнішнього світу за участі органів почуттів певного фрагменту світу (прообразу) актуалізується його сенсорно-модальний, перцептивний образ у свідомості. Щоб отримати точний перцептивний образ зовнішнього світу, кожна деталь прообразу повинна мати адекватну репліку аналізатора. Прообраз дійсності є континуальним, її аналіз здійснюється в термінах дискретних операторів, що й дозволяє говорити про аналіз як про розчленування цілого.

Рівень розчленування відображення залежить від масштабної спеціалізації операторів розпізнавання, що можуть бути глобальними або локальними. Перші категорії «розглядають» не дерева, а ліс загалом; вони, можливо, спроможні розмежувати листяний ліс від хвойного, але вони не зможуть виявити яблуню, що загубилася в березовому гайку (за М. Іденом), а локальний оператор бачить окремі дерева, але не бачить ліс загалом. Загалом аналіз являє собою не розчленування прообразу, а *витягнення* з нього тих чи інших складників у процесі відображення. Тому зі ступенем розчленування пов'язане питання щодо повноти відображення. Поза всяким сумнівом, світ у свідомості відображається неповністю. Свідомість «бачить» світ тільки частково, дістаючи з неї тільки життєво важливі параметри. Тому будь-який перцептивний образ ніколи не буде точною копією свого прообразу.

Мовна свідомість – це другий ступінь відображення реальності, де перцептивні образи набувають мовної репрезентації. За дискурсивного відображення дійсності лінгвокультурний компонент свідомості узгоджує перцептивний образ як прообраз, мовний образ з тією чи іншою мірою деталізації. Щодо відображуваної дійсності мовний образ є ще більше схематичний, ніж перцептивний. Так звана адекватність (одно-однозначність) відображення світу в конкретній мові – це ілюзія, що відразу ж постає очевидною у зіставленні картин світу, що належать різним мовам. За зіставлення дискурсів різних мов, у яких відображено той самий фрагмент дійсності, відразу актуальними постають лакуни кожної з мов, тобто, часткове аналітичне нерозпізнавання відповідних мовних свідомостей навіть за тотожного сприйняття на рівні перцептивних свідомостей. Зіставлення на рівні вираження модусів сприйняття (зорового, слухового та ін.) виявляє їхню розбіжність у різних мовах. Добре відомо, що там, де українська мовна свідомість «бачить» синій і блакитний, французька «бачить» лише колір bleu. Водночас позначення помаранчевого кольору – вочевидь нещодавній набуток української мови, запозичене з інших.

Свідомість діє і в синтетичному режимі. На рівні сенсорно-модальної свідомості мова йде про відображення, мисленнєвій побудові ситуацій, які ніколи не сприймались суб'єктом; на лінгвокультурному рівні цей процес корелює з дискурсивним моделюванням – синтетичне породження смислу шляхом комбінаторики мовних засобів.

За перцептивного і мовного відображення ситуації характер образу детермінується його реальним прообразом. В уяві такої детермінації немає, побудова смислу набуває незалежного характеру, починають діяти звільнені від диктату середовища механізми спонтанної активності свідомості, поряд з довільно посталими образами реальності у свідомості виникають і фантастичні ірреалії.

Процес говоріння значною мірою також має довільний характер. Поширена думка про те, що будь-який мовленнєвий акт, визначуваний певною «комунікативною інтенцією», надто категоричний, оскільки, на думку Ф. де Соссюра, «зі всіх

зіставлюваних дій мовний акт, якщо його можна так назвати, має характер найменш усвідомленої, найменш обдуманої заздалегідь дії і водночас найбільш безособової зі всіх дій» [Соссюр 1990, 4].

Дискурс як процес діяльності мовної свідомості може не набути усної звукової форми або письмово-текстової фіксації, спонтанно реалізуючись як внутрішнє мовлення. Багато з того, що «мається на прикметі» під час говоріння, залишається «за кадром» мовленого, зокрема синкоповане внутрішнє мовлення й опущені – по умовчанню – «фонові» знання, що належать до спільної культури – до лінгвокультурного метатексту.

IV.2. Ігровий чинник у мові. У ряді лінгвістичних праць говориться про «мовну гру» як про своєрідну реалізацію поетичної (естетичної) функції мови, що зумовлює інколи і комічні ефекти [Земская 1983, 172]. Ю.І. Левін наголошує, що про ігрове використання мови варто говорити «в тому разі, коли «плетіння словес», самоцільне або підпорядковане тому чи іншому позареченнєвому завданню, постає домінантою висловлення» [Левин 1994, 146-147]. Очевидно, сюди слід віднести самоцільну гру слів (каламбури, специфічні прийоми і жанри в поезії) та використання мови як засобу створення ігрової ситуації: розігрування, ігровий фольклор, літературна фантастика та ін. У молодіжному сленгові ігровий принцип реалізується як створення певного типу колективної маски, як карнавалізація.

З ігровим моментом пов'язаний і процес розвитку мовлення в онтогенезі, оскільки «гра є основним шляхом культурного розвитку дитини, і, зокрема, розвитку її знакової діяльності» [Выготский 1984, 69]. Л. Вітгенштейн «мовною грою» називав засвоєння значень слів дітьми в процесі слововжитку, а також щось цілісне, що «складається з мови і тих видів діяльності, з якими вона переплетена» [Витгенштейн 1985, 82]. Говоріння мовою – це завжди складник певної діяльності, певної форми життя. Як приклад мовних ігор автор наводить: наказ і виконання наказу; опис та виготовлення предметів за описом; відгадування загадок; опис арифметичних дій; переклад з однієї мови на іншу тощо. Л. Вітгенштейн будь-яку мовленнєву дію кваліфікує як ігрову.

Небезпідставними постають твердження й істориків щодо визначення гри як формувального начала усієї наступної людської культури, тому що «людська культура постає і розгортається в грі і як гра» [Хейзинга 1992, 7].

Якщо взяти до уваги *позарозумність* як певну узагальнену властивість гри, то і дитячу забаву, і гру тварин, і «гру» природних сил доведеться рівною мірою вважати грою. Ґегель констатував, що природа «є відчужений від себе дух, який у ній тільки пустує; він у ній вакхічний бог, той, який не обмежує і який осягає самого себе» [Гегель 1975, 26]. Згідно із сучасними природничо-науковими уявленнями над законами природи, що керують фізичними явищами, панують принципи симетрії [Вигнер 1971, 45].

Очевидно, і сама природа є грою принципів симетрії, що так чи інакше заявляють про себе на всіх рівнях організації і фізичного й уявного світу. Диференційними ознаками гри слід вважати: вільний характер, особливий власний сенс гри (самоцінність); часову і просторову обмеженість; відокремленість від світу; утаємниченість для непосвячених (маскування); власні правила; особливий порядок, що пов'язує гру зі сферою естетичного [Хейзинга 1992, 17-24]. Водночас слід наголосити змагальній функції гри, що поєднується з функцією репрезентації. Репрезентація в цьому разі може бути простим показом чогось, і «транспонуванням» дійсності у вищий порядок, в тому числі – священнодію [Хейзинга 1992, 25]. Цікаво,

що в архаїчній культурі очевидні порушники гри вилучались з неї, але допускалась «гра в грі» – шахрайство: шахрай не псує гри, хоча приховано порушує її правила.

Позаутилітрарність гри є принципово важливою ознакою, що протиставляє гру будь-якій утилітарній, не самоцільній діяльності, водночас ігрове протиставляється «серйозному», неігровому. Сміх також певною мірою протистоїть серйозному, але між ним та грою немає необхідного зв'язку [Хейзинга 1992, 15]. Цікавими в цьому розрізі постають міркування Й. Хейзинга щодо мови, що є першим і найвищим інструментом, що створений людиною для того, щоб повідомляти, учити… Мова, за допомогою якої вона розрізняє, визначає, констатує…, називає, тобто вивищує речі до сфери духу. Дух, що формує мову, щоразу перескакує граючи з рівня матеріального на рівень мислі. За кожним вираженням абстрактного поняття ховається образ, метафора, а в кожній метафорі прихована гра слів. Так людство знову й знову творить своє вираження буття, поряд зі світом природи свій інший, придуманий світ. Або візьмемо міф, що також є перетвореним буттям, але тільки більш опрацьованим, ніж окреме слово. За допомогою міфу на ранній стадії намагаються пояснити все земне, знайти першопричини людських діянь у божественному. У кожній з цих … оболонок, в які міф укрив усе суще, винахідливий дух грає на межі жарту і серйозності» [Хейзинга 1992, 14]. Тому під маскою «серйозних» форм мови – інструмента прагматичної й раціональної дії – скрізь приховується ігрове начало, вибудовуючи поряд з реальним світом ірреальний, надуманий. У цьому плані досить цікавими є думки Я.Е. Голосовкера, який стверджує, що основу міфу складає ірраціональна *логіка чудесного*, де усі аксіоми логіки здорового глузду відмінено, але де все «стало аксіомою»; де абсурд уже не абсурд, де все псевдо – правда; де можливе досягнення усього того, що не досягнуте, може бути виконане усе невиконуване; де представлено непредставлене; де уявне подається як реальне. Логіка чудесного грає часом, простором, свободою думки, в ній «реалізується великий закон метаморфози, основоположний закон природи, її найбільш таємничий закон: *…будь-що може бути перетворено в будь-що*» [Голосовкер 1987, 45].

IV.3. Образ: предметність, цінність, синергія. Слово мови як знак співвідноситься з певною реалією об'єктивної дійсності. Розуміння слова як «предметного» зазнало певних модифікацій з впровадженням більш спеціалізованих термінів типу *поняття, уявлення, референт, денотат, десигнат* тощо, але це наблизило «метамовну свідомість» лінгвіста до осмислення родинності категорії значення з категорією діяльності. Певним революційним зрушенням була концепція Ф. де Соссюра, який розрізняв дві суттєві властивості цінності: властивість співвідносити елементи, що утворюють систему, і властивість співвідносити предмети «обміну» [Соссюр 1990, 193]. Тому мовна одиниця як цінність набула здатності співвідносити не тільки релятивну, але й операторну характеристику. Цінність – це потенціал важливості, необхідності, значущості для людини в її діяльності, що може визначатися і для позамовної, і для власне-мовної сутності.

Постаючи цінністю системи, мовна одиниця водночас є носієм образу певної зовнішньої щодо себе цінності, пор. образ предмета, дії, відношення, цілої ситуації як фрагменту світу. За аксіологічними параметрами, цінність об'єкта пов'язана насамперед з його корисністю/шкідливістю.

Першооснову смислового образу складає не сам предмет, а дія особистості щодо нього. Остання не може бути відірвана від властивостей самого предмета. Тому формування сенсорного образу світу ґрунтується на взаємодії суб'єкта та об'єкта, за

О.М. Леонтьєвим. Суттєвим є осмислення відношення людини і світу, а не людини до світу.

Свого часу П.А. Флоренський констатував, що слово синергетичне [Флоренский 1990, 263]. «*Слово більше від самого себе*. … *більше* – подвійно: постаючи самим собою, воно водночас є і суб'єктом пізнання й об'єктом пізнання» [Флоренский 1990, 293]. «У слові врівноважуються і постають єдиними дві енергії, що накопичилися… Воно не є вже ані та, ані інша енергія окремо, ані обидві разом, а нове енергетичне явище, нова реальність у світі… Але не можна сказати: «воно само по собі». Без того або без іншого з поєднуваних ним полюсів воно зовсім не є» [Флоренский 1990, 292].

Слово як синергетичний феномен є ***образ взаємодії суб'єкта й об'єкта.*** Образ взаємодії виступає щодо них як інтерполент (за В.Г. Борботьком).

IV.4. Самовідображення мовця-суб'єкта в дискурсі. Свого часу фізіолог М.О. Бернштейн, порівнюючи природну мову та системи обчислення, вказав на провідну роль слів-операторів у мові порівняно зі словами-номінаторами, вважаючи, що «можливо,… саме ці оператори – слова і думки – стали найбільшим відкриттям, у всякому разі більш суттєвим, ніж створення слів-номінаторів» [Бернштейн 1990, 436].

Оператор в обчисленні – це носій певного закону відповідності (композиції, перетворення), що встановлюється між вихідними об'єктами (термами, операндами), здебільшого шляхом певної дії – операції. Залежно від своєї сили (валентності) оператор спроможний реалізувати себе не лише в одній конкретній операції, але в ряді операцій. З-поміж операторів системи можна вирізнити певну множинність базових, щодо яких інші оператори є похідними. Базові оператори також можуть бути підпорядковані основному – *форматору системи* – і виступати як його *операнди*.

Для дискурсу природної мови основним моделювальним оператором є свідомість мовця-суб'єкта. Коли в дискурсу зустрічається так зване авторське «я», то це «я», навіть стосуючись до особи мовця, не збігається з нею. Воно являє собою одну з можливих позицій мовця, яку його свідомість співвідносить як операнд з певним іншим операндом, предметом мовлення. Природним є те, що сам головний оператор (рефлектувальна інстанція), від якого походить встановлення будь-яких відповідностей, ніколи не репрезентований у дискурсі окремою формою, він завжди існує тільки у своїх похідних величинах.

Рефлексія – це відображення свідомістю самої себе, певного подвоєння фрагмента у просторі образів світу, внаслідок чого свідомість набуває здатності оперувати своїми власними образами. Внаслідок самовідображення свідомість розщеплюється на дві інстанції – рефлектувальну, активну, що виступає в ролі оператора рефлексії, і ту, що рефлектується, «пасивну», що постає об'єктом рефлексії й одночасно образом, «копією» її суб'єкта. Самовідображення – це перший ступінь рефлексії. Подалі отриманий розділ підлягає різноманітним перетворенням, втягуючись у творчу, моделювальну діяльність оператора рефлексії. Ці моменти виявляються під час породження ситуативно-вільного дискурсу, форматор якого може здійснити змінену «копію» самого себе. Так, цілісно орієнтована позиція суб'єкта, так зване «Я» оповідача, набуває відсторонення від рефлектувальної інстанції і стає її операндом – об'єктом управління, одночасно виконуючи і функцію субформатора (дискурсивного представника автора), що наче породжує дискурс від своєї особи. У дискурсі похідними операторами є не тільки різні авторські «я», але також і інші суб'єкти інформації і дії, що вводяться мовцем.

Посередники суб'єкта мовлення в дискурсі художнього твору (авторське «я», оповідач, спостерігач, учасник дії і под.) можуть висувати нових посередників і

подалі вступати у взаємодію з цими своїми похідними. Так створюється «багатоголосся» дискурсу, перегук смислів на різних ярусах – позицій автора, «свідомостей, поглядів, персонажів, окремих висловлень та ін. Тому і постає явище «оповідання в оповіданні».

Процес породження похідних операторів має *рекурсивний* (зворотно-поступовий) характер. Рекурсія забезпечує розвиток «складного з простого» так: динамічна система створює аналоги своїх базових операторів (перетворювачів), що вступають згодом у рекурсивну взаємодію з об'єктами перетворення і між собою.

Об'єктами перетворення постають і образи уявлюваної дійсності, що попадають у фокус рефлексії. Такими образами в кожного мовця є його індивідуальна *версія*. Версії того самого прообразу в різних мовців різняться, але під час їхнього зіставлення можна здобути образ, що поставатиме смисловим інваріантом. Смисловий інваріант – це те, що є спільним для усіх версій, він може бути відомим як абстрактний аналог соціально напрацьованого значення й інколи тривіальним. Новим, очевидно, є смисл, індукований на ґрунті того, в чому версії одна одній суперечать. Цей новий смисл схоплюється як образ-інтерполент.

Наявний певний паралелізм у ступенях ускладнення ігрових процесів і діяльності мовної свідомості, пов'язаних з рефлексією: 1) гра в злитті її процесів з процесами природного оточення – й етап формування перцептивних образів і спонтанної нерефлектувальної комунікації; 2) гра як «подвоєння» світу – й етап примітивної рефлексії у мовній свідомості, що дублює образ світу паралельно із сенсорним образом; 3) рольова гра, де гравець керує своєю роллю – і поява похідних операторів у мовленні; головний оператор – аналог гравця-розпорядника; 4) гра як суперництво (конфлікт) – і рефлексія, що поєднує несумісні конфліктні образи; гра в грі – і метамовна свідомість, де об'єкт рефлексії – сама мова, дискурс; 5) можна зіставити ділове використання гри і мови, коли мовець, використовуючи справді зовнішню щодо свого мовлення, користується ним як знаряддям для досягнення поставленої мети.

IV.5. Ділова та ігрова діяльності: усталено-стандартне й особливе. У реальності ігрова та неігрова діяльності настільки поєднані, що інколи до ігор належать і несамостійні різновиди активності. Так, Ерік Берн (1988) стверджує, що ігри – це трансакції, в яких суттєвою є вигода. Та й у сучасному спорті давній ігровий чинник уже не постає таким важливим як колись, оскільки багато ігор перетворились на засіб збагачення. Якщо як визначальну ознаку гри виділити її неутилітарність, то антиподом є утилітарність, ділова активність, що мотивована метою і в цьому сенсі є примусовою, протиставленою непримусовості гри.

У діловій активності кожен учасник-діяч детермінований розпорядником справ, метою й обставинами її досягнення. Не менш важливим чинником є і сама потреба задоволення реальних потреб.

Ігрова активність позаутилітарна, не має завдань, що містяться у зовнішньому щодо неї світі. Розпорядник у грі уособлює порядок гри та її іманентні правила, що приймаються всіма гравцями добровільно.

Ділова активність відбувається в реальному світі, кожен учасник виконує свою функцію, залишаючись реальним індивідуумом, хоча його цінність визначувана відповідно до рангу виконуваної функції. Учасник може не знати усіх деталей і повноти виконуваного разом з іншими учасниками завдання. У діловій активності індивідам властиві функційні цінності, субординаційно впорядковані щодо основної функції розпорядника. В грі всі учасники ціннісно рівноправні, вони можуть грати «кожний за себе» або ж об'єднуватись координаційно: навіть можливе лідерство не

встановлене як функція, а є роллю, що може переходити від одного гравця до іншого, що постає наслідком певної ігрової ситуації. Це не виключає наявності в грі своєрідних рангових відношень, що мають не примусовий характер, а зумовлених ігровою фантазією.

Гра розгортається в ірреальному плані, у придуманому світі, відокремленому від зовнішнього. Її учасник виконує роль, що може супроводжуватися маскою, «переодяганням». Гравець набуває особливої ігрової цінності, в чому він повністю рівноправний з іншими гравцями. Умови гри визначені заздалегідь, залишаються незмінними на весь період її перебігу, хоча самі ігрові ситуації мають ймовірний (віртуальний) характер.

У діловій активності обмеження на застосування тих чи інших дій або засобів існують як певні загальні соціальні настанови – закони, норми, інструкції тощо. У грі також існує кодекс правил, порушники якого караються у встановленому порядку. Це не може бути підтвердженням подібності гри і негри. Правила гри є не тільки добровільними, але й певною мірою довільними, визначуваними згодою всіх її учасників, а у справі вони диктуються насамперед доцільністю. Правила в грі можуть бути суворими або несуворими, складними або спрощеними, класичними або зміненими. Зі змагальної гра може перетворитися в гру «у піддавки».

Чинник боротьби, суперництва (агонічне начало) не постає обов'язковим внутрішнім чинником ні для ділової, ні для ігрової активності. У діловій активності успіх визначуваний взаємосприянням учасників щодо протидії зовнішнього середовища. З'ява конкуренції і боротьби між учасниками за досягнення вигідної мети, що інколи переростає у ворожнечу, може завершуватися тим, що жодна зі сторін не має зиску. У грі змагальність є принципом її організації й ігрова конкуренція – особиста або командна першість у змаганнях та ін. – не постає безкомпромісною боротьбою. Змагальність гри обмежена суворо визначеними правилами.

Гра є зручним способом облагородити будь-яку активність, зробити її цінністю культури. Гра – це також і тренування в оволодінні прийомами боротьби в разі зустрічі зі справжнім ворогом. Гра в її природній, недеформованій формі репрезентує досить розумну поведінку, що сповідує один з вищих принципів етики «не нашкодь».

Однією з визначальних ознак гри постає *іманентність*. Настирливе запровадження правил у більшості ігор не стільки обмежує їхній внутрішній вільний характер, скільки є засобом відмежування від іншого детермінованого світу та побудови особливого світу зі своїми власними правилами. Правило в грі може бути антиподом, запереченням певного правила, що чинне поза грою, воно може поставати й абсурдним.

Ще однією ознакою гри є *позарозумність* (вирізнив Й. Хейзинга). Звичайно, повністю позарозумна гра стихійна, спонтанна і незалежна від керівного начала рефлексії, призначення якої бути не поза розумом, а над розумом. Позарозумна гра – це гра, в якій спонтанні процеси перебувають під керівним началом суб'єкта, – це *гра-імпровізація з відтінком над-розумності*. На відміну від спонтанної гри, що «забуває» попередні ситуації і зовсім не передбачає наступних кроків, гра-імпровізація, зберігаючи свій непримусовий характер, вносить елементи довільності, враховуючи попередні кроки і передбачаючи подальші. Гру-імпровізацію можна розглядати поряд зі стихійною і регулярною (за правилами) грою.

Гра може використовуватися утилітарно, для досягнення зовнішньої щодо неї мети (виграшу). Ділова активність також може поставати самоціллю. Ділова гра –

це практична рефлексія над ймовірною ситуацією; це тільки оболонка гри, в якій немає ніякої рефлексії. До речі, організм весь час веде гру з довкіллям – гру, правила якої не визначені, а кроки, «задумані» суперником, не відомі (за М.О. Бернштейном). Імпровізація в грі – це зовсім не рух суб'єкта, а його взаємодія з об'єктом, не детермінована визначеними заздалегідь правилами. Суб'єкт зіштовхується зі ситуацією, де панує стихія, спонтанна гра природних сил, на яку суб'єкт відповідає грою-імпровізацією. Гра-імпровізація – це не стихійна поведінка, а керована суб'єктом, мимовільна активність.

Моделювання передбачуваної ситуації відрізняється від цілenастанови. За нестандартної ситуації модель має імовірнісний характер і постає, на від «уяви про мету», як множинність варіантів, тобто поле певної інформаційної нестійкості, де суб'єкту і слід зробити власний вибір. Але до моменту вибору суб'єкт повинен передбачити увесь спектр можливих наслідків контакту із зовнішньою системою.

Імовірнісне прогнозування – це різноманітне відображення майбутніх дій суб'єкта в безпрецедентній для суб'єкта ситуації, щодо якої суб'єкт самовизначається відповідно до оцінки власної цінності.

Під час входження в невідому сферу, суб'єкт відчуває себе наче іграшкою в руках тих невідомих правил гри, що панують у нестандартній реальності. Лише поступове освоєння цих правил може стати опертям для суб'єкта щодо підвищення рангу гравця та ін. Як іграшка суб'єкт може тільки реагувати на стимули зовнішнього середовища, але не взаємодіяти з нею, для чого треба стати гравцем, що здатний передбачати зовнішні впливи в освоєнні реальності, а також спроможним на імпровізацію в нестандартній ситуації.

Ступінь контрасту між стандартизованою (освоєною) і нестандартною реальністю може поставати різним: від плавного переходу між ними до радикального, стрибкоподібного, зламного. Нестандартна реальність як особливість (сингулярність) постає як певна сфера, що контрастує зі своїм упорядкованим за відомим принципом оточенням. У науці неодноразово розглядався «ефект межі», що особливо є актуальним для всього живого. Так, етологи констатують, що галявина лісу, берег моря, межа зораного поля та й взагалі будь-яка особливість на одноманітній місцевості постійно притягують будь-яку істоту – птахів, звірів, комах і под. Наші пращури також надавали перевагу в поселенні не посередині одноманітного – степового, лісового – масиву, а поблизу якої-небудь особливості, чи то річка, берег моря, межа лісу та ін. Якщо подивитися, як загалом розподілене життя на Землі, то видно, що воно активне здебільшого на межі трьох середовищ – океану, суші й атмосфери.

Таємничі властивості сингулярностей не можна адекватно розкрити в термінах ділової, утилітарної активності. Не тільки корисні, але й пов'язані з ризиком для життя (вершини гір, дно моря, кратер вулкану тощо) притягують своєю таємничістю, позаутилітарний характер якої примушує думати про її прихований зв'язок з певним ігровим началом, прихованим у сингулярності.

До диференційних властивостей ігрової діяльності належить також ітеративність. Суб'єкт, вступивши в ігрову взаємодію з об'єктом, може продовжити цю взаємодію до тих пір, поки не вичерпаються його енергетичні ресурси. Взаємодія в діловій активності може повторюватися, але до тих пір, поки після ряду спроб суб'єкт не досягне мети. У самоцільній діяльності смислом є не досягнення мети, а рух до неї. Тому мандрівник, покидаючи гори або море, відчуває не задоволення, а жаль. Багаторазова взаємодія з природною різноманітністю сприяє зростанню потенціалу самого суб'єкта і його цінності як результату саморозвитку. Очевидно, момент

саморозвитку й постає стрижневою силою динаміки самоцінної активності, а зовсім не принцип задоволення, що абсолютно не відрізняється від принципу мети. Та й для отримання задоволення зовсім не обов'язково виходити за межі стандартного оточення, що є обов'язковим для саморозвитку. Ітеративність ігрових дій закріплює функції суб'єкта, збагачує його потенціал. На рівні соціальної взаємодії момент ітеративності виявляє себе і в ритуальних, і в тренувальних діях, і в навчанні, тобто в ігровому плані. Повтор, рекурсивна дія, виявляється, по-перше найважливішою основою для майбутнього творення; по-друге, окремі цикли діяльності закріплюються шляхом ігрового повтору, що моделює певну ситуацію, у статусі типових, стандартних дій, правил, законів, формул, аксіом тощо. Суспільно закріплюються не будь-які сегменти діяльності, а ті, що містять ключ до освоєння дійсності.

IV.6. Супряжні явища в динамічному середовищі. Узагальнено особливість можна окреслити як певну деформацію монотонного середовища, деформацію, що може розростатися, набуваючи вигляду точки, штриха, межі, зони і, врешті-решт, середовища, протилежного за своїми характеристиками вихідному середовищу.

Особливість монотонного середовища може виявитися як депресія і як щось нове, певна кульмінаційна точка. В описах фізичних систем окремі з особливостей називаються *атракторами*, завдяки їхній властивості бути організаційним началом простору. У мові як системі також діють своєрідні атрактори, наприклад, у лексиці. М.М. Маковський стверджує, що в лексичному складі мови наявні певні тенденції до вибіркової взаємодії між словами. З-поміж слів є: «1) елементи, що притягують тільки певні лексеми, але відштовхують всі інші (позитивна вибірковість); 2) елементи, що відштовхують тільки певні лексеми в даній системі, але притягують усі інші (негативна вибірковість); 3) елементи, що тільки відштовхують всі інші лексеми; 4) елементи, що тільки притягують всі інші елементи; і, нарешті, 5) елементи, що самі по собі не спроможні ні відштовхувати, ні притягувати які-небудь інші елементи, які дотикаються до них, але можуть відштовхуватися або притягуватися іншими елементами» [Маковский 1971, 127].

У цьому переліку наявні чотири типи впливових і один тип залежних. Впливові величини (елементи 1-4) – це різні діючі атрактори. Залежні величини (елемент 5) – це певного типу «актанти» для атракторів, що впливають на них.

У діловій активності заданий результат має першочерговий пріоритет, і всі зусилля спрямовані на те, щоб його досягнути. У грі суттєвим є і кінцевий результат, і проміжні ефекти. Смисл у дискурсі може породжуватися не тільки як заданий результат, а і не заплановано, непередбачено.

Супряжні явища відкриваються людині в найрізноманітніших сферах буття. Так, наприклад, явища електромагнітної індукції можуть бути використані людиною, але від цього вони не стають операціями. Операції ж, наприклад, уведення провідника в магнітне поле і його переміщення, лише підводять до супряжного ефекту, але самі його не створюють. Людина в цьому разі творить не власними діями, а шляхом створення умов для комбінаторики зовнішніх сил. Це маніпулювання природними зовнішніми силами, що стихійно взаємодіють між собою, а на долю людини залишається тільки створити для цього відповідну ситуацію.

Кожному об'єкту властива певна орієнтованість щодо інших об'єктів. Світопорядок – це завжди тим чи іншим чином поляризований простір, що визначає опозиції наявних у ньому об'єктів. Потенції і тенденції цих полярних протиставлень і різних умов заявляють про себе по-різному. Вихідний поляризований простір може підлягати поляризації шляхом введення певного особливого об'єкта, що створює у

базовій множинності вторинну поляризацію, внаслідок чого постає гіперполяризація базового простору, а за умови відміни первинної орієнтованості об'єктів – його реполяризація. Так, якщо кинути на галявину м'яч, то, хлопці, що знаходяться там, легко перетворюються на гравців, поділившись на дві команди. М'яч постає як реполяризатор, або ***каталізатор***, ситуації.

У мові найпростішим аналогом подібної реполяризації може постати використання оператора заперечення *не*, що змінює смисл фрази на протилежний. Будь-який елемент мови має власний семантичний потенціал, тобто особливим чином орієнтований, або поляризований, у мовній системі. Попадаючи в оточення інших елементів, він підлягає гіперполяризації в силу семантичного впливу того чи іншого контексту. Наявні такі оточення, що не зумовлюють зміни вихідної поляризації елемента. У мовному середовищі – це нормативні, регулярні синтагматичні контексти. Різноманітні зміни поляризації слів пов'язані з порушенням їхньої типової сполучуваності, що зумовлює, наприклад, утворення тропів. Каталітичний ефект стає особливо очевидним, коли смисл фрази викривлений, пор.: *І вовки ситі і вівці цілі → *Якщо вовки ситі, то вівці цілі // *І вовки ситі, і мисливці цілі*. Перша фраза *Якщо вовки ситі, то вівці цілі* є семантично нормативною, хоча вона й контрастує з оригіналом, а друга фраза *І вовки ситі, і мисливці цілі* наче пародіює оригінал, вона деформує базову семантику, і смислові відношення набувають іншої орієнтації, постає ігрове переосмислення стійкого вислову. Таке переосмислення є дискурсивною реалізацією латентної процедури в діяльності мовної свідомості, що полягає в тому, що в готовий стандартний вислів вводиться спеціальний оператор – каталізатор. Процес вибору такого оператора може бути серією проб.

Очевидно, ігрова дія повторюється доти, доки не буде відкритий і закріплений ключовий момент взаємодії з об'єктом. Таким моментом може постати відкритий суб'єктом особливий ігровий хід, що каталізує ситуацію. Після цього певний рівень гри стає нецікавим для суб'єкта, він залишає його, щоб перейти до іншого рівня.

Діловий шлях освоєння світу – це шлях до встановлення панування над ним шляхом диктату і насилля, шлях до експлуатації ресурсів. Ігровий шлях освоєння світу – це пошук «магічного» ключа до взаємодії з ним, шлях, що приводить до відкриття того каталізатора, що забезпечить природний обмін енергії в діалозі людини і світу. Глибинна сутність гри полягає в пошукові каталізатора – ключа до взаємодії з об'єктом – спочатку в практичному плані , а потім – у ментальному, через мисленнєве моделювання ситуації.

Каталіз як особливий режим діяльності мовної свідомості можна поставити в один ряд з усталеними процедурами аналізу й синтезу.

IV.7. Діяльність мовної свідомості: діловий та ігровий регістри. У дискурсі реальному світу відповідає або симетричний, або деформований образ, що корелює з двома відомими типами симетрії: 1) власне-симетрія (класична симетрія), що передбачає взаємовідповідність об'єктів; 2) дисиметрія – де формувальна симетрія. Поняття дисиметрії обґрунтував П'єр Кюрі (1894 р.), який стверджував, що дисиметрія може творити явища. Принцип дисиметрії значущий на всіх рівнях синергетичних процесів, активних систем. Відповідно до двох типів симетрії у мовній свідомості можна вирізнити два типи форматорів дискурсу: форматор симетризувального типу, що є опертям адекватного відображення дійсності, і форматор дисиметризувального типу, що деформує відображення дійсності. Кожний з них визначає власний регістр дискурсу.

Насамперед, це діловий, утилітарний, регістр, дискурсу, основна функція якого – орієнтувати людину в реальному світі. Це застосування мови як засобу евалюації і комунікації для самоорганізації і захисту людини від випадкових сил зовнішнього світу, дія яких повинна бути пізнаною. Сюди також належить ігровий регістр, у якому реалізує себе людина, вивільнена від детермінізму природи і собі подібних. Цьому регістру притаманні самоцінність слова, створення незвичайних способів побудови мовлення, мовленнєвий самовияв мовця. Ігрова лінгвістична активність деформує відображення реальності і правила самої мови, відкидаючи стереотипи сприйняття і поведінки. Так, для поезії властиве подвоєння зміненого світу (Д.С. Ліхачов), оскільки поряд з реальним світом вибудовується нереальний, ілюзорний світ. У кожному з дискурсів ігрового регістру – і в поетичному, і в сміховому – діє принцип дисиметрії. Поезія створює дисиметрію між реальністю та її образом, протиставляючи порядку світу власний порядок, користуючись власними симетричними формами, а сміхова культура – шляхом створення викривленого образу світу. До сміхової культури належать різноманітні небилиці, неправильна етимологізація, сміховий перерозклад з деформацією і форми, і смислу. У них перекручуються слова і цілі тексти (пародіювання), поширені оксюморон і метатеза, рима в них провокує зіставлення. Для них властива парадоксальність, несподівані мовні повороти. Опозиція *серйозне/сміхове* існує всередині ігрового регістра настільки ж реально, наскільки всередині ділового регістра існує опозиція *істинне/хибне*.

Діловий дискурс може бути реалізований в істинному або хибному вимірі (дискурсивний образ або відповідає дійсності, або ні). Часто це відбувається в силу неповноти знань про реальність. Оскільки повідомлюване не завжди може бути перевіреним, то інколи можна говорити про істинність повідомлення лише як про його достовірність, тобто з певною долею ймовірності. Певна інформація водночас залишається неперевіреною. Можливо, тому в діловому регістрі неадекватне, але передане упевненим тоном, повідомлення може сприйматися з меншою стурбованістю, ніж повідомлення достовірне, але не зовсім чітко донесене. Навмисна брехня може бути органічною. Дискурсивний образ водночас залишається адекватним тій меті, яку переслідує брехун для свого ефективного діяння. Завдання брехні – зашкодити слухачу в його діяльності. Брехня і правда – знаряддя регулювання поведінки.

Засоби ігрового регістру постійно поповнюють діловий дискурс, порушуючи його раціональну монотонність. Але фантазія в утилітарному регістрі перетворюється у брехню, а мовленнєве перевтілення – у притворство. Роль засобів гри особливо показова в дискурсі, пор., наприклад, паремії, до яких, у широкому сенсі слова, належать прислів'я, приказки, загадки, бувальщини, анекдоти, казки, міфи та ін. Поряд із суто «діловими», тобто нормувальними і приписувальними пареміями (прислів'я, прикмети, повчання) паремійний корпус охоплює значну кількість парадоксальних висловів, веселих і страшних оповідань, чарівних казок, що передаються з покоління в покоління. Саме в паремійних пластах зосереджена базова аксіоматика національної мовної свідомості.

IV.8. Рефлексія як компонент несвідомого. За В. Гумбольдтом [Гумбольдт 1984, 69, 301], для пізнання мови не слід абсолютизувати її як засіб спілкування та найменування предметів, але простежити її походження та розвиток у зв'язку зі становленням рефлексії.

Гра тварин свідчить про складність їхньої психіки, що охоплює образ світу та спосіб поведінки в усталеному середовищі. Це не тільки закладено генетично, але й

продовжує напрацьовуватися у процесі адаптивного досвіду, зокрема в грі, в ритуальній поведінці.

У людини також наявний образ світу та спосіб поведінки в ньому, санкціонований соціально. Цей образ поведінки і являє собою першу сходинку самоусвідомлення індивіда як члена суспільства. Зі сходинки способу поведінки індивід усвідомлює власне «Я» як частини світу, що підпорядкована загальним правилам. Так чи інакше слід поступати тому, що так роблять усі. Отже, соціальне «над-Я» повністю пригнічує індивіда, повністю підпорядковує його суспільно утвердженим правилам і не залишає місця для імпровізації. Тому в діяльності рефлексії можна виділити дві сходинки. Перша, найближча до світу, узагальнює соціальний досвід і є певного типу раціональною *над-свідомістю*, що визначає загальну гру за правилами, гру регулярну. Друга сходинка рефлексії вивищується над першою як *понад-свідомість*, як заперечення першої, що надає можливість для гри-імпровізації зі статусом над розумної. Перші сходинка – це діалог з образом світу, рефлексія другої сходинки – це діалог і з образом світу, і зі способом усталеної поведінки в ньому. У цьому діалозі виявляється прагнення представити образ світу по-іншому і тенденція до подолання особистістю соціального «над-Я», з яким вона ступає у протиріччя. Останнє може подолатися або відкиданням тих інновацій, сингуляторностей, що постали внаслідок особистої імпровізації, або їх прийняттям, соціальною регуляризацією. Тоді вони поповнюють колективний спосіб поведінки у світі, що відбувається внаслідок численних ітерацій – повторів членами мовного колективу.

Пост-інновації відшліфовуються в практиці соціальної комунікації, потім стають уже «узаконеним» опертям для подальшої індивідуально-особистісної рефлексії. Рефлексія – це діалог свідомості із собою, за своєю архітектонікою свідомість є розчленованою структурою. Свідомість як відображення світу – це потік образів, різною мірою дифузних і різною мірою окреслених, спонтанно подібних і суперечливих, образів, що переходять один в одного, формуються і розпадаються, групуються і членуються і под.

Мовна свідомість – лінгвокультурний компонент свідомості, що протиставлений сенсорно-ментальному образу світу. Її діяльність може бути автоматичною, незалежною від волі мовця. Можна передбачити наявність у мові глибинної системотвірної константи, що формує відносно стійку систему множинностей своїх похідних, що споріднює її із системою обчислення. У діяльності мовної свідомості, поряд з лінгвокультурним, наявне ігрове начало. Корені гри як непримусової, неутилітарної діяльності містяться у спонтанній грі природних процесів, властивих самоорганізувальним системам. Основу смислу мовної одиниці складає образ взаємодії суб'єкта та об'єкта. Головний чинник, що формує дискурс – це рефлектувальна інстанція свідомості мовця, що завжди залишається «за кадром» дискурсу, постаючи в дискурсивних операторах та операціях. Головний оператор формує через свої похідні оператори мовні копії і версії образів світу. Рефлексія має рекурсивний характер, що виявляється в іманентній логіці дискурсу. Наявна певна подібність в ступенях ускладнення гри і розвитку рефлексії.

Утилітарна активність відрізняється неіманентністю своїх правил. Ігрова активність, у тому числі і «ділова» за формою, часто здійснюється не за визначеними правилами, а спонтанно або імпровізовано. Моделювання як ймовірне прогнозування супряжне із протиставленням реальної і нереальної дійсності. Лінія переходу між останніми є «сферою особливості», що контрастує з іншим середовищем. Природні і культурні особливості утворюють поле спонтанної гри.

Смисл у дискурсу може бути витворений як передбачений результат або як супряжний. Смисловий ефект залежить від властивостей елементів, супряжних у дискурсі. Синтагматичне поєднання одиниць у мові зумовлює їхню взаємну поляризацію і відповідну смислову орієнтованість всього вислову. За введення в нормативну форму певного семантично неадекватного оператора наявний каталітичний ефект, суттю якого є смислова реполяризація – деформація вихідного смислу фрази.

Ґрунтуючись на протиставленні класичної симетрії і дисиметрії, можна вирізнити два регістри в діяльності мовної свідомості – діловий та ігровий, що витворюють відповідні форми дискурсу. У діловому регістрі дискурс формується як структура, що симетрична реальності, її смисл може бути, відповідно до комунікативних завдань, істинним або хибним; в ігровому регістрі дискурс дисиметричний реальності і репрезентує смисл в поетичному або сміховому ключах.

Психіка людини охоплює різні функції, що діють за межами «світлого поля» свідомості. До підсвідомості, у сфері якої домінує спонтанна гра, належать мовленнєві автоматизми й асоціативні угруповання мовних одиниць. Рефлексія чинна на рівні підсвідомості – як гра за правилами, що витримали соціальне санкціонування, і на рівні надсвідомості – як гра-імпровізація, втілення творчої активності мовної особистості. Усі ці образи є матеріалом для рефлексії, що, діючи як каталізатор образного поля свідомості, поляризувальним моментом у стихійній грі образів, створює відносно стійку впорядкованість. Первинна рефлексія постала, ймовірно, як ментальна дія, основним призначенням якої була спроба поєднати суперечливі образи світу, що й уможливлювало створення стійкого спеціального інструмента як опертя для рефлексії – ***мови***.

V. ДИСКУРС: ВІД ФОРМИ ДО СМИСЛУ

V.1. Реляційне та операційне представлення дискурсу. Дискурс можна розглядати у статичному (реляційному) та в динамічному (операційному) аспектах. Врахування цих аспектів постає надзвичайно важливим.

Розгляд тексту як цілого можливий за умови його статичного представлення у вигляді реляційної структури. Якщо ж за основу брати його розгортання, то постає динамічне представлення у вигляді лінійно розташованих один за одним мовленнєвих дій, що утворюють мовні вирази різних ярусів – від слова до фрази та групи фраз. Будь-яке висловлення можна кваліфікувати і як дію, і як результат дії. В обох випадках постають виділюваними структурні елементи різного ступеня складності і різні за своїми функціями. Якщо в статиці наявні відношення між компонентами, то в динаміці – їхнє співвідношення або перетворення, що реалізується мовцем. У динаміці наявний певний оператор, що зв’язує мовленнєві сегменти, у статиці він має вигляд певного релятора: предикат, сполучник та ін. Обидва плани тісно переплетені у свідомості і сприйнятті дискурсу.

Операція як перетворення – це співвіднесення певного базового стану компонента з кінцевим. Операція «вмішується» в базовий стан і впливає на нього – або змінюючи його, або залишаючи незмінним. Тому, якщо взяти, наприклад, симетричність як характеристику відношення, то відповідна операція буде операцією симетризації, а оператор, що реалізує її, – симетризатором. На практиці розмежування термінів не є чітким і вони постають амбівалентними, наприклад, терміни *включення, імплікація, перетин* та інші можуть позначати і операції і відповідні типи відношень, а також і структури, що постали внаслідок застосування операції.

Дискурс у реляційному аспекті – це гранична сукупність висловлень, об'єднана спільним відношенням порядку як передування/наслідку. У цьому разі суттєвими постають суміжність, сусідство, або відношення близькості висловлень, відношення сумісності, коли одне висловлення постає вставленим в інше. Суттєвими також є відношення подібності і різниці висловлень. У смисловому плані можлива смислова еквівалентність виразів, важливим постає смисловий зв'язок між висловленнями в дискурсі.

У дискурсі одне з найзагальніших відношень – це відношення порядку, що реалізується як слідування висловлень одного за одним і що визначає лінійність розгортання дискурсу в часі. Не можна вимовити одночасно два висловлення або два слова в силу облігаторності лінійного порядку мовленнєвого каналу. Цей порядок є первинним щодо операції упорядкування мовних виразів, що створює власний порядок компонентів, що може збігатися з лінійним і бути «прямим»: a, b, c, d, e, f…, може не збігатися і бути «зворотним»: f, e, d, c, b, a, а може поставати «хаотичним»: f, c, e, b, a, d. Тому не слід ототожнювати первинний порядок, зумовлений мовленнєвим каналом, і вторинний порядок дискурсу, мотивований дискурсивними операціями. Мовлення протистоїть лінійності мовленнєвого каналу, порушує, нейтралізує її, водночас мовлення використовує лінійність як основу для власного вторинного порядку. Можливо, саме тому послідовність a, b, c, d, e, f, власний порядок якої збігається з лінійністю мовленнєвого каналу, сприймається мовцем як усталена норма.

Дискурсивна послідовність має власне членування: паузи між висловленнями і всередині них (на письмі позначаються комами, пробілами та ін.). Пауза – інтервал мовлення – це також один з елементів послідовності. Мовчання передує висловленню і завершує його, створюючи таким чином його невласну рамку.

Іншим суттєвим для побудови дискурсу постає загальне відношення структурного паралелізму висловлень. У цьому разі відношення між висловленнями варіюються: від тотожності і подібності до протилежності і смислової несумісності. У дискурсі навіть висловлення, що збігаються за формою, інколи набувають різних смислів. Це зумовлює поляризацію висловлень, а між висловленнями наявні відношення **полярності.**

Структурний збіг висловлень може бути основою міжфразового зв'язку, що зафіксовано риторикою в термінах *синтаксичний паралелізм* та *хіазм*. Синтаксичний паралелізм здебільшого супроводжується відтінками зіставлення: *Велика річка плине спокійно, розумна людина ніколи не підвищує тон*. Хіазм, або зворотний паралелізм як риторичний прийом завжди тяжіє до антитези: *Багаті люди полюбляють шум та увесеління, мовчазною природою насолоджуються багаті душі.*

Структурний збіг висловлень може бути повним або частковим. У всіх цих випадках в організації дискурсу опертям є **симетрія.**

Загалом категорія симетрії охоплює такі модуси або різновиди симетрії: дисиметрія, антисиметрія, ізометрія та ін. Особливо важливими постають операції симетризації несиметричних об'єктів та дисиметризації симетричних.

1. За тотожності синтаксичної структури і лексичного наповнення наявна **ізометрія**: *Сніг падає! – Сніг падає!* Це виродження симетрії, симетрія повтору, відтворення.

2. За інверсії вихідного висловлення наявний зворотна відповідність – це **анасиметрія**: *Сніг падає! – Падає сніг!*

3. За деформації вихідного висловлення наявне співвідношення **дисиметрії**: *Шпаки прилітають, наступає весна – Приліт шпаків свідчить про прихід весни.* Багато трансформ засвідчують дисиметризацію вихідного висловлення.

4. У разі безальтернативного заперечення вихідного вислову наявна **антисиметрія:** *Сніг падає – Сніг не падає* (Немає опадів).

5. За альтернативного (неповного) заперечення вихідного вислову наявна **алосиметрія**: *Сніг падає? – Не сніг падає*. Альтернативність заперечення сигналізує, що заперечуваний компонент бере участь у багатополюсній опозиції, тобто для заявленого висловлення цілком ймовірними є аловаріанти: *Дощ падає*, але залежно від контексту можливі й інші: *Камінь, дерево падає***.**

6. За співмірності висловлень за додатковістю наявна їхня **симптосиметрія**: *Художник малює – Картину; Микола від'їжджає – До Москви*. Симптосиметрія в загальному смислі – це відношення між двома частинами цілого, відношення взаємної додатковості, що часто зберігається і в тому разі, коли ці дві частини з якої-небудь причини подані ізольовано одне від одного через те, що кожна з цих частин зберігає конфігурацію, що точно підлягає конфігурації іншої частини.

7. Особливим виявом симптосиметрії є той, коли одне висловлення стає одночасно додатковим для двох суміжних з ним: *Художник намалював картину. Картину відвезли на виставку. На виставку прийшло багато відвідувачів*. Очевидно, що в цьому разі наявне висловлення-інтерполяція, що містить елементи кожного з поєднуваних ним висловлень, забезпечуючи їхню смислову співмірність, тим самим реалізує подвійну (лівобічну і правобічну) симетрію, що називається **амфісиметрією.**

Амфісиметричність проміжного висловлення визначувана в контексті, коли воно реалізує міжфразовий синтаксичний зв'язок. За умови вилучення інтерполювального компонента зв'язок між висловленнями послаблюється або зовсім зникає: * *Художник намалював картину. На виставку прийшло багато відвідувачів.*

Амфісиметрія наявна тоді, коли два несиметричні об'єкти поєднуються завдяки третьому, проміжному, що виступає для них симетризатором. Амфісиметрія, як особливий випадок симптосиметрії, виявляє себе в лінійному розгортанні дискурсу.

У дискурсі можна виділити два структурні різновиди амфісиметрії – **порядкову**, основу якої складають асиметричні відношення слідування, і **полярну**, опертям якої є різного типу симетричні відношення одиниць.

V.2. Операції порядкової співмірності. Найелементарнішою одиницею порядкової розмірності постає **введення** висловлення в дискурс. Його смисл може бути змінений тільки внаслідок застосування інших дискурсивних операцій, може бути відмінений шляхом заперечення. Внаслідок послідовного приєднування все нових і нових висловів реалізується базова операція цієї розмірності – **ординація**, що забезпечує упорядкування компонентові дискурсу.

Найпростішою операцією порядкової розмірності є **лінійний повтор**, що відіграє важливу роль в організації міжфразових зв'язків. У лінійному розвитку дискурсу повтор виявляється як регулярне відтворення фразових структур і як частковий повтор лексичного складу: *На подвір'ї сніг, на подвір'ї діти*. Повтор може створювати ефект супряжно-посиленого смислу: *великий-великий, довгий-довгий, ходив-ходив*, а в комунікативному дискурсі повтор посилює сугестію, надає припису характеру настирливості: *Швидше, швидше! Сюди, сюди!* Звертаючи увагу на такий повтор, Е. Сепір наголошував на тому, що він здебільшого виражає множинність, повторюваність, збільшення в об'ємі, підвищену інтенсивність, тривалість та ін.

Лінійне упорядкування дискурсивних величин може подаватися у формі вільного **перерахування**: *У полі зацвіли ромашки, волошки, полин.* Таке перерахування інколи ускладнюється використанням родо-видових відношень. У цьому разі реалізується операція **розкладання**: *Було посаджено дерева*: *клени, акації, каштани.* У разі використання певного узагальнювального оператора наявна зворотна розкладанню операція **додавання**: *Клени, берези, тополі – усі дерева пожовтіли*.

Прикладом ускладненого перерахування виступає операція **ранжування** як упорядкування об'єктів за ступенем вияву в них тієї або іншої ознаки; це може бути, зокрема, упорядкування за розміром, віком, за ступенем достоїнства, за ступенем згасання/зростання певної ознаки: *Для участі в церемонії прибули президент, прем'єр-міністр, мер міста і гості.* У цьому разі можуть застосовуватися спеціальні дискурсивні оператори, що формально вказують на пріоритет відповідних величин або виражених ідей: *по-перше, по-друге, насамперед, нарешті* та ін.

Синтаксичні сполучники інколи слід кваліфікувати як прості заповнювачі пауз, що тільки уточнюють відношення між предикатами висловлення. Сполучні оператори не лише заповнюють паузи, але і надають порядку компонентів додаткової смислової орієнтованості, вони суттєво уточнюють, визначають смисл висловлень. Як сигнал складення сполучник ***і*** виступає у завершальній позиції, використовуючись один раз: *Прийшли сусіди, колеги і знайомі*. Цим досягається формування закритих і відкритих рядів за участі єднальних сполучників. За участі сполучника ***і*** утворюються також конструкції типу: *Там були і А, і В, і С*. Це операція **об'єднання**. Вона є комутативною, тобто перестановка складників за об'єднання не змінює смислу: *Там були і А, і В, і С = Там були і В, і А, і С.* Мовне додавання не завжди комутативне, оскільки воно, на відміну від операції об'єднання, не нейтралізує чинник базового упорядкування, що обов'язково індукує навіть у перерахуванні величин відношення пріоритету. Тому *Прийшли батько і син* відрізняється за смислом від *Прийшли син і батько*, пор. нейтралізувальну дію операції об'єднання: *Прийшов і батько, і син; Прийшов і син, і батько*.

Операції типу додавання, розкладання, входять до групи **адитивних** операцій. Протилежними щодо адитивних операцій є **субтрактивні** операції, що являють собою різного типу віднімання. Основним значенням таких операцій постає зменшення того компонента, від якого віднімають. Різниця завжди більша за нуль, пор.: *А – В = С, де С › 0*. Мовне віднімання може реалізовуватися операторами типу *крім, тільки не, без* за умови, що різниця (А – В) більша за нуль: *Усі прийшли, тільки А не прийшов; він прийшов без А*. Граничним виявом віднімання є операція винятку з операторами *не, нема /немає*: *Дощ не йде; Хліба нема; Опадів немає*.

Загалом операція **заперечення** постає ємнішою за змістом, їй не обов'язково притаманна властивість винятку, пор.: *На цей раз він не приїхав (а прийшов пішки)*. У цьому полягає основна різниця між операціями заперечення та винятку.

У віднімання наявна зворотна операція, коли перший її компонент є від'ємною величиною або прирівнюється мовцем до нуля, а другий вводиться як певний протиставлений щодо нього «надлишок», що можна записати як: (–А) + В. Таку операцію слід називати **субтракція** і в ній можуть брати участь сполучники *тільки, лише, крім*: *Нікого, тільки вітер шумить; Ніхто не прийшов, крім нього; Листи не доходять, лише газети*.

У логіці операція **імплікації** А → В як «А зумовлює В», або «з А слідує В» і виражає закон логічного наслідку з урахуванням тільки істинного значення пов'язуваних компонентів – антецедента і консеквентна. У мові вона має різні смислові варіанти, виражаючи причиново-наслідковий (каузальність), умовний

зв'язок, відношення похідного характеру тощо. Типовими мовними операторами в цьому разі виступають: *якщо – то, тому, в силу цього*, пор. : *Якщо випаде багато снігу, то рух транспорту може бути паралізований; Випав сніг, тому транспорт зупинився* і под.

Якщо у формулі А → В змінити напрям стрілки, то реальною постає зворотна операція А ← В, що називається **експлікацією**, тому що вона створює певного типу пояснення і мотивації: *тому що, через те що, внаслідок того що, в силу того що*: *Рух транспорту зупинився, тому що випав глибокий сніг*. Конструкції імплікативного типу не завжди мають вигляд складного речення, оскільки часто вони реалізуються простими реченнями типу: *Випав глибокий сніг. Транспорт зупинився.*

Операції імплікації є наближеними до операцій додавання, що підтверджується семантикою сполучника ***і***, що може бути адитивним, імплікативним оператором, пор.: *Випав сніг і рух зупинився*. Попри те, що оператор додавання (***і***) може досить легко заміщувати оператор імплікації (***тому***), зворотне неможливе, пор.: *Він образився і пішов = Він образився, тому пішов*, але висловлення *Він встав і пішов* не може бути виражене в імплікативній формі (**Він встав, тому пішов*). Операція додавання є загальнішою порівняно з більш спеціалізованою операцією імплікації.

Спорідненість операцій додавання та імплікації виявляється також в тому, що віднімання протиставлене додаванню, а в логіці віднімання також протиставлене й імплікації, постаючи її логічним продовженням, тобто заперечення віднімання дорівнює імплікації, а заперечення імплікації дорівнює відніманню:

$$Не\ (А – В) = А \rightarrow В;\ не\ (А \rightarrow В) = А – В.$$

Віднімання, як антипод імплікації, називається **антиімплікацією**, що у мові має форму «**А, *але не* В**»: *Вдарив мороз, але річка не замерзла; Діти виконали завдання, але не пішли*. Очевидно, можна визначити й **антиекспликацію** як антипод експлікації, що постає у формі: «*Не-А всупереч В*» або «*Не-А, хоча В*»: *Діти не пішли, хоча виконали завдання; Річка не замерзла всупереч тому, що вдарив мороз*. Антиекспликація подібна до субтракції (–А + В): її перший компонент підлягає запереченню (Не-А), а другий зберігає свою реальність: ¯А ← В.

Дискурсивне вираження інтенції, що може належати і до намірів мовця, і актантів дискурсу, реалізується за допомогою спеціальних операторів: ***щоб, для того щоб, для цього, заради цього***. Відбувається виділення того, чого або до чого прагне суб'єкт і що визначає орієнтацію його діяльності. Тому слід виділити особливу операцію імплікативного типу – **аксиалізацію** з формулою: «***Треба А, щоб В***»: *Йому треба поїхати до міста, щоб подивитися виставку*. Аксіальний момент може концентруватися тільки в одному сполучному операторі: *Він їде до міста, щоб подивитися виставку*. Він може експлікуватися і в модальному операторі, що загалом знімає необхідність використання спеціального оператора ***щоб***: *Він їде до міста. Хоче подивитися виставку*.

За своїм змістом аксиалізація є психосемантичною операцією, а не логіко-семантичною. У ній наявні моменти суб'єкти, що може бути виражена на різних етапах свого розвитку – від наявності стану устремління в суб'єкта (*хочу, бажаю*) або вимушеної (*мені треба, я повинен*) – до її розгортання в дії, що також може бути відносно невимушеним (*хапаю*) або вимушеним (*захищаюсь*). Із завершенням дії вичерпується його мотив, пор.: *Він хоче подивитися виставку* (мотивація в стані визначення) – *Він дивиться* (мотивація до розвитку) – *Він подивився* (мотивація вичерпана). Аксиалізацію недостатньо інтерпретувати тільки як ціле настанову суб'єкта. Не лише людина прагне до чогось, але і це *щось* її притягує до себе. Це онтологічне подвійне устремління відображене в мовних операторах дієслівного

ярусу: українським суб'єктивним операторам *бажати, хотіти* відповідають об'єктивні *манити* та ін.

Співвідношення між елементами ситуації завжди встановлюється дією певного впливово чинника, що програмує членування дійсності і що знаходить свій вияв у дискурсі шляхом операції **факторизації**: *Є А, є В, є С, і* под. Будь-яка уявна сфера – простір, час, рух, діяльність та ін. – може підлягати факторизації, розчленуванням на підсфери, аж до потрібного – термінального – рівня розчленування. Так, поверхність земної суші набуває різної факторизації залежно від того, який чинник обрано для розчленування, *материк чи частину світу*.

Факторизація узагальнює нижчі щодо неї операції перерахування, додавання, імплікації та ін., надаючи упроваджуваним компонентам певної співвідносної орієнтації, визначеної тим чинником, що є опертям розчленування. Якщо цим чинником постають відношення суворого порядку – *Завжди: А, потім В, потім С*, або відношення сумісності: Завжди: *А разом з В, разом з С*, то це дозволяє суб'єкту робити найпростіший умовисновок: *Оскільки є А і є В, то, безперечно, є (було, буде) С*. У цьому разі слід говорити про **фокалізацію** смислу, що попадає у фокус обчислення. Мовець реалізує реконструкцію тієї факторизації універсуму, що була визначена в аксіомі (Завжди А супряжна з В), пор.: *Світло у вікні горить, що означає присутність господаря вдома; Вода замерзла, що означає наявність морозу*. Формальний оператор ***означає*** бере участь у реалізації зв'язку мовних висловів на ґрунті соціальних конвенцій, що набули форми аксіом: *Завжди, якщо А говорить «А», означає, мають на увазі А: Якщо в ситуації А говорять «В», то мають на увазі В*. У багатьох випадках конструкції з оператором *означає* діють на умовчання, визначаючи так звані логічні або комунікативні пресупозиції: *Є А* (значить, є і В). Проголошувана частина висловлення має на увазі невисловлене додавання до неї, в кому уміщується суттєва інформація. Тому для узагальнення цілком природними є висловлення, комунікативний фокус яких попадає у сферу умовчання, а проголошувана частина викликає відповідну інформацію за додатковістю: *Іде дощ* (означає, що треба взяти парасольку); *Відбулася катастрофа* (означає, що є постраждалі); *Не вдалось дістати квитки* (означає, що поїздка відміняється).

Тому можна виділити два різновиди фокальної операції – повний, з вираженням смислу, що знаходиться у фокусі висловлення, і неповний, з еліпсом певного смислу, що тільки мається на увазі, тобто зі значущою контекстною лакуною. Формальному оператору ***означає*** є омонімічним оператор **ототожнення** у формулі «*А **означає** В*» (*А означає В*), або: вираз «А» означає те саме, що вираз «В».

V.3. Операції розгортання і згортання. Операції, що утворюють порядкові структури, можуть мати або ініціальний, або термінальний, результативний момент. Тому одні операції постають як «відкриті», в них наявне розгортання першого загальнішого за смислом компонента за типом **A < B, C, D…**, інші постають як «закриті», у них відбувається згортання серії компонентів у заключний, загальніший у смисловому відношенні, наприклад, у вигляді висновку або узагальнювального виразу: **A, B, C > D**.

Продукуючи дискурс, мовець подає інформацію або в дискретному, розчленованому, або в інтегрованому вигляді. За дискретної репрезентації змісту він реалізує операції розчленування, перерахування, розкладу, розгортання смислів. Інтеграційне окреслення змісту спрямоване на витяг, акумуляцію, сумування, узагальнення змісту. Це дозволяє встановити наявність двох стійких типів у структурному розвитку дискурсу.

Протракція – це розвиток дискурсу за принципом розгортання, розчеплення змісту – множинна репрезентація цілісного шляхом його дискретного розтягнення.

Ретракція – це розвиток дискурсу за принципом згортання, об'єднання, узагальнення змісту – стягнення множинного в єдине.

Канонічним оператором розгортання в українській мові слід вважати вказівний займенник ***те***, а згортання – ***це***, оскільки перший завжди займає препозицію, а останній – постпозицію щодо свого корелята: *Нагадайте мені те, що я повинен зробити; Потяг зійшов з рейок – це неймовірно*. Вказівний займенник здебільшого відсутній в конструкціях з прямим мовленням, і роль оператора виконує саме дієслово мовлення: *Хлопець сказав: «Я готовий поїхати»*. У конструкціях з непрямим мовленням за відсутності вказівного ***те*** використовується кореспондувальний з ним анафоричний оператор ***що***: *Хлопець сказав, що готовий їхати*. Парність операторів розгортання (*те – що, той – який, тоді – коли, там – де, стільки – скільки* та ін.) загалом характерна для складних висловлень, але не притаманна для супряжних простих: *Він вам усе пояснить, коли закінчить роботу – *Він вам усе пояснить. Коли закінчить роботу.*

Згортання та розгортання реалізуються також і в перетворенні висловлення у словосполучення і навпаки: *(1) На кутку будували будинок > (2) Будівництво цього кутового будинку затягнулось на п'ять років*. Висловлення (2) повністю охоплює висловлення (1). У дискурсі такі трансформації можуть пов'язувати досить віддалені одне від висловлення, інтервал може охоплювати від одного речення, абзацу і до необмеженої кількості. Межею завжди постає зрозумілість.

Протракція і ретракція узагальнюють операції нижчого порядку, оскільки протрактивні і ретроактивні моменти наявні в операціях об'єднання/розчленування, додавання, а також в операціях імплікативного типу, де типові оператори можуть бути і непарними (*тому*) і парними (*якщо – то, тому – що*). Конструкції з оператором означає можуть діяти на розгортання: *Є А, означає, що є В і С*; на згортання: *Є А і В, означає, що є С*.

Ретракція не обов'язково згортає всю попередню структуру загалом, але може діяти вибірково, як **витяг**, що виносить певний компонент з попереднього дискурсу, пор.: *На цьому острові живуть різні ссавці, пташки і рептилії. Сьогодні ми будемо говорити про рептилії*. Слово *рептилії* у другому висловленні не просто повторюється, але і містить семантику попереднього висловлення, тобто це не *рептилії* загалом, але саме *рептилії, що живуть на цьому острові*.

Протракція також має варіанти, пов'язані не зі звичайним, нейтральним введенням, а зі спеціальним введенням – **інклюзією** – певного компонента, що визначає розгортання смислу. Так, якщо вводиться, наприклад, таким чином слово *осінь*, то це може означати подальше членування образу: *Осінь. З дерев опадає листя. Небо сіре. Йдуть дощі*. Введення тематичного слова провокує протрактивне розгортання його смислу.

Інколи ретракція супроводжується підсумковим сполучним оператором: *отже, таким чином*, а в роздумах протракція супроводжується дискурсивними операторами типу *по-перше, по-друге, до того ж, до речі, насамперед, у тому числі* і под. або різними модально-оцінними виразами (*уявіть собі, можливо, звичайно, як на мене* та ін.). Протракція має таку загальну схему: **A: < a, b, c, …**; а ретракція відповідно **a, b, c, … > :Z**.

Протракція створює дискурсивну напівструктуру з лівобічною вершиною, а ретракція – з правобічною. Повна дискурсивна структура типу розгортання-згортання виглядає як рама з двома вершинами: **A: < a, b, c > :Z**. Така структура може

охоплювати увесь дискурс або входити в нього як підструктура. Не завжди обидві вершини експліковані в дискурсі. Інколи постає вираженою одна вершина або наявна тільки серединна частина. Не менш важливою постає інтерпретація учасниками дискурсу відповідної структури, оскільки для мовця серединна частина постає, наприклад, протрактивною, а для адресата – ретроактивною. Така амбівалентність двобічно відкритої структури збільшує ступінь її інтерпретації.

Дискурс як фрагмент комунікативного процесу можна розглядати з погляду операцій, що його формують, двобічно: за відношенням до мовця-адресанта він – результат протрактивної дії – розчленування континууму відображуваної реальності. За відношенням до адресата-слухача дискурсу – це поле застосування ретракції. Ретракція може результуватися у мовленнєвих похідних різних жанрів: від реферату і цитації до короткого переказу змісту. Досить складний дискурс може бути відображений у стількох рефератах, скількома людьми він реферувався.

Операції порядкової розмірності дискурсу утворюють систему, в якій майже кожна з них має і зворотну щодо себе. Операції ці здебільшого не комутативні, за винятком повтору, перерахування та об'єднання. Це узгоджується з асиметричним характером порядкової розмірності дискурсу. Операція **антидиз'юнкція** як протилежна **об'єднанню** випадає із системи, оскільки вона належить до полярної розмірності дискурсу. **Умовчання** (значущий еліпсис) також може розглядатися як дискурсивна операція.

Зведена таблиця операцій порядкової розмірності

Вихідна операція	Зворотня операція	Протилежна операція	Узагальнювальна операція
Ввод	Витяг	Умовчання	Протракція
Повторення	Повторення	Умовчання	Протракція
Перерахування	Перерахування	Умовчання	Протракція
Ранжування	Ранжування	Умовчання	Протракція
Складання	Розкладання	Віднімання	Ретракція
Розкладання	Складання	Субтракція	Протракція
Об'єднання	Об'єднання	*Антидиз'юнкція	Ретракція
Віднімання	Субтракція	Складання	Умовчання
Субтракція	Віднімання	Розкладання	Умовчання
Заперечення	*	Ввод	Віднімання
Імплікація	Експлікація	Антиімплікація	Ретракція
Експлікація	Імплікація	Антиекспликація	Протракція
Антиімплікація	Антиекспликація	Імплікація	Віднімання
Антиекспликація	Антиімплікація	Експлікація	Субтракція
Аксиалізація	Аксиалізація	Антиаксиалізація	Протракція
Факторизація	Факторизація	*Дефакторизація	Протракція
Фокалізація	Фокалізація	*Дефокалізація	Умовчання
Протракція	Ретракція	Умовчання	Протракція
Ретракція	Протракція	Умовчання	Ретракція

Знаком «*» відмічені операції, що не були зазначені в тексті.

V.4. Операції полярної розмірності. Від порядкової розмірності дискурсу слід відрізняти полярну розмірність. Її основою постає синтаксичний паралелізм їхніх компонентів, що й зумовлює дискурсивну поляризацію їхніх смислів. На тлі цього паралелізму виникають різні за змістом структурні поєднання висловлень.

Полярні відношення здебільшого кваліфікують як опозитивні (В.Г. Борботько та ін.). У широкому смислі вони охоплюють будь-яку зіставність: і позитивну, і негативну. Зіставність часто виражається лише через синтаксичний паралелізм компонентів, хоча може ґрунтуватися і на дискурсивних операторах. Сюди слід віднести вживання сполучника ***і*** не в адитивній, а у поляризувальній функції, що властиво назвам літературних творів: *Заєць і Лисиця, Їжак і Заєць, Війна і мир, Лисиця і Вовк, Вовк та Ягня* і под. Ця операція полярної розмірeності називається **кон'юнкцією**. Вона комутативна і як зворотну має саму себе. Кон'юнкція створює не приєднуваність, як додавання, а паралелізм смислів. Як засіб перевірки для вияву кон'юнктивних конструкцій може бути застосований дискурсивний оператор з одного боку / з іншого боку, що часто використовується в роздумах для акцентування поляризації смислів (*з одного боку, вона уміє працювати, з іншого – уміє відпочивати*).

Сполучникова операція, що найбільш очевидно розхитує лінійний порядок смислів у напрямі поляризації, називається **диз'юнкцією**. Диз'юнктивні сполучники беруть досить активну участь у формуванні відкритих сполучних рядів з розділовими (взаємовиключення) відношеннями вибору (***або, чи***), відношеннями чергування (***то/то***) і перечислення (***не то/не то, чи то/чи то***). Диз'юнкція може оформляти: 1) вираження альтернативи у виборі: Або чай, або каву; 2) байдужість щодо альтернативи: *Ми підемо на спектакль до театру або в суботу, або в неділю*; 3) еквівалентність різних позначень того самого об'єкта: *Синтаксис вивчає структуру фрази або речення*; 4) приблизну оцінку: *Там було п'ять чи шість осіб*.

Диз'юнкція активно взаємодіє з дієслівними предикатами, що можуть виражати: а) процес та його сприйняття: *Відбувається або А, або В; Не бачу, чи це А, чи В*; б) привласнення (вибір): *Беру або А, або В*; в) прогнозування діяльності, події: *Зроблю або А, або В; Буде або А, або В*; г) прогнозування (щодо минулого стану речей): *Було або А, або В*; г) підготовчий етап: *Потрібно або А, або В* (що є рівноцінним).

Зворотною операцією щодо диз'юнкції є сама диз'юнкція, тобто їй властива комутативність: $A \vee B = B \vee A$. Протилежна диз'юнкції операція антидиз'юнкція виражається сполучником ***ні/ні***: *Не мати ні кола, ні двора*. Антидиз'юнкція є протиставленою для операції об'єднання (*і А і В*). Полярні відношення між смислами мовних висловів охоплюють відношення подібності-різниці в широкому діапазоні: від відношення тотожності (повного збігу), еквівалентності (смислової тотожності) і подібності – до контрарності (протиставлення) і контрадикторності (несумісності значень). Традиційно у розгляді відношень подібності-різниці між змістами висловлень постає усталеним опертя на властивості відображуваних об'єктів. Здійснювана мовцем операція визначає характер відношення між компонентами: об'єктивно тотожне може бути розподібненим, пор.: *Ця людина – справжній ведмідь*. Операція **уподібнення** загально виражається формулою «А як В». Надзвичайно наближеною до операції уподібнення є операція **порівняння**. Слід зауважити момент комутативності, який притаманний порівнянню: *Петро високий як Павло → Павло високий як Петро*, що не постає чинним у разі *Петро вайлуватий як ведмідь* і * *Ведмідь вайлуватий як Петро*. Зміна за уподібнення репрезентує інший смисл, тобто руйнує смисловий інваріант. У стилістиці сформувалась традиція розрізняти операції порівняння та уподібнення як два різновиди порівняння: логічного та образного. І у порівнянні, і в уподібненні відсутнє повноцінне ототожнення зіставлюваних величин: *А як В має на увазі те, що В – це все-таки не А*. Сполучний оператор ***як*** постає спільним для порівняння та уподібнення. З-поміж інших сполучних операторів

спостерігається спеціалізація: до порівняння (та ототожнення) тяжіють сполучні вирази ***так само як***, ***точно так само як***, а до уподібнення – ***наче***, ***начебто***, ***як***. Порівняння, на відміну від уподібнення, не обов'язково результується ототожненням. Це може бути ранжування за ступенем ознаки, типу «*А більше, ніж В*» або «*А менше, ніж В*». У співвідношенні величин природним є використання парних операторів, з-поміж яких є такі, що вказують на тотожність і рівність: *стільки – скільки, що – то (пор. Що посієш, те й пожнеш)*; на пропозиційну зміну величин (*чим – тим, настільки – наскільки*).

Операції уподібнення протиставлена операція **розподібнення**, загальний смисл якої «А не як В», або «А не те, що В». Водночас, хоча б один з термів повинен бути настільки відомими, як і основа для операції порівняння.

Розподібнення, як і уподібнення, може згортатися у моночленну конструкцію: коли підлягає запереченню основа порівняння (ототожнення), семантика якого тривіально відома: *Я не переможець, не вінценосець, Я сам володар дум буття і побуття* (А. Яна). На синтаксичному рівні можна спостерігати також семантичне розподібнення цілих висловлень, що постає як контекстна трансполяція з нелінійним перемиканням смислу з одного ярусу уявлення реальності на інший: *Погляньте, птахи відлітають на південь. Восени птахи завжди відлітають на південь*. Тут перемикання відбувається від одиничного смислу до генералізованого за участі контекстних лексичних операторів (*восени, завжди*).

З контрастним зіставленням у дискурсі корелює операція **контрапозиції**, яку можна відобразити загальною формулою «*А, але В*»: *Листя опадає з кленів і тополь, але калина стоїть у своєму червоному цвітінні* (А. Яна). Послаблений варіант контрапозиції в українській мові передається сполучником ***а***, що створює полярність смислів: *Один поїхав на північ, а інший – на південь; Вночі ми працюємо, а вдень відпочиваємо*.

За контрапозиції постає ефект контекстуальної антонімізації компонентів висловлення: *Письменник пише, а читач читає*. Поза контекстом предикати *читати* і *писати*, та й актанти *письменник* і *читач* не виступають антонімами. Операторами контрапозиції є сполучники *тоді як, у той час як* та ін. Часто контрапозиція реалізується без сполучників, лише на ґрунті антонімічних висловів. У риториці така фігура називається антитезою. У прикладі *Мир хатам – війна палацам* наявна подвійна контрапозиція: *мир >< війна; хати >< палаци*, тобто певний антонімічний квадрат.

Якщо враховувати різні типи лексичних протиставлень і створення полярностей завдяки парним виразам типу один/інший, тут/там, тоді/тепер, вчора/сьогодні, сьогодні/завтра, минуле/майбутнє, то можна констатувати відсутність різкої межі між власне-лексичними (повнозначними) і синтаксичними (формальними) операторами, що оформляють синтаксичні структури з протилежними смислами. Ю.К. Лекомцев [1983] описав текст як сукупність «смислової напруги» між компонентами, створюваної численними парами антонімів. З опертям на алгебраїчну логіку автор надає своєму опису чітку основу, визначаючи відношення між антонімічними парами, полюсами за типом відношень симетричної різниці двох величин (поєднання їхньої відносної різниці): A + B = (A – B) (B – A), тобто «А, але не В, і одночасно В, але не А». Ю.К. Лекомцев розмежовує два типи антонімії: абстрактну та перцептивну, що, на відміну від поняттєвої абстрактної, містить у собі зміст енергетичних реальностей. Як приклад він наводить текст, у якому тема *вода* та її контртема *вогонь* варіюються в різних версіях протягом усього дискурсу. Повтори окремих полюсів створюють особливу композиційну гру, в якій беруть участь також

предикати притягнення і відштовхування. Тому, на його думку, система антонімів більшою мірою визначає текст, ніж структура сюжету. Пари антонімів (включаючи неточні антоніми й антонімічні пари) створюють враження про текст подібно до того, як антонімічні значення визначають архітектуру семантичних полів [Лекомцев 1983, 205].

V.5. Дискурс і паратрактивні конструкції. Семантична різниця між паралельно співположеними висловленнями інколи настільки велика, що не слід говорити про притягнення або відштовхування між їхніми предикатами, оскільки їхнє поєднання має вигляд абсурдного. Цей ефект досягається у суміщенні несумісного і за зміненого подвоєння єдиного, що корелює з умовами логіки абсурду, законами якої постають будь-які порушення усіх законів звичайної логіки – закону тотожності, закону протиріччя і закону винятку третього [Поршнев 1974, 471]. Абсурдне провокує зусилля його осмислення. Очевидно, дотику чужих одне одному полюсів притаманний особливий синергетичний ефект. Загалом побудова таких структур вимагає особливого мовленнєвого уміння. Вони є сингулярними, їхня унікальність мотивована не шляхом усталеної автоматизованої атракції, а поєднанням непоєднуваних висловлень, певного типу насильницького співположення – **паратракції**. Типи конструкцій, породжених внаслідок операції паратракції, порівняно нечисленні у мові і їх кваліфікують як пари, небилиці, контраверзи, оксюморони та ін., пор.: *Вільний раб; Солодка сіль; Живий труп; Круглий квадрат; Квадратне коло; Сліпий побачив, німий закричав* і под. Сюди ж належать придумані фрази типу *глокая куздра…* (Л.В. Щерба) або *безколірні зелені ідеї рішуче сплять* (Н. Хомський). Такі мовленнєві витвори стійко провокують бажання мовця багаторазово їх повторювати. Нестандартність вислову досягається також шляхом неадекватного застосування оператора зв'язку: *Якщо два на два чотири, то Дніпро впадає в Чорне море*. Для осмислення подібного типу висловів необхідний спеціальний контекст.

У найзагальнішому вияві паратракція постає як паралельне поєднання висловлень, в якому легко встановити і зіставлення і протиставлення одночасно (пор. думки Р.Якобсона про моменти тавтології, антонімії, синонімії і наявність паралельних покликань на суміжні і близько подібні явища у «Пісні про Фому та Ярему» [Якобсон 1983, 465]: *Ерему в шею, а Фому в толчки! / Ерема ушел, а Фома убежал, / Ерема в овин, а Фома под овин, / Ерему сыскали, а Фому нашли, / Ерему били, а Фоме не спустили*). Щодо таких текстів, то мало говорити тільки про семантичну подібність і протиставлення. Завдяки паратрактивному зв'язку висловлень навіть очевидні синоніми перестають у них сприйматися як синоніми. Подібні приклади можна знайти в народних піснях, де за паратрактивної супряжності висловлень в одних випадках можна бачити зіставлення і порівняння: *У лісі зозуля кує, / А дівчина словами жалю додає*, а в інших можна констатувати тільки наявність паратрактивного зв'язку: *На горі калина, під горою малина, / Молода дівчина козака любила*.

Паратрактивні конструкції досить рідко зустрічаються в поетичних текстах, пор. твори Л. Керола, Д. Хармса, де поширеними є очевидний, неприхований абсурд, показне нагромадження суперечностей, дискурс, перенасичений особливостями. Більш поширеним явищем у поезії є паратрактивне переплетення абсурдного і неможливого з достовірним, гра очевидних і прихованих протиріч, загострення показу абсурдних боків самої реальності (твори М. Гоголя, М. Булгакова). Паратрактивний принцип побудови притаманний японській поезії. Паралельні конструкції в ній наштовхують на роздум несподіваними, особливими переходами і

поворотами смислу. Такі тривірші Мацуо Басе: На голій гілці / Ворон сидить одиноко / Осінній вітер або *Сонце зимового дня! / Тінь моя крижаніє / У коня на спині.*

Зведена таблиця операцій полярної розмірeності

Вихідна операція	Зворотня інформація	Протилежна операція	Узагальнювальна операція
Кон'юнкція	Кон'юнкція	Паратракція	Паратракція
Диз'юнкція	Диз'юнкція	Антидиз'юнкція	Паратракція
Ототожнення	Ототожнення	Контрапозиція	Паратракція
Порівняння	Порівняння	Контрапозиція	Паратракція
Уподібнення	*	Розподібнення	Паратракція
Контрапозиція	Контрапозиція	Ототожнення	Паратракція
Паратракція	Паратракція	Кон'юнкція	Паратракція

V.6. Між'ярусна спільність операторів дискурсу. Операторам різних рівнів дискурсу – фразового, міжфразового і надфразового, а також гіперфразового діалогічного властива певна логічна спільність у характері встановлення відповідностей між дискурсивними компонентами, хоча вони різняться семантичним наповненням. Відомо, що багаточленна метафора є згорнутою, ущільненою формою операції уподібнення: (А як В) → (А = В) → В (*Микола незграбний, мов ведмідь → Микола – ведмідь → Ведмідь!*). В алгебрі, замість того, щоб записувати всю багаточленну послідовність, основу якої складають відношення порядку (A < B < C < D і под.), пишуть узагальнену формулу, що виражає суть відношення порядку: A < B, тобто «А менше В». У виразах природної мови упорядкування об'єктів може подаватися як ранжування за ступенем вияву в них певної ознаки: *А більше (вище, сильніше, краще), ніж В // А менше (нижче, слабше, гірше), ніж В*. Граничним узагальненням-ущільненням такого упорядкування є узагальнювальна його **оцінка.** Кажучи, що *N високий*, мовець відносить його тим самим до певного місця в упорядкованій за цією ознакою послідовності, моделі, що зберігається в нього в пам'яті. У силу цього можна взяти один із членів цього порядку як зразок і розглядати його як еталон оцінки. Якщо об'єкт порівнюється за фізичними особливостями, то наявний намір, якщо ж за пріоритетом (*А краще, ніж В*), то наявна оцінка переваги, що в згорнутому вигляді дає **валоризацію** об'єкта: *гарний / поганий*. Валоризація *гарно/погано* переважно пов'язана з тим фактом, що певний об'єкт підходить, придатний, задовольняє певні вимоги, або ж навпаки, не влаштовує. Ущільненням операцій типу диз'юнкції можна вважати модальні вирази *можливо, ймовірно, може бути*, тобто диз'юнкція: Або А, або В означає: Можливо, А і Можливо В. Якщо наявне твердження: *Можливо А*, то тим самим згортається в моночлен диз'юнкція, що виключається: *або А, або Не-А*.

Для операції додавання (***і***) можна також підшукати аналоги з-поміж інших операторів, що виражають сумісність величин: *з, разом з*; сюди ж можна додати дієслова типу *з'єднати / з'єднувати, сходитися, сприяти* і под.

Ущільнення операції віднімання наявне у вживанні оператора заперечення *не*: не *А = – А*, що дорівнює відніманню з нуля: *0 – А = Не-А*. Цей оператор протиставлений за своїм смислом оператору ствердження існування: ***ні** = не є, не існує*. Ущільнення оператора існування **– *є*** (*існує*) – є операцією інклюзії – уведення об'єкта мовлення у дискурс, тобто операцію протрактивного типу. Оператор існування може бути поданий і як ущільнення іншої операції – додавання, або

приєднування, але в її виродженому випадку, тобто, як приєднання до нуля: *Є А = 0 + А, або «Нуль і А»*.

Валоризацію *добре/погано* можна цілком співвіднести зі спорідненим для неї оптативним оператором *бажано/небажано*, що також можуть використовуватися як оператори переваги. Щоправда, тут слід вказати на те, що цей оператор містить і момент атрактивності, вказує на протягування до певного об'єкта-атрактора. До цього оператора прилягає група інших операторів типу *бажано, потрібно, важливо, суттєво*. Ці оптативні оператори фактично являють собою ущільнення операцій групи аксіалізації, узвичаєною формою якої є *Треба А, щоб В*, або *Треба А для (того щоб) В*.

Фокальний оператор *означає*, подібно до омонімічного для нього оператора ототожнення у виразах типу «А означає В» (А є В), є похідними від того самого дієслівного предиката *означати*. У семантиці дієслова наявний референтний аспект (позначає процес (дію, стан) і психологічний – виражає елементи діяльності людини. У класифікації дієслів враховують переважно їхній денотативний – буттєвий або подійний – аспект. Наявні також описи, що враховують психосемантичні параметри дієслова, зокрема мотиваційні, настановчі і фазисні [Сильницкая, Сильницкий 1983]. Пов'язуючи між собою імена-назви подій, дієслово функційно наближається до сполучників (за Ю.Д. Апресяном). Сполучник може не використовуватися для зв'язку висловлень, але смисловий заряд кожного висловлення та їхнє співположення можуть індукувати смисл певної операції та відповідний сполучник. Поєднання висловлень типу *Випав сніг. Рух зупинився* індукує використання імплікативного сполучника: Випав сніг, тому рух зупинився. Не завжди сполучний оператор легко встановити.

Дієслівний оператор, як сполучний, можна опустити. Але для дієслова властивою є здатність незримо брати участь у висловленні: *Під вікном – сигнал. Господар – на подвір'я. Внизу – річка*. Реально в цьому разі можуть бути експліковані дієслова: *пролунав, вийшов, знаходиться.* Дієслово у складі висловлення є носієм важливого граматичного значення, що не зникає навіть за його імплікації. Тому воно легко відновлюється завдяки комбінаторній індукції смислу в синкопованому висловленні.

Дієслова, що виражають притягнення і причиновості цілком співвідносні зі сполучниками імплікативного типу. Саме застосуванням таких дієслів і описується смисл імплікативних операторів: *зумовлює, притягує, випливає, витікає, мотивує* та ін. Дієслово містить у собі смисл синтаксичної операції в ущільненому вигляді. Дієслова, що виражають дію або стан, за своєю семантикою є щільнішими операторами, ніж ті, за якими усталилась певна граматична функція, наприклад, модальна, пор. дієслово *бажати* та оператор *бажано*, дієслово *могти* та оператор *можливо*. Операції групи додавання безпосередньо кореспондують зі щільнішими операторами, тобто багатшими за своїм змістом дієсловами, пор.: *складати, приєднувати, додавати, об'єднувати*, а групи віднімання – з дієсловами *віднімати, відкидати, відштовхувати, втрачати*.

Кожне дієслово впливу містить у собі те, що у спеціальній формі подається в операторі імплікації. Дієслово виражає також ефект впливу, наприклад, якщо щось *притягує*, то той, кого притягує, прагне до нього або протидіє цьому притягуванню. З дієсловом, що створює аксіальний момент (момент цілеспрямованої дії), може корелювати дієслово успіху / неуспіху: *вистрілив – попав // промахнувся; поспішав – встиг // запізнився; погнався – піймав // впустив* та ін. Для тих самих ситуацій наявні дієслова «відповіді», супряжні з базовими, тільки вони будуть відповідями об'єкта на вплив: *вистрілив // вивернувся → промахнувся; погнався // утік → впустив*.

Динаміка діяльності не розвивається незалежно від динаміки ситуації, але обов'язково доповнювана нею. Тому у дієслова завжди наявні партнери, і їх буває кілька. Не менш чіткою є кореспонденція між питальним висловленням, модальним оператором, дієсловом і диз'юнкцією: *Він прийде? = Можливо, він прийде = Він може прийти + Він або прийде, або не прийде*. У всіх цих висловленнях простежується семантика неозначеності, що в логічно розчленованому вигляді реалізована в диз'юнкції. Сюди ж можна приєднати і дієслова, що виражають невпевненість, сумнів і под.

Якщо розглядати дискурс як лінгвістичний посередник між мовцем і слухачем, то несподіваним є факт сприйняття слухачем дискурсивних операцій як певного типу припису, команд. Так, сполучник «***і***» в *А і В* може інтерпретуватися, як *Скажи А з В*, або *Поєднай А з В*. Парний сполучник у *Якщо А, то В* – як *З А виведи В*. Диз'юнкція *або А, або В* може інтерпретуватися: Дано: *А, В, вибирай одне з них*, причому умови вибору можна послабити: *Вибирай будь-яке з них*. Особливо показовою така еквівалентність постає за буквального вираження операцій у формі команд автором дискурсу, що властиво для математичного стилю, та й для будь-якого наукового викладу, де використовуються дієслова в імперативній формі другої особи або першої особи множини: *Припустімо, що є об'єкти А, В, С...; Візьмімо, наприклад...; Виділімо з множинності М певний елемент а,* і под. Команді логічно передує вказівка на вихідні дані, над якими виконується певна операція. Якщо таких даних немає, то реалізується команда їхнього віднайдення, пор.: *Віднайдіть елементи А і В*. Якщо про ці елементи нічого невідомо, то команда може набути вигляду: *Найдіть елементи А і В такі, що...* або *Візьміть у місці М елементи А і В*. У першому випадку – інферентне визначення, в другому – референтне, що інколи може бути і суто дейктичним: *Візьміть ось ці елементи*. Ми найчастіше не помічаємо того, як використовуємо замість операцій обчислення операції-команди і навпаки. Усі вони виступають у дискурсі як регулятивні оператори, що визначають порядок дискурсу і керують процесом обчислення. Окремі з них є не міжфразовими, а **надфразовими**. До останніх, крім регулятивних операторів-команд, типу *Припустимо; Візьмемо; Уявімо; Як відомо*; належать і порядкові оператори: *по-перше, по-друге, до того ж, а також, спочатку, потім, нарешті*, і зіставні: *з одного боку / з іншого боку*, оператори висновку: *отже, таким чином* і под. Сюди ж належать оператори *адже, ще, уже*, що вказують на дієвість або відміну тих чи інших покликань. Історично операції обчислення, можливо, є похідними від операцій керування.

Мовцеві вдається встановлювати побудову смислу висловлення одночасно на всіх мовних рівнях завдяки між'ярусній спільності дискурсивних операторів, що уможливлює представлення того самого смислу з різним ступенем ущільнення.

Особливо суттєвим постає вияв ядерних (або глибинних) мовних операторів, системних семантичних констант, з яких і будується смисл слова, висловлення, дискурсу. Мова йде про конкретні операторні елементи, приховані у морфологічній структурі слова і покладені в основу його значення. Ядерні семантичні компоненти слід шукати в кореневих морфемах слів і насамперед – дієслів дії. Їхні кореневі компоненти є, очевидно, не тільки первинними носіями смислу, але й тими елементарними складниками, з яких будуються висловлення і увесь дискурс.

Семантика дієслів кореспондує із семантикою дискурсивних операторів, тобто основу вираженої дієсловом дії і синтаксичної операції складають ті самі базові смисли. Тільки в дієслові вони репрезентовані в ущільненому вигляді.

Огляд дискурсивних операцій свідчить, що, по-перше, одні з таких операцій тяжіють до смислу об'єднання, інші – до смислу розриву, а по-друге, ці операції

різняться за силою. Слабкіші операції часто постають частковими випадками сильних операцій атрактивного типу. Маючи щонайбільший динамізм, ці операції виявляються принциповими для побудови дискурсу. Тому в дієслівних коренях слід шукати насамперед ущільнення операцій типу згортання, стягнення та розгортання, розчеплення. Очевидно, на початкових етапах становлення мови, коли вона була щільно пов'язана із ситуацією, не вимагалось створення просторого дискурсу, тому для адекватного керування поведінкою було цілком достатньо використати щільні за семантикою оператори-команди, «протодієслова», особливістю яких було вираження одночасно смислу дії і додатково смислу пов'язаної з ним ситуації Той смисл, що в сучасній мові здебільшого виражається розгорнутим дискурсом, був зосереджений у висловленні, що складалося з одного слова – назви дії.

Отже, лінійний порядок у дискурсі є первинним щодо операцій, які створюють зіставні, полярні відношення між компонентами. Дискурсивні операції утворюють структури порядкової і полярної розмірености. У порядковій розмірености дискурсу наявні операції, не виражені спеціальними сполучниками і конкретизовані операторним словом. З-поміж останніх вирізняються: операції адитивного і субтрактивного типів, операції групи імплікації.

Встановлення смислових співвідношень між компонентами дискурсу може відбуватися за типом протракції – розгортання (одне – багато), або за типом ретракції – згортання (багато – одне). До полярної розмірености належать різні поєднання компонентів як полюсів дискурсивних зіставлень у діапазоні від відношень тотожності до контрадикторності, з якими корелюють операції полярних типів. Належне місце з-поміж них посідає операція супряжності несумісного – паратракція, що витворює особливі смислові ефекти – від контрастування до абсурдності. Операторам різних ярусів властива логіко-семантична спільність. Дієслова як фразові оператори функційно кореспондують з міжфразовими – сполучниками, а сполучники з регулятивними операторами – командами. Опертям і синтаксичної операції, і дієслова є та сама семантика, тільки різних ступенів ущільнення. Дієслову притаманна найщільніша семантика, що засвідчує можливість утримування ним у згорнутому вигляді усіх операцій, принципових для побудови дискурсу.

VI. ФАЗИСНО-ПРОСТОРОВА СТРУКТУРА ДИСКУРСУ

VI.1. Фазовий склад синтагми: профаза та епіфаза. Діяльність мовної свідомості доступна спостереженню як мовленнєва діяльність, досліджуючи яку слід розмежовувати процес мовленнєвої діяльності і явища, які в ній відображаються. Останні завжди постають суб'єктивно інтерпретованими.

Синтагми, що завжди, як мінімум, складаються з двох лінеарно упорядкованих одиниць, виділяються на всіх ярусах мови. Тому синтагма – це не лише словосполучення: на морфемному рівні – це морфосинтагми, на міжфразовому ярусі – фразеосинтагми. Будь-яка синтагма з урахуванням релятивно-операційної подвійності дискурсу може бути кваліфікована і як двокомпонентна структура, і як двохфазова мовленнєва дія (фаза підготовки і фаза реалізації, за О.М. Леонтьєвим). Так, наприклад, змістом підготовчої фази може поставати орієнтувальна діяльність, знайомство з предметами оточення та їхніми властивостями, а виконавча фаза реалізується у мовленнєвій формі. І навпаки, певна мовленнєва дія може випереджати немовленнєве виконання. У дискурсі обидві фази належать до мовлення. Як мовленнєва дія, синтагма складається з двох фаз: підготовчої – **профази** – та виконавчої – **епіфази**, що розташована після першої. У смисловому аспекті епіфаза

переважно перетворює той смисл, носієм якого виступає профаза. Так, на надфразовому рівні речення, що перебуває в епіфізі, уточнює, змінює, обмежує смисл речення, що стоїть у профазі.

Підготовча дія ніколи не може йти після виконавчої, тому фазовий порядок завжди є чітким, лінійним: на першому місці стоїть профаза, а потім епіфаза. Цей порядок не залежить від смислу висловлення. Навпаки, смисл висловлення і всі лінійні явища смислу залежать від порядку тих смислів, носіями яких постають профаза та епіфаза. Всередині висловлення профаза та епіфаза можуть корелювати з темою – ремою, підметом – присудком, означуваним – означувальним та ін. Щоправда, це не завжди витримується.

Профаза та епіфаза можуть належати різним мовцям, у діалозі синтагмою постає діалогічна єдність, у якій профаза – це певна *преформа*, а епіфаза – *репліка* на цю преформу. У діалозі висловлення, що стоїть в епіфазі, може результувати, уточнювати, змінювати або навіть заперечувати той зміст, носієм якого є профаза, пор.: профаза – *Погода гарна для прогулянки* // епіфаза – варіанти: *На небі ні хмаринки / Поки гарна / Тільки часу нема / Можна відпочивати*.

Під час розгортання дискурсу з мовленнєвих дій створюється лінійна прогресія, внаслідок якої за появи кожної нової фази попередня епіфаза перебігає у профазу, тобто профаза щоразу охоплює епіфізу, водночас укрупнюючись. Початкова фаза дискурсу відкриває собою вхід до мовленнєвого каналу, постаючи нульовою епіфазою і потенційною профазою. З'ява наступної фази, що виступає як її епіфаза, реалізує її потенцію. Цей процес може тривати в тому самому лінеарному вияві: *Гарна погода для прогулянки!* (епіфаза-0 = профаза-1) – *Ви готові йти?* (+ епіфаза-1 = профаза-2) – *Так, готовий* (+ епіфаза-2 = профаза-3) – *Так ходімо!* (+епіфаза-2 = профаза-3 + епіфаза-3)). Кожна епіфаза виконує фазовий перехід (профаза ← епіфаза) всередині попереднього поєднання висловлень. Приєднання кожного нового висловлення-епіфази перетворює також і все те, що передувало, у профазу. Підготовча фаза зазнає суттєвого поетапного укрупнення – від найкоротшої профази-1 до найбільшої профази-3. Така формальна схема приєднувальної взаємодії фаз, внаслідок якої утворюється фундаментальна фазова *прогресія* дискурсу.

За умови активізації паралельної семантичної взаємодії фазових операторів дискурс набуває іншого розвитку: *Сьогодні гарна погода* (епіфіза-0 / профаза-1 / профаза-1) – *А вчора що творилось!* (+ епіфаза-2a) – *Ходімо гуляти* (+ епіфіза-2b). У цьому разі наявна паралельна фазова взаємодія, де до однієї базової профази тяжіють дві різні за смислом епіфази, внаслідок чого друга з них приєднується до першої дистантно, розривно. Тому утворюються дві синтагми зі спільною профазою, що дає фазове *розгалуження* дискурсу. У монологічному дискурсі такі моменти здебільшого супроводжуються різноманітними дискурсивними операціями:

А. *(1) Надворі дощ, (2) під ним мокнуть кури. (3) Почала дівчинка їх заганяти до курятника*. У прикладі (1) наявне поступове розгортання (1 – 2 – 3), де кожний наступний сегмент створює епіфазу для попереднього. Водночас слід зауважити, що сегмент (3) створює інтерпретацію для (1) та (2), пов'язуючи їх між собою: А. (1 ← 2 ← 3).

Б. *(1) Надворі дощ, (2) під ним мокнуть кури. (3) Почала дівчинка їх заганяти до курятника. (4) Кури розбігаються в різні боки, (5) а тут ще раптово вдарив грім.*

У прикладі (Б) відбувається фазове розгалуження: сегмент (4) є одночасно лінійною епіфазою для (3) і нелінійною епіфазою для (1). Постає фазовий промінь, паралельний щодо оперативної бази (1 – 2 – 3), пор.: Б. (1 – 2 – 3 – 4 – 5)

Фазове розчеплення може розпочатися уже з другого висловлення, якщо воно не пов'язане з ним семантично: В. *(1) Надворі дощ. (2) На городі буряки.* У цьому разі в лінійному плані сегмент (2) залишається епіфазою для (1), у нелінійному плані – це тільки подвоєна початкова фаза дискурсу. Якщо дискурс завершується узагальненням, то його кінцева епіфіза інтегрує все те, що їй передувало, створюючи дискурсивний вузол. Інколи сегмент (3) може поставати інтегрувальною епіфазою для (1) та (2): Г. *(1) Надворі дощ. (2) На городі буряки. (3) Не неси буряки до хліва.*

Лев Семенович Виготський [Выготский 1982, 161] диференціював два плани в синтаксуванні мовлення: фазичний і немічний (тобто фазовий і семантичний), що існують в єдності, але не тотожні. Перший випереджує немічне, смислове, оскільки, за Л.С. Виготським, в онтогенезі перші слова – це фазичні фази, які є опертям для розвитку семічного плану мовлення. Оскільки фазова ритміка властива і смисловому плану мовлення, що разом з планом вираження формує фазовий простір, то природним постає протиставлення не фізичного немічному, а дистального – семантичному, що є результатом розчеплення первинного, недиференційованого фазичного (фазового) плану. Диктальне – це мовленнєвозвукова артикуляція. Семантичне – це те, що або прямо, диктально виражене, або те, що мається на увазі. Семантичне – не обов'язково збігається з дистальним, не завжди має буквальне вираження.

У мовленні елементи відображуваної ситуації можуть поставати в будь-якому вигляді, не обов'язково збігаючись з природною послідовністю подій. Якщо порядок компонентів висловлення збігається з реальним розгортанням процесів, то наявна лінійна семантична репрезентація. Мовець може розпочати з будь-якого елемента ситуації, створюючи власну мовленнєву версію. Порядок семантичного розгортання дискурсу часто визначуваний індивідуальними особливостями мовця та його позицією щодо певної ситуації, вияв якої в дискурсі є індивідуальною версією суб'єкта (ідіоверсією). В ідіоверсії можливе зміщення координат і перетворення будь-яких процесів, що в дійсності не перетворювані. Сам час може підлягати перетворенню.

Якщо зіставити прогресивне і паралельне фазове розгортання дискурсу, то слід констатувати, що прогресивний тип формально збігається з лінійністю мовленнєвого каналу, а паралельний, хоча формально розташований в тому самому лінійному вимірі, з ним не збігається. Паралельний тип розгортання – це семантично зумовлене розгортання фаз. У разі фазової прогресії семантичний план наче поєднується з дистальним. Насправді це спостерігається не завжди. Навіть просте висловлення індукує супряжні смисли, що не виражаються кожним з його компонентів окремо.

VI.2. Супряжна семантика висловлення. Підготовча і виконавча фази не є суто формальними моментами дії, фазове членування мовлення ґрунтується на відповідному психологічному фундаменті. Фази всередині висловлення – це згорнуті аналоги команд типу «Приготуватися! / Виконую!». Розгортання діяльності відбувається поетапно: кожний етап (крок, фази) дії передбачає певний попередній етап як свою основу, навіть якщо цей етап належав іншому суб'єкту мовлення. Так само кожний етап діяльності випереджає відповідний наступний етап як продовження або завершення дії. Опертям для чергового кроку може бути енергетичний стан суб'єкта (певний мотив дії) або ж енергетичний стан оточення, що і зумовлюють виконавську активність. Виконавчий етап формує новий енергетичний стан суб'єкта і/або його оточення, що постає опертям для подальшої виконавської дії та ін.

У розгортанні діяльності команда логічно випереджає мовленнєво-мисленнєві операції. Більше того, вона зумовлює появу самої операції як елемента мовного обчислення. Операція – це найближчий десемантизований ступінь команди, певним чином синтаксичний трансформ прагматичної одиниці. Команди пов'язують процес мовного обчислення з позамовною реальністю, переводячи згорнуту у мовленні енергію в акції руху і реакції людей. Команди зумовлюють і мовленнєву активність, що є відповіддю. Остання може складатися з команд, але може не мати жодної команди і водночас становити логічну (діалогічну) єдність з вихідною командою. У цій єдності команда посідає місце профази, а відповідь на неї – епіфази. Не можна мовленнєву дію кваліфікувати тільки як реакцію або як акцію суб'єкта. ***Мовлення – це інтеракція***. Як елемент мовлення команда інтерактивна за своєю природою і невіддільна від процесу взаємодії людини та її оточення. Як ефект цього процесу – вона синергетична. Ефект, який зумовлений командою, є також синергетичним в силу того, що він розчленовує ситуацію на ту, яка потрібна, і ту, що виявилась зайвою, непотрібною і повинна бути перетвореною. Команда поляризує ситуацію, що супряжна з діяльністю, є каталізатором її реструктурації.

Первинний імпульс (мотив), що зумовлює команду, сам є результатом невідповідності енергетичного стану ситуації, з одного боку, і диспозиції, (налаштованості) суб'єкта, з іншого. За зміни енергетичного стану ситуації і диспозиція суб'єкта виявилась непридатною в тому чи іншому плані, енергія мотиву викликає імпульс, що охоплює механізм для перемонтажу фокусу диспозиції, тобто блокування поточної диспозиції і створення нової. Сугестивна функція команди якраз і полягає в гальмуванні поточної діяльності та упровадженні нової.

Запізнення проходження імпульсу до перемонтажу (гістерезис), що постає як стан стурбованості суб'єкта, пов'язано зі ступенем різниці між енергетичним станом ситуації і диспозиції суб'єкта. Якщо імпульс відразу вмикає автоматичну корекцію диспозиції, то яких-небудь додаткових орієнтаційних та оцінних дій не вимагається. Якщо розв'язання немає, то в системі вмикається механізм співвідносного зважування стану ситуації (обстановкової аферентації за Анохіним), і власних можливостей суб'єкта – диспозиційного потенціалу. Останній охоплює компоненти і досвіду, і антиципації (можливого прогнозу), за Бернштейном – це моделі ситуацій минулого-теперішнього і теперішнього-майбутнього. Під час стурбованості і здійснюється процес прийняття ухвали, що супроводжується власне свідомим/несвідомим обчисленням. Прийняття рішень для зміни поведінки (надання їй нової настанови) пов'язано з регулятивною та когнітивною функціями психіки. На рівні уявлень людина оперує вторинними образами об'єктів, трансформуючи їх відповідно до мети діяльності. На мовленнєво-мисленнєвому рівні можна спостерігати розгорнутий процес зважування ймовірних наслідків та ін.

Процес прийняття рішень – це здійснення вибору, тобто оптативна дія. Її суть полягає у наданні пріоритетів певним ступеням свободи вибору дії, в їх порівнянні і виділенні головного пріоритету, що і визначить течію подальшої активності. Виділення головного пріоритету, наприклад, просто вектора руху (*туди!*) і буде збігатися з командою. Таку команду повинен випереджати ланцюг інших дій: вияв вихідних даних, що потім постійно оптативно фільтруються. Довжина ланцюжка залежить від швидкості вияву вихідних даних і кількості величин, що підлягають зіставленню, узагальненню, оцінці та окресленню прогнозу. Процес може циклово варіюватися і бути або завершеним, або незавершеним.

У комунікації команда є нормативною у профазі, передуючи дії виконання. Вона – підготовчий етап до дії. Команда-спонукання – це поляризатор поточної

ситуації. У цьому разі несуттєво, що (і з якого погляду – адресанта чи адресата) є новим. Суттєвою є часова анафора, адреса дії в часі, тобто важливим є те, як орієнтовано висловлення: *евокативно* – на модель минулого-теперішнього або *сугестивно* – на модель майбутнього.

Припустимо, що є синтагма з компонентами А/А*, у якій кожен з них може постати інтонаційно виділеним, чим він уподібнюється до команди. З урахуванням переміщень і виділень постають синтагми з такими формами:

(1) А / А*!: *Йде потяг!*;
(2) А! / А*: *Йде (!) потяг*;
(3) А* / А!: *Потяг йде!*;
(4) А*! / А: Потяг (!) йде.

Смисл фраз (2) та (4) евокативний. Особливо це чітко простежується у фразі (4), де епіфаза *йде* постає надлишковою, достатньо профази *потяг!* У цій ситуації відомо, що потяг повинен прийти, й команда *Потяг!* – лише завершує процес очікування: ось він, потяг.

У фразі (2) епіфаза *потяг* є надлишковою, достатньо однієї профази: *Йде!* Ця команда так само ретроспективно спрямована: ви очікували – ось він, йде. Епіфази у (2) та (4) не є наслідками попередніх для них команд, вони – тільки резонанси тих подій, що уже фігурували у мовленні, в ситуації.

Зовсім інша композиція у фразах (1) та (3), вона за структурою сугестивна, перспективна. У фразі (1) *Йде потяг!* епіфаза *потяг!* семантично підпорядкована профазі *Йде*, перетворюючи її з команди в сегмент обчислення. Так само і у фразі (3): *Потяг йде!*, де наявний сегмент обчислення *Потяг* і команда *йде!* Отже, смисл фрази (1) «щось рухається ! / це потяг!»; смисл фрази (3): «Потяг! / він рухається!»

Евокативно орієнтовані синтагми (2) та (4) – це моделі минулого-теперішнього, сигнали завершення, результату дії. Тому вони можуть легко перетворитися у перфектний план: (2) *Йде (!) потяг – Прийшов (!) потяг – Прийшов!*

Сугестивно орієнтовані синтагми (1) і (3) передбачають продовження. (1) *Йде потяг!* – треба реагувати належно на енергетичну значущість потяга, а не на факт його руху; (3) *Потяг йде!* – треба реагувати на факт руху, а не суть предмета, що перебуває в русі. Ці фрази не можна перетворити у перфект без деформації смислу, пор.: (1) *Йде потяг!* → *Прийшов потяг!* Дія завершена. Слід реагувати на ту зовнішню ситуацію, що створена приходом потяга. Епіфази в (1) і (3) – це команди, що є наслідком профаз.

Отже, виділений сегмент всередині простого висловлення – це аналог команди, пов'язаної або з перспективою (в епіфазі), або з ретроспективою (у профазі) діяльності. Будь-яка мовленнєва дія, проста або комплексна, має свою семантичну основу (передісторію) і семантичне продовження. Йому властивий двобічно спрямований енергетичний заряд, або потенціал, діючи референтно, або ***евокативно*** (викликається певна уява про те, чим воно зумовлено) та еферентно, або ***сугестивно***, індукуючи певне прогнозування того, що може бути наслідком.

Очевидно, будь-яке висловлення, організоване дієсловом, діє загалом як ***вузловий оператор*** діяльності, що здійснює **інтерполяцію** двох станів реальності – вихідного і результативного. Амбівалентний енергетичний потенціал властивий дієслову дії, що виражає фазовий перехід від одного стану до іншого. Так, дієслово *зв'язувати* евокативно передбачає певний розрив, розчленованість об'єктів у вихідній ситуації, а сугестивно вказує на пов'язаність як результат дії. Навпаки, дієслово *розірвати* евокативно вказує на цілісність, пов'язаність ситуації, а сугестивно – на її розривність. Дієслово *увійти* евокативно вказує на перебування предмета поза

приміщенням, а сугестивно – всередині, дієслово *вийти* виражає фазовий перехід тільки зворотного характеру щодо дієслова *увійти*.

Висловлення може виконувати роль *рамового* оператора, якщо воно є опертям полярної операції дискурсу. У цьому разі воно спрямоване не на інтерполяцію зовнішніх смислів, а на породження смислу всередині шляхом супряження двох мовних одиниць як семантичних полюсів. Таким чином утворюється смисл-інтерполент, що не виражається жодною із супряжних одиниць за умови їхньої окремішньої реалізації. Рамова конструкція визначає смислову базу для синергетичного смислового фокусу усієї синтагми, створює в дискурсі смислові зерна, початки нового смислу, що спрямовані на саморозвиток. Це відбувається навіть у найпростіших випадках, побудованих на кон'юнкції (*Війна і мир; Лисиця і журавель*) або на диз'юнкції (*Свобода або смерть; Бути чи не бути*). Рамовий оператор, що ґрунтується на операції уподібнення, має опертям синергетичний фокус утворення метафори. Набутий новий смисл може розгортатися у дискурсі (*Роман – дзеркало життя. Поглянувши в це дзеркало, ми часто упізнаємо себе, свої життєві перипетії...*) або бути виражений іншими вербальними засобами. Якщо основу рами складає паратракція, то часто така синтагма і залишається єдиним носієм смислового фокусу: *Багатий бідняк; Круглий квадрат* та ін. Дію рамового оператора можна кваліфікувати як фазову синхронізацію полярних за своїм смисловим потенціалом мовних сутностей, внаслідок чого створюється новий смисловий заряд, який не властивий жодній із вихідних величин.

Вузлові оператори (монопредикативні висловлення) можуть утворювати в дискурсу певну послідовність – фазову траєкторію, що є основою наративного дискурсу.

VI.3. Енергетична взаємодія дієслів у дискурсі. Норберт Вінер, розглядаючи динамічні вияви складних систем, наголошував на характерному для традиційно-наукових описів схоластичному опертю на субстанцію, а не на дієслово, дослідження асоціації предметів за подібністю, суміжністю, каузальним зв'язком. Водночас залишались неврахованими рух, динамічні переходи, перетворення [Винер 1968, 438]. Усталена дія, зокрема і мовленнєва – це певного типу інтерполяція між наявною ситуацією і тим, якою вона повинна стати. У динамічній уяві дія є фазовим переходом системи з одного стану в інший. У мові дія виражається дієсловом, а іменники постають виявом стійких фазових моментів – стану, стадії, точки, етапу процесу та ін. Спостереження за характером розташування предикатів у наративному дискурсі засвідчує, що дієслова-предикати висловлень здебільшого утворюють смислові ланцюжки, кожен з яких відображає природну послідовність взаємодії суб'єкта-діяча з різноманітними об'єктами. В узагальненому вигляді ланцюжок базових предикатів постає таким: *(1) Сприймати – (2) присвоювати – (3) мати – (4) готуватися – (5) справляти враження*. Такий ланцюжок корелює з порядком розгортання діяльності, а предикати – з її фазами. Розчленування ланцюжка може поставати варіативним. Так, легко можна виділити два сегменти: підготовчий (фази 1, 2, 3, 4) та виконавчий (фаза 5). Якщо простежити формування цього ланцюжка в розвитку, то кожний попередній сегмент у ньому буде підготовчою фазою (профазою) для наступної виконавської (епіфази). Можливим постає розчленування цього ланцюжка на три сегменти, приписавши їм психосемантичну специфікацію: 1) аферентний сегмент (доцентровий) – фази сприйняття (1) і привласнення (2); 2) кумулятивний сегмент – фази потенції (3); 3) еферентний (відцентровий) – фази підготовки (5) і виконання (6).

Ланцюжок базових предикатів може мати множинність варіантів: *бачити – брати – уміщувати – застосовувати – робити; чути – записувати – зберігати – згадувати – сказати; доторкнутися – відштовхнути – пам'ятати – остерігатися – обійти; помітити – запам'ятати – знати – намірятися – повідомляти*. Ланцюжок може розширюватися зсередини за рахунок вираження додаткових (проміжних) фаз діяльності: *(1) зустріти – (2) вибрати – (3) присвоїти – (4) мати – (5) підготуватися – (6) застосувати – (7) отримати*. Ланцюжок може бути скороченим, зокрема за рахунок пропуску певних предикатів: *(1) побачити – (2) взяти – (3) використати;* або продовжений*: (1) бути – (2) помітити – (3) взяти – (4) застосувати – (5) вразити – (6) бути*. В останньому прикладі наявний замкнутий ланцюжок, або цикл. Усі ланцюжки репрезентують фрагменти елементарного циклу діяльності, що в дискурсі постає тільки у фрагментах. Базовий цикл може містити певну кількість підциклів, що повторюють ту чи іншу з фаз діяльності, зокрема за невдачі реалізації наступної фази.

Циклове вираження властиве також природним явищам і процесам: *Темні хмари закрили сонце. – Почалась гроза. – Дощ перестав. – Виглянуло сонце*. Такий цикл виявляється зручною формою для упорядкування природних явищ у свідомості, тому що їм притаманна регулярність. Існує твердження, що вказівка на одне з явищ послідовно повторювального ряду зумовлює відтворення явищ, суміжних для цього ряду, аж до відтворення усього ряду, ланцюга або циклу явищ (за П.К. Анохіним).

У дискурсі цикл дій інколи постає зредукованим: *Прийшов, побачив, переміг*. У наративному дискурсі (новелі) цикл дій постає розгорнутим. Природно, що цикл дій у цьому дискурсі може охоплювати ціле життя людини, період історії, перебіг змін ряду поколінь у межах родини («Велика рідня» М. Стельмаха та ін.). Очевидно, що розвиток дискурсу не вичерпується тільки фазовою прогресією і послідовними циклами. З базовим циклом діяльності, що охоплює тільки реалізовувані суб'єктом дії, корелюватиме подійний цикл, що, очевидно, постає його двійником у зовнішньому світі. Тому кожному дієслову базового циклу буде відповідати певне дієслово подійного:

Порядок фази	**Базовий цикл**	**Подійний цикл**
(1)	*Бачити*	*Бути, з'являтися, показуватися, виникнути, заблищати, засяяти* і т.д.
	Чути	*Почутися, залунати, загриміти* і т.д.
	Уявити	*Здатися, примаритися, приверзтися, виникати*
(2)	*Узяти, схопити*	*Взятися, попастися, піддатися*
	Знайти, зустріти	*Знаходитися, зустрітися, попастися, трапитися*
(3)	*Мати*	*Бути, матися, заходитися, виникати*
	Розташовуватися, зберігати	*Розташовуватися, знаходитися, приховуватися, таїтися*
(4)	*Готувати, збирати, мати намір*	*Готуватися, назрівати, підходити, наближатися, збиратися* (про хмари та под.)
(5)	*Робити*	*Робитися, з'являтися*
	Виробляти	*Походити, народжуватися, бути*

Залежно від ракурсів, або модусів, відображення реальності дієслово по-різному визначає статус і позицію суб'єкта висловлення, що може поставати як джерело, учасник або спостерігач дії, процесу. Можна вважати, що цикли, які корелюють з цими позиціями, зафіксовані у мовних матрицях, тобто належать до корпусу її парадигматики як цілісні блоки. У дискурсивній синтагматиці можуть поєднуватися дієслова, що належать 1) до одного парадигматичного циклу: *починати – продовжувати – закінчувати; піти – дійти – повернутися*; 2) до супряжних між собою паралельних циклів, де дії належать різним суб'єктам, в тому числі і світу: *показувати → бачити / появлятися; рухатися → йти / переміщуватися; вводити → входити / впускати; виробляти → // народжуватися / здійснюватися* та ін.

Розгортання базового і подійного циклів може поставати в нормі, тобто наявна кореляція дій і подій. Порушення стандартного розгортання циклу постає в разі зіштовхування з іншим за характером циклом. Вплив зустрічного циклу може видатися сприятливим для вихідного і посилювати позитивний ефект дії: *йти – з'явитися – підвезти – досягти – дякувати*. Водночас може реалізовуватися зустріч з протициклом, що порушує розгортання вихідного, зумовлюючи концентрацію діяльності суб'єкта на протистояння і боротьбу з перешкодою. Так, у протициклі може постати предикат *забирати*, що зумовлює посилення предиката вихідного циклу *мати* і перетворює його в предикат *захищати*. У відповідь на предикат *красти* може з'явитися предикат *оберігати* або *ловити*.

У гладеньких циклах, де зв'язність предикатів зумовлена їхньою взаємною фазовою додатковістю, сполучникові оператори постають надлишковими. У цьому разі достатньо простого перерахування, що може супроводжуватися операторами типу *спочатку, потім, після цього, після того, опісля, згодом, нарешті*. Вони зазвичай необхідні в енергетичних вузлах, що утворені внаслідок стику різних циклів: *вистрілив і (але) не вцілив (промахнувся); запропонували і (але) погодився; запропонували, але відмовився*. Застосовність слів типу *спочатку, потім, після цього, після того, опісля, згодом, нарешті* може бути тестом для встановлення належності висловлення до того самого, а не до взаємодіючих циклів, пор. **спочатку вистрілив, потім промахнувся; *спочатку впустили, потім зайшов*.

На взаємодії суперечливих циклів ґрунтуються структури фольклорних текстів, що описані В.Я. Проппом. «Функції» В.Я. Проппа [Пропп 1969], що подають розвиток сюжету від початкової ситуації через випробування героя до кінцевої ситуації покарання зла і перемоги добра – це вузлові предикати наративного дискурсу. Початкова ситуація – предикати *жити, бути, мати* – ускладнюється предикатами *шкодити, красти*. Потім йде черга дій героя щодо відновлення ситуації із застосуванням чарівних засобів – предикати *відправитися, зустріти, подарувати (знайти, роздобути), боротися, перемогти, врятувати, повернутися*. Очевидно, структура наративного дискурсу може також мати вигляд циклової (за Ц. Тодоровим).

Основу вираженої дієсловом дії і синтаксичної операції складають ті самі принципи, поза якими неможливе існування конструктивної взаємодії з оточенням, а тим паче конструювання зв'язного і зрозумілого мовлення. Сполучні оператори – це абстрактні репрезентанти тих чи інших мовленнєво-мисленнєвих дій. Дієслівні оператори виражають дію, рух, думку прямо і конкретно. З-поміж них особливо важливими є такі, які ущільнюють трактивні операції, що є принциповими для побудови дискурсу.

VI.4. Дієслово як диктальне опертя дискурсивного процесу. Першими жестами, які робить дитина, є жести захоплення і жести відштовхування (за Е. Ріхтером). Ці жести засвідчують певною мірою дії позитивного та негативного

атрактора, що узагальнюють дві з атрактивних операцій дискурсу – ретракцію і протракцію – і належні дієслова. Так, дієслова зі значенням ’хапати’, ’стискати’, ’притягувати’, ’підсумовувати’, ’акумулювати’ є дієсловами ретрактивного типу, а дієслова зі значенням ’відштовхувати’, ’відтягувати’, ’розтягувати’, ’відсувати’, ’розширювати’ – дієсловами протрактивного типу. Для обох типів дієслів властива суттєва змістова щільність. Очевидно, що лексеми трактивних дієслів диктальні за своєю природою – похідні від руху артикуляційного апарату мовлення. Вони створюють кінестетичні образи безпосередньої взаємодії суб’єкта з об’єктом.

Ще І.М. Сєченов висловив ідею про похідність психічних процесів від рухових дій [Сеченов 1958, 36-37], констатуючи, що вся безмежність зовнішніх виявів мозкової діяльності має опертям лише м’язовий рух, оскільки рамою, «в яку уміщуються будь-які вияви мозкової діяльності,… постає *слово* і *справа*. Під *справою* народний розум, поза усяким сумнівом, має на увазі будь-яку зовнішню механічну діяльність людини, що можлива тільки за участі м’язів. А під *словом*… відоме поєднання звуків, що витворені в гортані і порожнині рота шляхом тих самих м’язових рухів». Визначення фундаментальної семантики мовної форми ґрунтується на тому, що будь-яка мовленнєва дія в основі своїй є образом взаємодії мовця й об’єкта говоріння. Така дія насамперед виражає себе як частину мовленнєвочинного суб’єкта і тільки потім – щось від себе, зовнішнє щодо того процесу, який є мовленнєвочинним суб’єктом. У цьому разі, щоб мовець не вимовив, він завжди наче вимовляє «я кажу», тільки це «я кажу» набуває різних модусів та акциденцій – різних стилів – залежно від своєї конкретної форми. Само слово «кажу» без зміни фонемної оболонки може бути по-різному тонованим, набуваючи різних смислів. Останні говоряться по-різному. У санскриті легко виявити багато дієслів, що, позначаючи конкретні дії, водночас позначають і мовленнєві: у ньому наявні не тільки говорити-шептати, говорити-лепетати, говорити-кричати, говорити-сперечатися, говорити-звати, говорити-лунати, говорити-співати, говорити-бурмотіти, говорити-перекручувати, говорити-сміятися, але й говорити-бажати (= просити), говорити-світитися (= хвалити), говорити-йти (= посилати), говорити-досягати, говорити-стискуватися (= скаржитися), говорити-відштовхувати (= не одобряти), говорити-гнати, говорити-втрачати, говорити-бачити і говорити-дивитися, говорити-позіхати (→ розкриватися), говорити-кусати, говорити-відгукуватися, говорити-доторкуватися (→ вітати), говорити-показувати (→ повідомляти), говорити-віднаходити (= випрошувати), говорити-вчити, говорити-шукати, говорити-висвітлювати, говорити-давати, говорити-запрягати (= наказувати), говорити-руйнувати (= заборонювати), говорити-насолоджуватися, говорити-посилювати (= давати натхнення), говорити-викликати (= перевіряти) та ін. Десятки коренів санскриту зберегли зниклі в багатьох відомих для нас давніх мовах первинне значення різноманітних стилів (модусів, акциденцій і под.) говоріння. Частково зберегла синкретизм дієслова «говорити» і давньогрецька мова. Давньогрецьке дієслово *phaino*, що дало термін *феномен* (виняткове явище) і *феноменологію* (досліджує наче об’єктивні властивості світу), постає спорідненим щодо дієслова *phemi* «говорити»: значення ’говорити’ входить і значущість дієслова *phaino*, хоча воно знаходиться у словнику в кінцевій точці. Якщо ж змінити порядок значень, наведений для дієслова *phaino* у словнику давньогрецької мови, на зворотний: 10) говорити, висловлювати особисту думку; 9) здаватися, уявлятися; 8) видаватися; 7) відображати; 6) посилати; 5) розвінчувати; 4) вказувати, показувати; 3) являти собою, становити; 2) добувати вогонь; 1) світитися, блищати, то наявний результат цілком корелює з порядком деривації від первинної значущості ’говорити’ (у певному стилі) до кінцевого і

часткового процесуально-подійного значення ’блищати’. Тому можна було б сказати, що первісно всі дієслова були перформативними, тобто дія, виражена в них, збігалася з вираженням цієї дії. «Переносні» смисли дієслово набуло з часом, у процесі розвитку мови. Первинним смислом для слова «поранити» було не значення фізичної дії, а ’поранити словом, образити’, для слова «послати» – ’наказати йти’. Виражена у слові дія суб’єкта була транспонована на світ, внаслідок чого стало відображати процеси довкілля. Тому цілком переконливою постає теза про те, що «спочатку було слово». Слово подвоїло світ і сприяло його диференціації, спочатку між членами мовної спільноти, а згодом у відношеннях між людиною і поза соціальним світом.

Переносний смисл у дієслова часто постає як повернення його до певного попереднього смислового стану. Тому нікому не треба пояснювати так звані дієслівні «метафори» та «персоніфікації»: *Море сміялось, Небо плакало, Погода гнівалась, Ліс тривожився*. На давніх етапах розвитку мови природа взагалі уподібнювалась до людини, вона, як і людина, або діє – говорить, або не діє – мовчить.

Щодо сучасної мови, то слід говорити не про персоніфікацію природи, що вважається казковим прийомом, а навпаки, про її прогресувальну деперсоніфікацію. Старі казки зберегли природу промовляючи і природу відчуваючи. У сучасній мові все більше упроваджується конвенційне найменування, що немає нічого спільного з властивою для мови стихійною номінацією, якою користується висока поезія.

Якщо в сучасній мові наявне тільки слово на позначення снігу, а в іншій – кілька десятків, то це не означає що єдине слово *сніг* є абстрактнішим, ніж множинність слів щодо цієї реальності. Та ситуація, в якій перебуває народ з єдиним словом, не індукувала різних говорінь-дій, кількість яких у мові іншого народу корелює з кількістю енергетичних процесів, що пов’язані з надзвичайно важливими для людини процесами, що набули спеціальних стилів мовленнєвого реагування, тобто утвердились у мові як окремі манери говоріння (за Бенджаміном Уорфом).

За природного говоріння не ознаки і дії приписуються предметам у вигляді предикатів, і не модуси способів приписуються дієсловам, як це реалізується у конструюванні фраз у структурно-прикладній лінгвістиці. Наявний зворотний напрям процесів: і дієслова, й імена, та їхні атрибути – усі вони є модусами, або стимулами, говоріння, що зазнали різноманітних смислових змін, більшою або меншою мірою.

Нові слова і нові граматичні форми природно постають у мові відповідно до законів іманентного розвитку. Штучно витворені слова (багато абревіатур, акронімів) постають незграбними і бідними, оскільки викликають звукові асоціації, що знищують відповідні асоціації зі значенням, пор. *шкраб* ’шкільний робітник’ (але *краб*); *метвир* ’металевий виріб’; *вертодром* ’місце для посадки гелікоптерів’ (пор. *вертопрах*) та ін. Такі похідні зберігають дисонанс із системою, продовжують постання негативних асоціацій. Придумане слово не може бути довільним, воно органічно увійде до мови, якщо воно не буде суперечити його власним законам. Такі екскурси у сферу штучних слів зайвий раз підтверджують те, що за можливості придумати штучні іменники робиться не вельми виважений висновок про те, що мова загалом є витвором людини (а не природним інструментом). Легко простежити, як природно і невимушено дієслова, з одного боку, транспонуються в іменники, а, з іншого, – у сполучні слова (*завдяки, хоча, незважаючи на*). Нам залишається невідомим хоча б одне утворення сполучного засобу як суто штучного та оказіонального. Слід також звернути увагу на певні закономірності у взаємодії дієслів, що належать до одного дискурсивного циклу. Насамперед, це семантична спільнота дієслівних лексем, що перебувають у сусідніх фазах. Будь-яке дієслово, що перебуває в епіфазі, має семантичним опертям дієслово профази, наприклад:

брати/мати, показувати/дивитися, питати/відповідати. Одне з таких дієслів завжди має на увазі інше і здатне легко відновлюватися за редукції в дискурсі: *взяв* мається на прикметі *маю*; *показують* має на прикметі *дивлюся*, *відповідаю – питають*. Спорідненість таких дієслів у мовній системі не викликає сумнівів. Спільнокореневі лексеми особливо показові в цьому аспекті: *вводити → входити (= вводитися)* та ін. Дієслова-сусіди за фазою настільки часто мають джерелом один корінь, що це не можна кваліфікувати як просту випадковість. Варто говорити про закон семантичної спільноти дієслів за фазовою додатковістю. Закон переходу значення з профази на епіфазу цілком узгоджується з відкритим М.О. Бернштейном законом зустрічного перебігу моделі майбутнього і моделі теперішнього. Цей закон справедливий і щодо мовної діахронії. Моделі профази зі значеннями ’хапати’ і ’тримати’ постають моделлю результувальної епіфази зі значенням ’мати’ і ’розуміти’. Тому цілком природно, що латинське *habere* споріднене не лише з італ. *avere* ’мати’, але й з лат. *capere* ’брати’ та італ. *capire* ’розуміти’, укр.. ’мати’ рос. ‘иметь’, пор. ‘понимать’), мають як споріднене нім. *nehmen*: а французьке *comprendre* ’розуміти’ зберігає латинську внутрішню форму зі значенням ’брати разом’.

VI.5. Принципи побудови смислу на рівні кореневої фоносинтагми. Єдиний принцип синтагматичної організації мовлення є спільним для усіх ярусів мови. Кожний зв’язний вислів – це мовленнєва дія, що складається із підготовчої фази – профази та виконавської – епіфази. Це реалізується і на рівні зв’язного тексту, дискурсу, де навяні фразосинтагми, в яких фраза, що перебуває в епіфазі, впливає на смисл вихідної, уточнюючи, доповнюючи, уточнюючи, обмежуючи її смисл. На внутрішньофразовому рівні можна говорити про предикативні синтагми, де наявна аналогійна взаємодія між словами. З переходом на морфемний рівень маємо справу з морфосинтагмами, а на фонемному – з фоносинтагмами.

У семітських (афразійських) мовах основним носієм смислу у слові є консонантний каркас його кореня. Певною мірою це справедливо і для індоєвропейських мов, оскільки певні кореневі фоносинтагми, що складаються з приголосних, є спільними і для семітських, і для індоєвропейських мов. Етимологічні дослідження засвідчують відносний консерватизм системи приголосних щодо системи голосних, що зазнала певної редукції та інших змін. Якщо розглядати приголосні фонеми у складі кореневої фоносинтагми не як тільки смислорозрізнювальні одиниці, але і як смислотвірні мовні оператори, реалізатори дій, то постає можливість виявити певні параметри, що не суперечать гіпотезі щодо їхньої семантичної релевантності. Ці параметри виявляють себе за умови аналізу фоносинтагм нових індоєвропейських мов і знаходять своє підтвердження на матеріалі давніх мов. Можливим є розгляд бінарних консонантних фоносинтагм, що виступають базовими для лексичних коренів, і операторні компоненти – профаза та епіфаза яких досить чітко виступають розрізненими. Так, наприклад, фоносинтагма **КМ** може інтерпретуватися як така, що складається у профазі з певної сутності **К**, що підлягає стисненню в епіфазі **М**.

Епіфаза є більш значущою, ніж профаза: саме епіфаза є операторною частиною фоносинтагми, тому практично будь-які фоносинтагми з **М** у другій позиції (**km, lm, sm, jm, dm, tm** та ін.) можна вважати еквівалентними: приголосний профази у них відіграє лише підготовчу роль, але всі вони в епіфазі мають приголосний **М**, ***ретроактивний*** за своїм операторним значенням, тобто такий, що створює доцентрову семантику **ендотропи**: стискання/наближення, утримання/присвоєння. Відомі приклади загалом підтверджують таку гіпотезу: укр. *жму, ламати*, нім. *nehmen* ’брати’, *kommen* ’приходити’ (наближатися), ісп. *tomar* ’брати’, лат. *suma*

’брати, збирати’; пор. санскритські корені *dam* ’приручати’ (< привласнювати), *dham* ’видумувати’ (напружене утримування, пор. з укр. *думати*), але пор. семітські корені *dum* ’затикати отвір, мовчати’, *gum* ’мовчати’, *tim* ’приховувати’, *gim* ’приховувати’ та ін. (цит. за [Белова 1993]). Настільки близька семантика епіфази **М** у мовах різних сімей додатково засвідчує невипадковий характер тотожності.

Порівнюючи фоносинтагми лабіальної/нелабіальної вибухової семантики в епіфізі, тобто **КМ** та **КР** (або **КВ**), можна констатувати тривалий характер епіфази з імплозивною **М** та граничний, дискретний, точений характер епіфази з експлозивним приголосним **Р** (або **В**). Це уможливлює досить цікаву інтерпретацію: якщо **КМ** – це стиснення (> утримання), то **КР** – це захоплення, відокремлення (> руйнування). Легко навести аналогію фоносинтагми типу **КМ** з тривалим видом дієслова, дуративом, а типу **КР** – з граничним видом, термінативом, що в цьому разі дає ефект **анакопи.**

Фоносинтагми з епіфазою граничності типу **КР** (**GB**) – **kp, tp, rp, lp, gp, lb, rb, tb** та ін. виявляються еквівалентними за смислом: усі вони фонокінетичні оператори зі значенням анакопи, пор. лат. *capeo* ’хапати’, що певною мірою споріднене з українським розмовним хапати (можливий аргумент щодо його звуконаслідувальної природи лише підтверджує цю гіпотезу; його очевидним гомологом є фр. дієслово *happer* ’хапати’ німецького походження. У лат. *habeo* ’мати’ наявний варіант кореня того самого смислового типу, пор. лат. *rapeo* ’хапати, красти’; сюди ж належать укр. *копати* і *губити*, від якого похідне *губа* (те, чим хапають), пор. з лат. *labium* ’губа’, але також лат. *labes, labina* ’лавина’, як шматок снігу, що відірвався; пор. укр. *лупити* (відділяти) і *лінити*, де в обох випадках наявна семантика захоплення/відділення: відокремлення від об’єкта і захоплення суб’єктом, або навпаки. Сюди ж санскр. корені *lup* і *rup* ’ламати, руйнувати’, *labh* ’отримувати, захоплювати’, *grabh* ’хапати’ та ін.

Інші два типи фоносинтагм – з апікальною епіфазою. Сюди належить: фоносинтагма типу **KN**, де постпозитивним є сонант **N**, що створює протрактивну семантику **екзотропи** – відцентрового спрямування, відштовхування і за додатковістю – деформацію. Її варіантами є: **kn, gn, mn, pn, tn, ln** та ін. До цього типу належать кореневі фоносинтагми в укр. *мну, гну, пну, тягну, жну, знаю* та ін. Фоносинтагма типу **KN** виглядає менш поширеною порівняно з іншими типами, що мотивовано, певною мірою, невисокою стійкістю сонанти **N** (порівняно з лабіальною **М**); напруженість **N** знімається переходом у граничні вибухові **D** і **T**, а далі у фрикативний **S** тощо .

Фоносинтагми, що мають в епіфазі **T(D) mt, kt, pt, md, gd, bd, ld, rd**, зберігають свою семантику відцентрового тиску, але, як вибухові результати, видають і смисл відторгнення від себе, або **анакопи**. Це семантика удару, і за додатковістю – семантика руйнації, деформації та руху, в тому числі і падіння: лат. *batuo* ’бути’, *cado* ’падати’, *caedo* ’бути’, *cudo* ’бути, толочити’, *pedis* ’нога’, *moto* ’рухати’, *roto* ’крутитися’, *nodo* ’скручувати вузлом’, *noto* ’позначати’, *valo* ’рухатися’. Якщо навести слова української мови з фоносинтагмами типу **КТ**, то очевидним постає те, що частина з них уже була наявною у перекладах коренів з інших мов, і їхні фоносинтагми являють собою майже ідентичні відповідності коренів (з характерним для української мови чергуванням в епіфазі **d/st**): *падати, бити, впасти, пасти, ходити, рости, вести, котити, будити, мітити, мотати, кидати, пестувати, класти, садити* та ін. Семітські корені цього типу: hd ’брати’, hid ’швидко йти’, gd ’гнутися’, rd ’переслідувати’, md ’вимірювати’, nd ’зішкрібати’, npd ’штовхати’, mhd

’бити, трясти’, bid ’гинути’, ht ’викопувати’, slt ’панувати’, kt ’хитати’, lkt ’збирати’, bt ’бити’ та ін.

Для фоносинтагм з епіфазою **R** (**br, dr, tr, pr, gr**) можна також констатувати спільність семантики: укр. *дірка, нірка, кора, вертіти, бурити, терти, торити***.** Операторна сутність елемента **R** постає в них як **анастрофа**: ’перевертальне, вібрувальне, зворотна дія > руйнування, відторгнення, відокремлення’, пор. лат. *ferio* ’колоти’, *foro* ’буравити’, *pareo* ’з’являтися’, *tergeo* ’терти’, *vibro* ’тремтіти’, *verbero* ’бити, руйнувати’ та ін.; у санскриті це корені: *gur* ’ранити’, *gurn* ’вертіти’, *dar* ’рвати, терзати, ламати, ділити’, *barh* ’рвати, виривати’, *mar* ’розламувати, розбивати, помирати’, *tarh* ’дробити’, *dhar, bhar* ’нести’ та ін. З-поміж відповідних семітських коренів легко віднайти: gur ’просвердлювати’, dru ’розсіювати’, dur ’повертати’, tur ’відрізати’, pr ’відриватися’, sir ’тягнути до себе’ та ін., що постають носіями тієї самої семантики – анастрофи.

У ряду фоносинтагм з епіфазою **L** (**kl, pl, tl, ml, nl, gl**) можна простежити спільну для них семантику **енклізи**: вставлення і результувального поєднання, пор. укр. *клей, клин, ключ, палка, жалити, молоти, колоти, ковтати*. Тут очевидним постає розвиток у цього типу фоносинтагм значень за додатковістю: *колесо* – ’те, що одягають на кіл/вісь’ і под.

Згодом з енклізи розвивається значення поділу: *колоти* із ’вводити’ перетворюється в ’розділяти’, пор. також *молоти* ’вводити’ перетворюється у ’подрібнювати’.

Очевидно, що первинно були протиставлені фоносинтагми типу **KL** та **KR** як енкліза й анастрофа. З-поміж семітських коренів з **L** у другій позиції слід вирізнити: rl ’їсти’, tl ’забирати’, gl, hl ’проникати всередину’, nhl ’просіювати зерно’, hlb ’доїти’, sll ’випускати молоко’.

Усе це дозволяє стверджувати, за В.Г. Борботьком, що можна встановити смисл фоносинтагм. За своєю суттю вони є операторами, що формують смислові образи кінестетичного типу – **фонокінеми**. Усі ядерні типи фонокінем легко підтвердити відповідним матеріалом дієслівних коренів різних мов, що засвідчує їхню корелятивність на рівні дискурсивних операцій. Кожна фонокінема – це певного типу мікромодель способу взаємодії мовця із ситуацією. Суттєвий момент – прагнення розвитку смислу вихідної кінеми будь-якого типу за додатковістю. Вихідна кінема нагадує діалогічну преформу, що викликає супряжний з цією дією смисл, аналог діалогічної репліки, тобто суб’єкт наче вступає в діалог з об’єктом зі свого оточення, який реагує на дії суб’єкта.

В.Г. Борботько наголошує на тому, що з певними застереженнями можна вважати, що за відповідними поєднаннями фонем в індоєвропейських мовах зафіксовано певні смисли (очевидно, в надзвичайно далекі часи), що стали опертям для багатьох майбутніх смислових деривацій. Непоодинокими були спроби звести усе розмаїття лексичних коренів до їхнього вихідного ядра (В.М. Ілліч-Світич) на всьому просторі ареалу ностратичних (афро-євразійських) мов. Поза усяким сумнівом, що за такого визначення суттєву роль відіграють дієслівні лексеми, що складають ядро не тільки дієслівної системи, але більшої частини успадкованих іменних основ мови. Т. Барроу в санскриті нараховує не більше восьмисот коренів у дієслівному ядрі [Барроу 1976, 270]. З цією кількістю легко зіставити ядерний склад, здебільшого дієслівних, коренів української мови. Можливо, що з-поміж цих коренів можна встановити базову множинність, яка має опертям єдине джерело, корінь-архетип, що містив ядерну фоносинтагму, з якої постали інші деривати. Під час такого встановлення слід враховувати, що можливі відношення і реальної деривації, і

випадкові збіги фонетичних форм, що мають джерелом різні архетипи, тобто перебувають у відношеннях *гомології* та *аналогії*. Гомологами (спорідненими між собою) можуть постати і корені, різні за фонемним складом, через певні модифікації, яких зазнали їхні корені протягом тисячоліть. Так, індоєвропейське дієслово ’бути’ (лат. *esse*) має у своїх формах фонокінему типу ендотропи (**sm** – згортання); це форма 1-ої особи однини і множини: скр. *asmi, smas*, слов. *азъ, есмь, мы есмь*, лат. *sum, sumus*, гот. *im, sijum* (пор. англ. *I am*). В українській мові до форми цього дієслова наближені форми дієслова, що позначає процес прийняття їжі (*їм, їсть*, інфінітив *їсти*). Для відповіді на питання, чи наявна тут аналогія або гомологія, необхідно враховувати, що зв’язок між цими дієсловами міг колись і не поставати випадковим, адже ’їсти’ (за додатковістю) колись означало й ’існувати’.

Для дослідження на першому етапі можливим є виділення в окремі списки всіх тих лексем, корені яких є сумнівними щодо своєї архетипної (гомологічної) спільності. Відкидаючи згодом усі ті, що виступають лише формальними аналогами, можна встановити певні гомологічні ряди або сім’ї для множин коренів індоєвропейських мов. Не винятком у цьому разі буде встановлення фоносинтагматичних гомологій для мов з різною граматикою і лексикою.

Назва оператора	Форма архетипу	Варіанти фоносинтагм
Ендотропа	***M** (голосний + M)	hM, kM, gM, tM, dM, lM, sM
Анакопа	***B (*P, *V > W)**	hV, hP, kP, gB, tP, dB, lP, rB, rV
Екзотропа	***N**	kN, gN, dN, bN, lN, rN
Апокопа	***D (*T > *S)**	mD, bD, pT, vD, gD, kT, lD, rD
Синкопа	***G (*K > H)**	mG, mK, nG, nK, rG, rK, lG, rK
Енкліза	***L**	mL, pL, dL, tL, gL, kL
Анастрофа	***R**	mR, bR, nR, dR, gR, kR, etc.

Отже, компоненти дискурсу на усіх ярусах утворюють синтагми, що складаються з двох фаз: підготовчої (профази) та виконавської або виконавчої (епіфази). Епіфаза являє собою дію, що результує або змінює смисл, який міститься у профазі. Фази можуть бути паралельно або послідовно пов’язані у мовленнєвому потоці, що створює дискурсивну прогресію, що зумовлює і стягнення, і розгалуження смислів. Фізичний аспект мовлення та його фазовість є первинними щодо немічного. Розвиток мовлення постає супряжним з розщепленням фазичної основи на плани: диктальний і семантичний.

Мовлення – це не акція і не реакція. Будь-яка регулювальна дія за своєю суттю є інтерактивною. Команда в синергетичному аспекті – це інтерполент контексту мовленнєвої діяльності й одночасно його каталізатор. Як мовленнєве вираження вона пов’язана із ситуацією евокативно і сугестивно, тобто референтно й еферентно.

Організоване дієсловом-предикатом висловлення діє як вузловий оператор, що реалізує інтерполяцію двох смислових компонентів. Висловлення може виступати і як рамовий оператор, шлях супряжності двох одиниць мови як семантичних полюсів. Рамова конструкція створює у дискурсі смислові зачатки нового смислу, спрямовані на саморозвиток.

У наративному дискурсу дієслівні оператори утворюють багатофазові шкали, що відображають діяльність самого суб’єкта і супряжні з нею цикли подій. Смисли контактно циклових дієслів здебільшого реалізуються тією самою лексемою.

Будь-яка мовленнєва дія – це образ взаємодії адресата з об'єктом говоріння. Дієслівні лексеми дії диктальні за своїм походженням, похідні від рухів артикуляційного апарату, що створюють кінестетичні образи (кінеми) взаємодії суб'єкта з об'єктом. Ключ до глибинних принципів створення дискурсивного смислу знаходиться у внутрішній формі дієслова.

У консонантних фоносинтагмах, що репрезентують стійкий характер дієслівного кореня, головним компонентом постає приголосний епіфази, який разом з профазою формує семантику фоносинтагми. Усі фоносинтагми легко розвивають супряжні смисли за додатковістю.

Кореневі фоносинтагми – це звукоартикуляційні кінестетичні утворення – фонокінеми. Кожна фонокінема – мікромодель способу взаємодії мовця із ситуацією. Смисли фонокінем споріднені зі смислами вищих дискурсивних операцій і, певною мірою, постають більш означеними: семантика кінеми з лабіальною **M** в епіфазі – ендотропна (згортання), з вибуховою лабіальною **P (B)** – анакопа (відривання); з апікальною **N** – екзотропа (розгортання), з вибуховою апікальною **T (D)** – апокопа; кінема з вібрантою **R** в епіфазі дає смисл апострофи (витягнення/діставання); з плавною **L** – смисл енклізи (плавне входження); з велярною **K (G)** – смисл синкопи (вторгнення > розщеплення).

VII. МОДЕЛЮВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИСКУРСИВНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

VII.1. Порядки дискурсивних моделей. Особливої уваги вимагають процеси формування дискурсивних структур.

Первинні образи взаємодії суб'єкта-мовця й об'єкта мовлення належать диктальному плану мовлення. Диктальний образ – це інтерактивна за своєю сутністю репліка, що результує два взаємозумовлені процеси: динамічний стан мовця і певний супряжний процес, які на цьому рівні належать фазовому простору, спільному для суб'єкта й об'єкта.

Характер репліки завжди залежить від двох складників: від стану суб'єкта і від стану ситуації. Серед диктальних реплік можна розрізняти два види: дифузна репліка-**тонема** – тональна голосова реакція у відповідь на зовнішній подразник, репліка-копія, або **іконема**, яка імітує певний природний шум, і мовленнєворушійна репліка, тобто мовленнєва **кінема**, що визначає клас, до якого належать фоносинтагми.

Лексичний матеріал індоєвропейських мов свідчить про найбільшу деривацій ну продуктивність диктальних форм типу кінем, або фонокінем. Артикуляційно кінема повторює в суттєвих рисах ту чи іншу тілесну дію: з'єднання, роз'єднання, захват, відштовхування, стискання, розщеплення й под. Кінеми є найбільш сильними в енергетичному плані диктальними операторами, що артикулюють звук відповідно до дій, які здійснює мовець. Вірогідно тому вони й стали основним будівельним матеріалом дискурсу, відсунувши на другий план (хоча й не витіснивши повністю) інші типи диктальних одиниць: і тональну недиференційовану реакцію на ситуацію, й іконічну імітацію природних звуків (ономатопея), які мають лише обмежені можливості як мовленнєвого управління діяльністю, так і уособлення мовленнєвої діяльності від супряжної з нею ситуації.

Первинна функція іконічних звукових форм – представляти елементи світу, а функція тонічних форм – виражати відношення до них суб'єкта. Фонокінема поєднує в собі й те, й інше, оскільки є не копією зовнішнього предмета й не відголоском душевного стану мовця, а образом взаємодії суб'єкта й об'єкта.

Із народженням семантичного плану, коли звукокомплекси поступаються знакокомплексам, диктальний план залишається матеріальною основою мовлення, у якому пануючу кінему супроводжує і звуконаслідування, й інтонування, що визначає ритмічну організацію дискурсу й виконує в різних мовах смислорозрізнювальні функції на різних рівнях: від лексичного (силовий і тональний наголос) до дискурсивного (актуальне членування висловлення).

Базовий зміст кінеми (і будь-якого диктального образу) не може бути змінений, він сингулярний, єдиний. Кожна кінема – смисловиражальна константа, яка належить системі. Але в контексті дискурсу фонокінема стає вихідною величиною для утворення похідних і зазнає смислових модифікацій. Фонокінеми є основним **матеріалом**, яким оперує дискурсивна рефлексія при побудові слів і висловлень.

Якщо вважати, що кінеми як базові оператори містяться в мові в одному екземплярі, то в дискурсі, де вони повторюються, маємо справу вже не власне з кінемами як із системними базовими константами, а з їхнім відтворенням у вигляді копій, яким дискурсивна рефлексія надає статус змінних величин. Так вони утворюють у складі висловлення найрізноманітніші слова-знаки, які, на відміну від базових кінем, мають *безумовну* семантику, можуть існувати в системі лише як умовні, суспільно санкціоновані носії значення. Знаки, у свою чергу, стають вихідними величинами для утворення вторинних похідних лексем і мовним матеріалом для формування комплексних дискурсивних структур.

Для вирішення нашого завдання важливо усвідомити принципи побудови дискурсивних структур як «образів світу» – **моделей**, у яких відбиваються різноманітні семантичні плани, що належать до різних рівнів і регістрів представлення світу, що здійснюється рефлексією. Необхідно з'ясувати те, яким чином рефлексія преходить від первинної диктальної моделі взаємодії суб'єкта з об'єктом до моделі предметного світу й далі – до побудови моделей, що репрезентують вигадані й генералізовані смисли.

Спрощено подамо процес побудови моделей як двофазову дію, в одній фазі якої представлений матеріал для майбутньої моделі, а в іншій – оператор, що її формує.

Логічно можливі два варіанти побудови моделі, залежно від того, в якій фазі перебуває оператор: у профазі чи в епіфазі; тобто, модель утворюється або за схемою: «матеріал плюс оператор, що на нього накладається», або «оператор плюс матеріал, що піддається його дії». Ця схема є найзагальнішою і може застосовуватися до процесів побудови будь-яких моделей, у тому числі й немовних.

При побудові примітивної дискурсивної моделі рефлексія обирає як оператор ту *дію*, що є інтерполяцією двох сенсорних образів реальності (наприклад, образів двох ситуацій – вихідної та результативної), а як матеріал вона обирає звукову субстанцію, що піддається відповідній артикуляції. У результаті формується первинна **диктальна модель**, у якій семантичний план збігається зі своїм носієм, утворює з ним нероздільну єдність, тому слід визначити її як модель нульового порядку.

За своєю сутністю диктальні фонеми – це абстрактні й амодальні дії, які стали відчутними матеріально мовними операторами завдяки своєму втіленню у звуковій субстанції. Можна сказати, що форма й зміст диктальної моделі знаходяться у відношенні *ізометрії*, репрезентуючи недиференційовану єдність.

Подальше використання фонокінем можливе у двох планах: або у функції тих самих операторів, що забезпечують адаптивну й регулятивну діяльність суб'єкта щодо динаміки актуальної ситуації, або у функції матеріалу для побудови моделі наступного, першого порядку.

Перетворюючись на матеріал, фонокінемні оператори змінюють свій ранг. З моделей вони перетворюються на самоподібні копії, що піддаються дії певного прототипу, що формує модель реальності. Як прототип на цьому етапі виступає форма сенсорного образу реальності, під яку й підлаштовується фонокінемний матеріал. Рефлексія висуває у профазу образ – носія реального прототипу, а в епіфазі вміщує копії фонокінем, що підходять. Різні за формою копії накладаються на структуру образу-прототипу, займаючи в ньому відповідні позиції, що створює мовний реляційний портрет цього образу. Результат – **модель реальності**, *симетрична* своєму реальному прототипу, сенсорному образу дійсності.

Дискурсивна модель реальності створюється аферентно – це по суті аналітична модель, що схоплює сенсорну картину ситуації й переводить її в лінійну мовленнєву форму. У дискурсивній моделі реальності семантичний план відокремлюється від диктального й набуває відносної незалежності. Носіями нової, зміненої семантики є копії тих самих диктальних операторів, які легко розпізнати, оскільки при побудові моделі вищого порядку з матеріалу попередньої мовної моделі залишається принцип збереження мовних форм. Матеріал тут використовується не як абсолютно нейтральна субстанція, а як жива форма, носій певного базового змісту. Водночас усі величини в цьому матеріалі перевизначаються через прототипи, що існують у дійсності.

Корпус моделей реальності стає основним і найважливішим джерелом матеріалу для всіх наступних моделей.

У моделі другого порядку, на відміну від моделі реальності, вже обидві фази належать мові: матеріал реальної моделі й оператор, який будує нову, **квазіреальну модель**. Зовні ця модель дуже схожа на модель реальності, але за процедурою побудови є не аналітичною, а синтетичною. Реальна модель – це відбиття вже існуючого прообразу. Квазіреальна модель створює образ еферентно: синтезує його, конструює з мовних виразів. За способом свого утворення квазіреальна модель виявляється оберненою, *анасиметричною* щодо моделі реальності.

Сконструйованим може бути не лише те, чому є відповідність у дійсності, але й інше, оскільки квазіреальна побудова задана моделювальним оператором, незалежним від ситуації – «оператором вигадки». Рефлексія тут діє так, що всі величини у квазіреальній моделі не визначаються через реальні прототипи, а *самовизначаються* в дискурсі, що створює незалежність дискурсивного образу. Квазіреальна модель дає простір для правдоподібного вимислу і для різноманітних прийомів представлення вже відомого. Квазіреальні висловлення, на відміну від реальних, перестають бути повідомленнями. Всі приклади речень у граматиці (такі, як *Вечоріє; Настав ранок; Якийсь зелений хаос крутився круг мене* тощо) є квазіреальними моделями. Багато творів художньої літератури (новели, романи) квазіреальні. Імена їхніх героїв не мають реальних денотатів, існують тільки в дискурсивно створеному квазісвіті.

Будь-яка квазіреальна модель виявляється певною мірою *асиметричною* щодо реальності через неповноту відповідностей між ними: з одного боку, реальна модель потенційно багатша, ніж квазіреальна, оскільки світ невичерпний; з іншого, в ній не існує багато з того, що створено у квазіреальності.

Квазіреальна модель стає підготовчою для наступного кроку рефлексії в розщепленні ментального семантичного простору. Вона постачає основний матеріал для створення моделі третього порядку, яку можна характеризувати як модель-метаморфозу, або **ірреальну модель**. Ця модель буде дисиметричною щодо реальної і

квазіреальної моделей, тобто вона буде містити і «реалії», і «квазіреалії», але в деформованому вигляді.

У цьому метаморфічному плані дискурсивного моделюваня ми зустрічаємося, зокрема, з такими явищами:

– підкреслена недостовірність пропонованого уявлення світу: *Сліпий побачив зайця, безногий піймав його; німий закричав, безногий по допомогу побіг* (тут, очевидно, порушений закон виключення третього: або сліпий, або побачив, але не те й інше разом);

– метатеза, перегортання реальних відношень між предметами: *Їхало село повз чоловіка. Раптом з-під собаки загавкали ворота*;

– плутанина, перемішування реальних відношень: *Риби полем гуляють, Жаби у небі літають, Миші кішку зловили, у мишоловку посадили*;

– оксюморон, який порушує закон протиріччя, синтез несумісних смислів: *Зелена коняка курить квадратний апельсин під жовтим годинником*;

– паралогічне переключення смислу з порушенням синтактико-семантичної тотожності, на якій ґрунтуються каламбури: *Один іде в пальто, а інший у кіно.*

У цій моделі ірреальне постає як конкретне «реальне», а реальне – в ірреальних формах. Ірреальна модель оперує й такими величинами, які абсолютно абсурдні, виключені з погляду реальності. Такими є фантасмагорійні персонажі чарівних казок.

Модель наступного, четвертого порядку створюється з матеріалу всіх попередніх моделей, але її зміст заздалегідь не відповідає тому, що в ній виражене буквально. Це модель-інакомовлення, або **алегорична модель**. Суть її в тому, що вона виражає абстрактне через конкретне: вираз *Немає диму без вогню* є конкретним носієм абстрактної реляційної формули: «Наявність однієї речі передбачає наявність іншої». При цьому те, що виражене в ній конкретними образами імпліцитно піддається безальтернативному запереченню (мова йде зовсім не про дим і вогонь). Саме цим алегорична модель виявляється *антисиметричною* щодо тих конкретних образів (реальних або ірреальних), які використовуються для її побудови.

Отже, загальна процедура побудови є єдиною для дискурсивних моделей усіх порядків. Модель кожного рівня будується з мовного матеріалу, що належить моделі нижчого рівня, і, у свою чергу, може надати свій мовний матеріал для побудови моделі вищого порядку. І тільки первинна диктальна модель використовує як матеріал звукову субстанцію, що знаходиться поза мовою, тому її можна прийняти за модель нульового порядку.

Характер нашого упорядкування моделей не суперечить звичайному для наукової метамови методу введення послідовних обмежень. Моделі всіх порядків диктальні – всі вони говоряться. Реальність присутня в усіх моделях від першого до четвертого порядку, хоча стає все більш невпізнаваною. Квазіреальність бере участь у моделях від другого до четвертого порядку, піддаючись усе більшим деформаціям, вона готує перехід до ірреальності, напрацьовуючи можливості вираження неіснуючого в реальності. Метаморфоза стає базою для алегорії, надаючи конкретність абсурдним поняттям. А алегорія заперечує будь-яку конкретність, виражаючи інакомовно свій абстрактний реляційний смисл. Виходить, що при переході до моделі кожного нового рівня відбувається «інакомовлення» – *говоріння іншого* раніше напрацьованими засобами, або *говоріння інакше*.

На квазіреальному рівні «говоріння інакше» може постачати нові форми за рахунок супряження зазвичай непоєднуваних коренів, пор. у В. Стуса: *часоплин, доброокий, бронзотілі, пекельнозорий, молодощасть, смертеіснування,*

життєсмерть, і більш тісні «скорєніння» слів *зчужілий, вимовкла, розпропаща* та ін. Але й на диктальному рівні «говоріння інакше» може стати творцем унікальних виразів, використовуючи лише звуковий матеріал.

В історичному плані можна припустити, що спочатку говоріння інакше було одночасно і говорінням іншого: будь-яка форма наділялася виключно індивідуальним змістом. Надалі ці моменти диференціювалися. З розвитком дискурсивних структур з'явилася можливість виражати одне й те саме різними засобами, а різне виражати однаковими засобами, використовуючи як готові форми, так і їх комбінаторику.

Цілком вірогідно, що на ранній стадії становлення дискурсивних структур моделі реальності були злитими з моделями-метаморфозами; чи не через це дослідники міфів наполягають на тому, що в первісному сприйнятті людей зміст міфів не відділявся від змісту реальності [Леви-Стросс, 1985, 43]. В устах авторитетного індивіда будь-яка розповідь (бувальщина, вигадка, міф) набувала сугестивної значущості, наділялася регулятивною функцією. Можливо, що порядок диференціації дискурсивних моделей був іншим, на відміну від того, який нами був описаний вище. Спочатку диктальному плану, що виражає дії людини, був протиставлений план ментальний, при чому всі величини цього плану сприймалися як абсолютно конкретні сутності. Лише надалі з цього ментального простору виділилися й дискурсивно оформилися реальна й ірреальна моделі, а також перехідна між ними квазіреальна. Зазначимо, що й у свідомості сучасної людини до кінця не передбачені рудименти синкретизму в диференціації дискурсивних моделей: людям притаманна особливість будувати ілюзії, в яких змішується реальне й міфічне.

Антиподом диктальної моделі є найбільш генералізована за змістом **категорійна модель**. Вона будується з матеріалу всіх попередніх моделей. Категорійна модель – це найбільш пізнє надбання людства. Вона, вірогідно, оформилася з розвитком філософської рефлексії і наукових уявлень про світ. Категорійна модель *метасиметрична* щодо всіх інших моделей у тому сенсі, що вона оперує виключно абстрактними величинами. Їй властиве впорядкування образів ментального простору в їх протиставленні один до одного. Але передумови для цієї моделі – елементи категоризації світу – сформувалися вже на стадії реальної моделі. Природна мова, взята загалом, є первинним і головним для людини категоризатором світу.

Модель кожного порядку представляє смисл у певному, властивому тільки їй «стилі», або *регістрі*. Тому проведені розмежування можуть бути основою регістрової класифікації дискурсивних моделей. Далі ми розглянемо моделі кожного регістра більш докладно.

VII.2. Моделі реальності й квазіреальності. Дискурсивні **моделі реальності** зазвичай мають тісний зв'язок з мовцем, який прагне якомога точніше виразити потрібну інформацію, визначаючи для цього основні дейктичні параметри [Benveniste, 1966, 262], прив'язку моделі до основних точок відліку: особи, місця і часу говоріння: *я* (ти, він) – *тут* (там) – *зараз* (тоді) – *це* (те). Ю.С. Степанов [1985, 282] відносить ці моменти до особливої мовної функції – локації. Така модель реальності жорстко детермінована ситуацією, яка керує порядком опису подій, «веде» за собою мовця. Головний принцип мовця – це «об'єктивно» викладати спостережувану чи відому ситуацію, відповідно до її фактів, особливостей і змін. Цей найочевидніший випадок прямого фактуального викладу зазвичай і розглядається теоретиками дискурсу.

Можна виділити, в першу чергу, два види реальної моделі: **актуальна** модель, що представляє образ теперішнього, й **евокативна** модель, яка представляє

образ висловлюваного в пам'яті минулого. Третій вид цієї ж моделі – модель **віртуальної** реальності, що носить вірогідний, гіпотетичний характер. Зазначимо, що вона може бути орієнтована як на опис майбутнього, так і на опис минулого і навіть невидимого теперішнього. Тут залучаються до дії «модальні» оператори (*може бути, можливо, вірогідно, має бути, значить* та ін.). Замість конкретного дейксиса тут можливі різноманітні невизначеності (*хтось, десь, коли-небудь, що-небудь, який-небудь* і под.). Модель набуває характеру роздуму. Але це міркування практичне: мовець і надалі дотримується логіки відомих йому обставин і закономірностей у розвитку подій, свого досвіду; тільки на їх основі, використовуючи (в тому числі й занадто категорично) квантори типу *всі, завжди, всюди, іноді, деякі* тощо, він робить свої винятки, нічого не вигадуючи.

Своє «я» мовець може цілком залишити за кадром, наприклад: *Підійшов потяг, пасажири пройшли до вагона.* Або: *Підійшов потяг, може бути, пасажири вже пройшли до вагона.* Якщо він є (або уявляє себе) активним учасником подій, то він уводить власну «копію» у вигляді займенника «я»: *Підійшов потяг, я пройшов до вагона.* Або: *Люди заметушилися. Вірогідно, підійшов потяг, значить, я незабаром опинюся у вагоні.*

Іноді мовець викладає інформацію про реальність зі слів іншої особи або іншого джерела, з покликанням або без покликання на нього. При покликанні на джерело мовець вводить у дискурс особливий актант – «копію» джерела мовлення, якому він буде слідувати так само, як слідував за провідною ситуацією. Реальність для мовця завершується на моменті вводу актанта-розповідача (те, що повідомляється джерелом, уже не обов'язково відповідає реальності, може бути вигадкою); далі (в лапках) іде певного роду диктальна копія моделі, створеної оповідачем, наприклад: *Мені телефонував один знайомий. Цей знайомий мені розповів: «Іду, каже, вулицею і зустрічаю, кого б ви думали?..»* Ця конструкція містить переказ, відтворення мовлення, що належить іншій особі. Отже, можна провести межу між продуктивною і репродуктивною моделями реальності.

Четвертий різновид реальної моделі – **оптативна**. Мовець висловлює в ній свої бажання, сумніви, застереження у виборі того чи іншого шляху, засобу досягнення мети й інші почуття, що відносяться до мотиваційної сфери, оптативні оцінки актуальної або віртуальної ситуації, рекомендації й обмеження для ведення тієї або іншої діяльності. Тому для неї обов'язковими є оператори типу *бажано, треба, добре б, погано(що)*, в тому числі й дієслівні: *хотіти, надавати перевагу, любити, сумніватися, побоюватися, хвилюватися, вірити, бути впевненим* та ін.

Власне-**регулятивна** модель з операторами в наказовій і питальній формі може розглядатися як підклас оптативної. Вона є властивою, перш за все, лаконічному мовленню, що підпорядковується іншому виду активності. До регулятивних моделей належать також усі дискурси політичного й правового порядку (див. [Серио, 1993]).

Нарешті, можна виділити ще один вид реальної моделі – **ілюзійну**. Для неї характерні вирази типу *здається, ніби-то, ніби,* що використовуються тоді, коли ситуація-прототип недостатньо чітко сприйнята мовцем. Модель-ілюзія може не усвідомлюватися як ілюзія, тобто повністю визначатися неточним образом дійсності, що виник у свідомості. Навмисна брехня – це дискурсивна модель-ілюзія, що навмисне створюється мовцем для того, щоб ввести адресата в оману й отримати з цього певну користь.

Моделі реальності різноманітні за масштабом представлення прототипу або за рівнем його деталізації в термінах засобів мовної еволюції. Одна й та ж подія, одна й та ж ситуація можуть бути представленими або в розгорнутому, докладному

вигляді, або в стислому, схематичному (в ретракті). Нерідко обидва варіанти спостерігаються в газетному повідомленні та в його заголовку, що представляє зміст у згорнутій формі.

Квазіреальна модель зовні може не відрізнятися від реальної. Проте це буде ігрова модель, «перевдягнена» у ділову. Її зміст не має відповідати ні актуальній, ні віртуальній реальності. Вона може бути чистою вигадкою, побудованою в голові за образом реальної моделі. Основна відмінність у тому, що побудову квазіреальної моделі визначає не реальність, а сам мовець. Матеріалом для побудови квазіреальної моделі є копії реальних моделей, зміну й комбінаторику яких здійснює мовець довільно.

Очевидно, що насамперед це **правдоподібна** модель. За своїм характером вона може бути на стільки визначена щодо дейктичних моментів, що її зміст буде мати вигляд повідомлення про реальні події.

Виділимо ще деякі різновиди квазіреальної моделі, наприклад, найбільш строга з квазіреальних моделей – **експериментальна** (що є мисленнєвим експериментом), побудована на довільних припущеннях. Вона може мати експліковані оператори: *припустимо (що), уявимо, будемо вважати, що якщо* та ін. В експериментальній моделі міститься обчислення, пов'язане з великою кількістю віртуальних виборів.

Ще один вид квазіреальної моделі – **експресивна**: мовець створює образ світу тими засобами, які він сам обирає, репрезентуючи його в індивідуально-психологічному ключі. При цьому психологічний стан автора виражається або безпосередньо, або проектується на реальність.

Відзначимо, що в реальній моделі моменти експресивності зумовлені зовні, стихійним, випадковим збігом об'єктивних і суб'єктивних факторів; мовець контролює більше зміст висловлення, ніж ті форми, які він використовує.

У квазіреальній експресивній моделі автор надає великого значення параметрам, якими він грає, тому він витримує експресивний стиль від початку до кінця, чого, як правило, не відбувається при розгортанні істинної, а не фіктивної моделі реальності, інакше вона виглядала б занадто нав'язливою.

Можна виділити поетичні різновиди експресивної квазіреальної моделі, залежно від того, як представлена або «закодована» в ній особистість автора.

Аналітична модель ретроективна, в якій стан універсуму метафорично переноситься на мовця.

Аналітична модель проективна, де стан мовця переноситься на оточення.

Модель інтроективна каталітичного характеру, в якій стан психіки автора вплітається в стан оточення, але не прямо, через категоричну оцінку, а через вживлення особистісних властивостей в об'єкти, які представляються, що дає каталітичний ефект.

У попередніх прикладах каталізу не відбувається в силу категоричної неправдоподібності картини, яка примушує відразу ж мисленнєво «перегорнути» ситуацію у нормальний стан, розуміючи, що це ніби ілюзія ліричного героя, представлена метафорично.

Каталітична модель проективна, в якій уявлюваний світ переживається автором як істота.

Імпресивна квазіреальна модель – результат певних реально пережитих вражень, яким автор надає свою інтерпретацію, при цьому не хвилюючись про своє відношення до зображуваного, але, скоріше, бажаючи поділитися цими враженнями з ким-небудь. Імпресивна модель повинна бути в основі своїй аналітичною, тому що

вона будується на даних різних модусів сприйняття. Імпресивні моделі можуть виражатися у зоровому, слуховому ключі й под.

Наприклад, віршований дискурс:

а) імпресивна модель, в якій аналітично представлені в зорово-кольоровому ключі враження від зустрічі з ситуацією:

...І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце,
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск

(І. Драч);

б) модель, в якій враження мовця представлено через порівняння, яке мається на увазі (розгорнута метафора, персоніфікація):

Трава світилась – плакала на віях,
немовби в наших мріях і надіях
розвиднілось, як на кішню нову

(В. Герасим'юк).

VII.3. Моделі ірреальності. Модель іншого регістра – це **ірреальна** модель, або модель-метаморфоза. Для цієї моделі є основним матеріалом реальна і квазіреальна моделі. Вона дисиметрична щодо й тієї, й іншої. Її кінцеві види – фантасмагорія і абсурд – визрівають в середині середнього випадку – **паралогічної моделі**. Реальність у паралогічному ключі формулюється так, що має вигляд одночасно і реальної, і нереальної, що викликає зусилля осмислення. Паралогізм може бути породжений стихійно або є дотепним винаходом. Паралогізм – це завжди дивне поєднання величин, які не мають одна до одної прямого відношення з погляду логіки. Паралогічний прийом, як правило, лежить в основі анекдота, жарту: *Що було раніше? Курка чи яйце? – Раніше було все!*

Різновидом паралогічної моделі можна вважати загадку. Загадка – характерний приклад незвичайного уявлення реального, яке необхідно привести до звичайного, відомого: *Червоне коромисло через річку повисло.*

Іноді загадка має форму питання: *Що росте догори коренем?*

Загадки подібні у різних народів, як типологічно, так і в плані використання добре відомого кола реалій (побут, жива природа).

Фантасмагорійні моделі – це моделі, в яких представлена художня фантазія автора, тому в них припустиме все чудове, будь-які творчі винаходи у зображенні світу. У фантасмагоричному світі можливі усілякі метаморфози, перетворення. Ці перетворення мають привабливу силу для слухача. Занурюючись у метаморфічний дискурс, людина покидає звичайне коло свого існування, визначене регулярним, циклічним порядком речей, правилами і прикметами, логічними аксіомами. Класичний приклад такого дискурсу – міф, в якому панує «логіка чудесного». Як про це пише Я.Е. Голосовкер, «Логіка чудового створює позитивне поняття абсурду, бо в логіці чудового, у світі чудового не існує зведення до нісенітниці… Абсурдом у світі чудового була б віра у недопустимість або у неможливість існування абсурдів» [Голосовкер 1987, 40]. У ньому «усе потаємне є очевидним, і, навпаки, все очевидне – потаємне… У ньому всі якості і функції абсолютні, все перетворюється у все, міра не підкорюється нормі, мале стає скільки завгодно великим і велике скільки завгодно малим…, безкінечне включається у кінцеве… в ньому миттєво здійснюється великий закон метаморфози, основоположний закон природи, і найпотаємніший закон при всій його морфологічній наявності…: будь-яке може бути перетворене на будь-яке,…

живе, ставши мертвим, може знову стати живим,… минуле повертається до майбутнього,… те, що розпалося, знову з'єднується у ціле» [Голосовкер, 1987, 45].

Я.Е. Голосовкер пропонує розрізняти різноманітні види чудесного: чудесне можливе і неможливе, уявне і неуявне, чудесне, яке розуміється і не розуміється, чудесне як сенс безглуздості. «Світ міфу – це «країна навиворіт», де віз тягне вислюка, а не вислюк воза, вариться уха із незловленої риби, шиють одяг із хутра невбитих тварин. Усі ці образи є уявними» [Голосовкер, 1987, 64-70].

Фантасмагорична модель дискурсу одна з найдавніших у фольклорі й літературі. Її суттєва особливість – конкретність уявлюваних у ній образів. О.Ф. Лосєв писав, що у світі образність речей є абсолютно субстанційною, буквальною. У світі немає ніяких метафор або символів, будь-яка фантастика, дива, магічні операції в ньому представлені як існуючі в дійсності. І міфологічний суб'єкт буквально вірить у всі ці міфологічні об'єкти. Породження Землею Неба, породження титанів, циклонів, сторуких – це все так буквально і уявляється існуючим, як воно зображене у міфі. Це не метафори, але це і не алегорії, не уособлення. Це просто «істоти» особливого типу, породжені уявою людини. Алегоричний образ указує на яку-небудь абстрактну ідею, від якої він не тільки різко відрізняється, але не має нічого спільного, причому цей алегоричний образ може бути замінений яким завгодно іншим, оскільки він є лише ілюстрацією якої-небудь загальної і абстрактної ідеї. У світі ми знаходимо субстанційну (буквальну) тотожність образу речі й самої речі [Лосев, 1976, 139].

У міфі «все – аксіома і, навпаки, всі загальноприйняті аксіоми можуть бути відкинуті, – говорить нам Я.Е. Голосовкер. – У ньому всі ілюзії по суті реальність, по суті речовина і предмети… У ньому все фігуральне і тропічне, тобто будь-які метафори метафори і метонімії, будь-які гіперболи і катахрези по суті не подібності, а якості й речі. Вони матеріальні, тілесні, а не символи» [Голосовкер, 1987, 40]. Такою ж ментальною конкретністю наділені фантасмагорійні образи чарівних казок і літературної фантастики (Дж. Свіфт, Г. Уеллс, С. Лем). Особливо вражаючий вигляд мають поєднання фантасмагорійної містики й фантазії з квазіреальністю.

Ілюзорність світосприйняття може мати не тільки імпресивну природу, але виникає і за рахунок проекції на світ квазіреальних і фантасмагорійних дискурсивних образів. Міфологічні моделі світу по суті не лише «наївні спроби пояснити світ», але й специфічні форми рефлексії. На певному етапі свого розвитку рефлектуючу свідомість перестає задовольняти тільки погляд на світ з середини і виходить за його межі, дискурсивно породжуючи міфологію. Міфологічна рефлексія виробляє погляд на людський світ згори, ззовні, ніби зі сфери трансцендентного. Властивий міфам політеїзм дає діалогічне розщеплення рефлектувальної інстанції: різні боги оцінюють світ по-різному. Перехід до монотеїзму – це спроба встановити, знов-таки зі сфери трансцендентного, єдиний погляд на світ, що виключає діалектичну подвійність рефлексії, її діалогічний параметр. Абсолютизація монотеїстичного міфу як знаряддя керування поведінкою збіднює можливості рефлексії, а постулювання антипода богові (диявола) лише підтверджує одиничність світогляду: усе, що не відповідає божественним заповідям, «іде від диявола» і, як наслідок, відкидається.

Абсурдні моделі являють собою алогізми, вони будуються наперекір логіці реальних відношень. Якщо паралогізм може мати варіант логічного рішення, то алогізм не лише не має такого рішення, але й не потребує його.

Абсурдна модель, на відміну від фантасмагорії, націлена не стільки на породження нових реалій, скільки на перегортання, підміну й руйнування відношень між відомими реаліями. Абсурдна модель – це певною мірою лінгвістичний експеримент з руйнування логічних і семантичних відношень, що й породжує

безглуздість, нісенітницю, тому абсурдні моделі і сприймаються як свідомо неправдиві.

Такою є фольклорна небилиця, побудована на перевертанні звичайних відношень між предметами реальності. Її основна характеристика – алогізм і абсурдність змісту, наприклад: *Людина потрапляє в дупло дерева і, не маючи можливості вийти, біжить за сокирою і вирубує себе* [Левіна 1983].

Здається, що створення комічного ефекту – не головна функція небилиці. На відміну від анекдота, який «старіє», небилиця не підлягає старінню. Це підтверджується архаїчними рисами мови багатьох небилиць. Фольклорні небилиці є свого роду матрицями, що зберігають у собі особливі прийоми, що дозволяють знімати звичні стереотипні уявлення про реальність. Сама небилиця – це теж формула, часто організована римою, але формула, що подає світ у кривому дзеркалі дисиметрії.

Буває й так, що абсурдний матеріал подає сама реальність, а поет дискурсивно осмислює ці нісенітниці, застосовуючи особливі, хоча, можливо, і не усвідомлювані ним самим прийоми. При цьому створюються унікальні твори, які найчастіше, як ідіоми, не перекладаються на іншу мову, але їх афористичні рядки мають шлях у народі.

Нерозуміння того, що художник працює на рівні абсурдного, то пом'якшуючи, то загострюючи протиріччя, то іронічно подаючи їх як певну «норму», часто призводить до помилкової і прямолінійної інтерпретації, у якій втрачається момент особливості, яка каталізує зміст. Прикладом може бути одна публікація перекладів російською мовою видатного Жоржа Брассенса (перетвореного укладачами на «Брассанса»). Досить частотними є випадки перекладу, де помічаємо суттєву зміну змісту оригіналу, до того ж не на краще. Тут доречним буде згадати Д.С. Ліхачова [1984, 39] про змінену подвоєність світу, яка вирішується високою поезією у піднесеному ключі, а сміховою культурою – в низькому ключі, де помічається тупість, фізіологія життя, де кривляння й карикатурність доходить до відкриття непристойної голизни. До таких крайніх випадків сміхової культури належать і грубі, але дотепні анекдоти, побудовані на принизливому відкритті безглуздості.

Поетичний дискурс, наприклад, Ж. Брассенса унікальний тим, що він вирішує завдання подання низовинного життя у *високому* ключі, підносячи людську гідність, що є властивим і для Ф. Війона. Сміх у нього не злий, а веселий, не засуджує, а підносить. А переклад викликає досить похмуре враження. Спроби наслідувати оригінал у грі слів тільки поглиблюють загальне враження від усього перекладу, як від поганого пародіювання, створеного й розгалужуваного на очах колажу, фальші, наданого читачеві замість витонченого оригіналу.

Абсурдні моделі здатні індукувати сугестивні смисли. У цьому плані характерним є текст замовляння. Граматика замовляння не зводиться лише до насиченості іменниками й прийменниками у порівнянні з дієсловами й займенниками, як про це пише, наприклад, І.Ю. Черепанова [1996, 50]. Генератори сугестії тут – паратрактивна конструкція, ускладнена рекурсивними повторами. Сугестивний ефект створеного нею абсурдного образу посилюється завдяки рекурсивному ланцюжку з прийменником *на* (на А – В, на В – С, на С – D, і т.д.), осмислення якої додатково (поверх осмислення абсурдного моменту) завантажує оперативну пам'ять слухача. У принципі словесно-предметне наповнення є неважливим для сугестивного тексту. Головне у ньому – каталітичний ефект, що реалізується як інтенсивне гальмування

актуального психічного стану реципієнта (його актуального «я»), на базі якого впроваджується інший стан, потрібний сугестору [Бехтерев, 1994, 93].

Це добре видно з текстів розмов, у яких у профазі йде паратрактивне гальмування власного «я» реципієнта, а в епіфазі – *прищеплення* на цей ґрунт його сугестивно створеного антипода, який є проекцією власного «я» сугестора: *Ідіть до мене на допомогу; я зі словами, бог з духами; (я) як стала, так перестала.* Сугестор перебудовує у такий спосіб психічний стан сугестованого за своїм шаблоном.

VII.4. Модель-алегорія. Модель наступного регістра – інакомовна, **алегорична модель.**

Модель-алегорія – це єдина модель, у якій диктальний план разом із його безпосереднім «позначуваним», не є виразником його справжнього смислу. Алегорія є антиподом як для реальної моделі з її буквальним смислом, так і для квазіреальної й метафоричної моделей.

У моделі-реалії панує буквальний смисл, міцно прив'язаний до плану вираження. Для квазіреальної моделі, поряд із буквальним, властивим є і переносний смисл її форм, використання тропів. Модель-метаморфоза перевертає і реальний смисл, і переносний. Реальний смисл вона перетворює на безглуздя, а переносний для неї просто не існує, у ній усе є буквальним.

Модель-алегорія іде від буквалізму, як від диктального, так і від семантичного. Але між метафорою і алегорією є значна подібність, що нерідко призводить до їхнього змішування.

Розбіжність їх у тому, що алегорія – це «говоріння іншого», використання виразу з одним змістом для представлення зовсім іншого, невідомого змісту, який відкривається суб'єкту, тоді як метафора – це говоріння того ж самого, тільки іншими засобами, використання іншого виразу для більш експресивного представлення вже відомого об'єкта мовлення.

Метафора – це, як правило, створення образу-припущення для вже відомого прообразу через використання в одному контексті різних форм, зазвичай зі спиранням на семантичне уподібнення. Метафора – прийом, характерний для квазіреальної моделі в поетичному уявленні світу. Метафоричне використання виразу не передбачає розширеного тлумачення, властивого алегоричному переосмисленню. При цьому метафора не утворює особливого класу дискурсивних моделей, оскільки для неї обов'язковим є або пряма вказівка на той об'єкт, який підлягає уподібненню або, у складніших випадках, на об'єкт, з яким супряжне уподібнення.

Тут метафоричний зміст супряжений з образом осінньої непогоди, що діє на серце як протяжний спів скрипок.

Важливо звернути увагу на ту легкість, з якою деякі квазіреальні за походженням поетичні твори (або їх уривки) отримують розширене тлумачення, перетворюються на алегоричний дискурс.

Класичними представниками алегоричної моделі є байки, притчі, які належать до параболічного жанру.

Байки дуже часто схожі на короткі казки, у яких дійовими особами є люди й тварини. Образний компонент може мати вигляд билиці. Байка, на відміну від казки (і притчі), як правило, містить моралізуючий момент, який або виділений в окреме формулювання (*У сильного завжди слабкий винен*), або включений до основного тексту, в уста персонажа (*Так піди ж, потанцюй!*) і т.ін. Обсяг байки варіюється.

Байка, що не містить моралі, дуже близька за своїм ефектом до притчі, оскільки спонукає до роздумів, до самостійних висновків.

У байках часто використовуються потішні образи, завдяки чому вони спричинюють певний тиск, сюжет затьмарює собою алегоричність. У такій байці розгортається фрагмент життєвого циклу, який зазвичай завершується невдачею для центрального актанта – головного персонажа, наприклад:

Моделюючи діяльність персонажа, автор сугестивно моделює і підсвідомі психічні рухи читача або слухача. Слід зазначити, що «мораль» не обов'язково вимагає формулювання і зовсім не має бути однозначною. Головне завдання байки – сугестивний вплив через живий образ, який легко запам'ятовується, який, будучи, здавалося б, самодостатнім, не позначає самого себе, піддається розподібнювальній дії рефлексії.

Притчі можуть бути побудовані на різноманітному матеріалі: реальному, квазіреальному й міфологічному. Відомі біблійні притчі і притчі, створені в художній літературі. Можливі разові притчі, вигадані на випадок. Притча не містить моралі, маючи сильний сугестивний вплив за рахунок свого не потішного, як у байці, але досить яскравого образу. Відома, наприклад, притча про храм, у якій подорожній ставить працівникам одне й те ж питання: «*Що ти робиш, добра людино?*». Один відповідає: «*Невже ти не бачиш, цеглини ношу*». Інший каже: «*Гроші заробляю*». Третій же вирівнявся і гордо промовив: «*Я будую храм*».

Біблійні притчі існують як у повній, так і в згорненій формі – у параметричних виразах: *Прийняти Соломонове рішення; Повернення блудного сина* тощо. Такого роду вирази теж є алегоричними.

У пареміологічному корпусі мови до алегоричних моделей відносяться також переповідні прислів'я.

Образність переповідних паремій не є метафоричною. Це образність алегорії. Метафора дає поетичну версію об'єкта, вона побудована на смисловому уподібненні й описово-евокативно. Алегорія побудована на смисловому розподібненні і не є евокативною, а сугестивною, впливає на свідомість у регулювальному ключі. Це вторинне використання образу для оптимізації діяльності свідомості. Алегоричні образи – це такі ж м'язи (оператори) мовної свідомості, як і кінеми, тільки діють вони не прямим шляхом, як команди у тій чи іншій ситуації, не «гестивно» (лат. gestio – керую), а сугестивно. Алегорія як генератор сугестивного змісту створює через переповідний образ відповідне йому налаштування свідомості, готовність суб'єкта певним чином сприймати світ і діяти в ньому.

VII.5. Категорійні моделі. Категорійна модель, як носій генералізованого змісту, є метасиметричною щодо реальної. Категорійна модель зазвичай є роздумом, який ставить перед собою завдання виявити абстрактні системні властивості, ціннісні характеристики, властиві тому чи іншому об'єкту. У її основі лежать полярні операції, тотожності й опозиції, серед яких важливе місце посідають антиномії. Найбільш строга з цього роду моделей **логічна** модель, що являє собою послідовне міркування, яке будується на певних установлених попередньо посиланнях, що приймаються як аксіоми. Категорійна модель може бути індуктивною, якщо йде від зіставлення сутностей до змістових узагальнень, або дедуктивної, якщо екстраполює загальні положення на конкретні явища.

Природня мова, взята в цілому, є комплексним оператором категоризації світу, в тому числі і його ціннісного розбиття.

Наступний приклад ілюструє характерну для цієї моделі генералізованість і оперування величинами категорійного рівня:

...Енергія – третій бік матерії. Під цією назвою, що психологічно позначає зусилля, фізика ввела точне вираження здатності до дії, або, скоріше, до взаємодії.

Енергія – це міра того, що переходить від одного атома до іншого у ході їх перетворення. Тобто це здатність до зв'язків, але разом із тим, оскільки атом, напевне, збагачується або вичерпується у ході обміну, вираження складу.

З енергетичного погляду, оновленої явищами радіоактивності, матеріальні частки можуть тепер розглядатися як тимчасові резервуари сконцентрованої потужності. Насправді, енергія, що виявляється завжди не в чистому вигляді, а в більш-менш гранульованому вигляді (аж до світла!), вона являє собою у теперішній час для науки найпримітивнішу форму тканини універсума. Звідси інстинктивне прагнення нашої уяви розглядати її як деякий однорідний первинний потік (П. Тейяр де Шарден).

Автор, подаючи категорійні величини (*енергія, матерія, дія, взаємодія, міра, зв'язки, форма, універсум* тощо), визначає і пояснює одну величину через інші, що являють собою настільки ж широкі поняття.

В абстрактному міркуванні категорійні величини (*ідея, істина, людина, думка* та ін.) подані не у визначеннях, а у взаємодії, в яку вони вступають у ментальному просторі:

Усе зробила ідея істини... Це чудове рівняння розумів, здійснюване тим, завдяки кому людина стала у всякому становищі прагнути істини й бути спроможним до її пізнання, – ось що накладає на цей історичний момент вражаючу печатку вищого розуму.

І ось погляньте: як часто людська думка не поверталася з того часу до речей, які більше не існують, не можуть і не мають існувати, – в основі вона завжди міцно трималася за цей момент (П. Чаадаєв).

Серед категорійних побудов важливе місце посідають парадокси, що містять у середині себе певне досить абстрактне протиріччя. **Парадоксальну** модель можна вважати різновидом категорійної. Вона має подібні риси з паралогічною моделлю ірреальності, хоча, на відміну від неї, зовсім не прагне до порушення логічної побудови. Наявність парадоксів – це не лише результат логічного глухого кута у роздумі, але і свідчення діяльності рефлексії, спрямованої на вияв протиріч в універсумі людської свідомості. Такими є коани дзен-буддизму, наприклад:

Тун-шань сказав: «Я проповідую те, що не можу медитувати і медитую те, що не можу медитувати» (С. Кацукі «Залізна флейта»).

Як правило, за умови зовнішньої простоти, яка помітна на перший погляд, парадоксальний дискурс вимагає значної мисленнєвої напруги: *Мовлення – наклеп. Мовчання – брехня. За межами мовлення й мовчання є вихід* (Афоризми старого Китаю).

Спільне для парадоксів такого плану – їх паратрактивний характер, супряжність в одному висловленні величин, що протирічать одна одній.

Категорійні моделі можуть бути сформульовані не тільки в стилі наукового викладу або абстрактного філософського роздуму. Цікаві зіставлення у цьому плані були проведені Г.В. Степановим; із дібраних ним прикладів слід навести два: з наукового роздуму і з поезії:

Людина при всіх її благородних і високих якостях..., при її богоподібному розумі... у своїй тілесній оболонці несе свідчення свого низького походження (Ч. Дарвін);

Я тілом у поросі тлію. Розумом громів керую. Я цар – я раб, я черв'як – я Бог (Г. Державін).

VII.6. Різновиди диктальної моделі. Антиподом категорійної моделі як носія найбільш генералізованих, метасиметричних смислів є модель, що містить у

собі найбільш сконцентровані смисли, тобто суто диктальна модель, у якій зміст є ізометричним до форми, становить із нею нерозривну єдність.

Розглянемо такі версії диктальної моделі:

– версія, яка складається переважно з тонально-експресивних окликів;
– версія-ономатопея (коментарі автора можуть міститися в дужках).

Серед моделей диктального рівня можна знайти й особливі побудови, що не мають системних аналогів. Це суто ігрові синтетичні моделі, не прив'язані ні до якої ситуації узагальнення. Такі диктальні конструкти ми знаходимо в поезії футуристів.

На відміну від інших моделей диктального регістру, подібні моделі-конструкти завмирають у межах утвореного дискурсу і не стають будівельним матеріалом для моделей інших порядків.

Наведений опис дискурсивних моделей як різних ступенів смислопороджуваної дії дискурсивної рефлексії показує, що найзагальніші закономірності їхньої організації загалом виконуються незалежно від регістру й обсягу моделі. Матеріал для моделі найвищого порядку надає найнижча щодо неї модель. У результаті крізь модель кожного порядку ніби проступає модель, яка була використана в побудові як матеріал.

У кожному регістрі діє власний принцип побудови моделі, який, однак, не скасовує універсальний принцип – ігрове начало у діяльності мовної свідомості.

Ігрове начало різною мірою виявляється в моделі кожного регістру. Виняток становить тільки модель реальності, орієнтована на створення узагальнення, яке відповідає своєму прототипові, що існує в дійсності. Це переважно «ділова» модель. Але і в моделі реальності теж можливі різноманітні ігрові ефекти, зокрема, пов'язані з побудовою ілюзорних і занадто комічних образів. Навіть найбільш «серйозна» категорійна модель не позбавлена ігрових моментів. Категорійна модель часто преповідна в уявленні своїх величин і, попри її занадто раціональний зміст, у ній спонтанно народжуються парадокси, тобто справжні ірраціональні ігрові моменти.

У моделях інших регістрів фундаментальне ігрове начало стає визначальним чинником побудови. Алегорична модель грає конкретними образами, уводячи матеріал фантасмагорії та інші ірреальні моменти, включаючи паралогіку. Ірреальна модель – це найширше поле застосування гри-імпровізації. На сходинці квазіреальної моделі гра-імпровізація набуває вигляду гри за правилами реальності або ж створює метафоричні образи.

VII.7. Паремійні мікродискурси як мовні матриці. Мовна свідомість зберігає у довгостроковій пам'яті не тільки окремі слова й словосполучення, що мають стійкі форми й значення. У результаті регулярного вживання деякі висловлення й дискурси, які перевищують за об'ємом окреме висловлення, теж виявляються фіксованими у пам'яті. Звідси можливість їх подальшого відтворення у мовленні. Зі збільшенням одиниць зростає варіативність у їх лексичному наповненні. Тому на рівні дискурсивних сегментів, що перевищують за кількістю висловлень об'єм оперативної пам'яті, часто зберігається лише матричний компонент одиниці, що включає її структурну схему й характерні для даної моделі параметри подання смислу, та її відтворення стає вже не копією оригіналу, а версією, в яку мовлянин може привнести свої власні лексичні й композиційні моменти. Дискурсивні утворення різного ступеня складності й ті, що належать до моделей різних рівнів, можуть не тільки постачати матеріал для інших дискурсів, але й ставати зразками для нових побудов.

Сказане належить передусім до одиниць пареміологічного корпусу мови [Пермяков 1970; 1988], серед яких великоформатні одиниці, такі як міфи, легенди й чарівні казки мають значніші коливання у варіаціях, ніж, наприклад, байки та притчі; порівняно незначною варіативністю відрізняються короткі, за розміром як «надфразова єдність» анекдоти й небилиці; щодо загадок, афоризмів, прислів'їв та приказок, то вони, як правило, відтворюються повністю, у незмінній формі. Близькими до паремій є і фразеологізми, посідаючи, як писав Г.Л. Пермяков [Пермяков 1970, 50] «проміжне місце між словами, з одного боку, й прислів'ями та приказками – з іншого».

У параметричному корпусі мови можна спостерігати найрізноманітніші типи одиниць, які є зразками для створення дискурсивних моделей. Для ірреальних моделей-метаморфоз – це казки й міфи. Для абсурдних моделей – нісенітниці, для паралогізмів – загадки.

Короткі за обсягом висловлення прислів'я служать виразниками різноманітних ситуацій. Конкретність, розробленість їхнього лексичного наповнення порівняно з більш абстрактними матричними типами (структура слова, речення) створює ілюзію того, що сама паремія і є моделлю. Але прислів'я – це певного типу матриця-аксіома, що зберігається у мовній свідомості. Про це свідчить можливість застосування тієї самої паремії до різноманітних конкретних ситуацій, для яких вона є константою. Це відрізняє паремію від звичайних висловлень, які не узагальнюють, а зображують реальну ситуацію, які самі є моделями, що витворюються у ході спілкування на базі лексики й структурних типів. Прислів'я не витворюється, а відтворюється принагідно «до випадка», як узагальнювальна константа, що типізує свій оригінал – «випадок», яка приводить його до самої себе. Багато прислів'їв є переповідними. Від них слід відрізняти параметричні одиниці (приказки й фразеологізми), що являють собою образне порівняння.

Виявляється, що корпус прислів'їв та приказок містить зразки практично всіх дискурсивних моделей, що належать до різних регістрів.

Серед паремій, які дають (не в переносному значенні) моделі реальності, можна відзначити:

– актуальні паремії, що є дійсними тут і зараз: *бити у всі дзвони;*

– евокативні: *багато води сплило*;

– паремії віртуальної реальності – це перш за все прикмети: *зима без снігу – літо без хліба*;

– оптативні паремії; їх особливо багато серед прислів'їв, які переважно тяжіють до регулятивності, повчальності; будучи короткими висловленнями, вони завжди ніби резюмують або рекомендують, або ж прямо рекомендують чи забороняють; наведемо приклади «реальної», необразної паремії з прямим змістом: *що впало – те пропало.*

Паремії квазіреального регістру часто містять прямі або приховані порівняння:

– імпресивні паремії (прямі порівняння): *білий як сніг*;

– експресивні паремії теж побудовані на образах, але, на відміну від імпресивних, кажуть не про враження від об'єкта, а виражають реакцію, стан суб'єкта у його взаємодії з об'єктом: *крутитися як білка в колесі*;

– експериментальні паремії містять указівку на дослід, який можна не перевіряти, вважати аксіомою: *двічі по два чотири.*

У категорійних пареміях категоризація реалізується як різного роду узагальнення, зіставлення двох сутностей або їх тотожність: *де багато слів, там мало діла*.

Алегоричні паремії – це велика кількість прислів'їв та приказок, а також афоризми. У смисловому відношенні корпус переповідних паремій значною мірою перетинаються з одиницями інших регістрів. І треба сказати, що дібрати до них буквальні, не переповідні приклади часто буває важко:

– актуальні паремії, дійсні тут і зараз: *шукати вітра у полі, грати першу скрипку*;

– евокативні паремії, які викликають історичні або вигадані образи: *Танталові муки, Сизифова праця*;

– оптативні паремії: *любиш кататися, люби й санчата возити*;

– експериментальні паремії містять вказівку на вдалий або невдалий результат: *купити кішку в мішку, відкрити Америку*;

– імпресивні паремії передають враження від прообразу: *врізати дуба*;

– експресивні образно виражають деякі стани суб'єкта: *взяти бика за роги, вийти сухим із води, дістати з-під землі*;

– категорійні паремії виражають узагальнені співвідношення між величинами: *немає диму без вогню*;

– метамовні паремії: *за що купив, за те і продаю*;

Алегоричні паремії ірреального регістру:

– ірреальні, образний зміст яких не може бути зреалізованим: *доки рак не свисне*;

– фантасмагоричні: *за царя Гороха*;

– паралогізми: *стукатися у відчинені двері*;

– абсурдні (з погляду результату): *гнатися за двома зайцями*;

Матриці, які лежать в основі прислів'їв і приказок нерівнозначні в плані генералізованості. У них можна виділити кілька рангів узагальнення.

Всезагальний ранг, де смисл екстраполюється на будь-які аналогічні випадки: *немає диму без вогню*. У цих випадках ми можемо для всіх прислів'їв передбачити оператор «завжди» і загальна структура матриці матиме вигляд завжди з А супряжене Б.

Частковий ранг: *любиш кататися, люби й санчата возити*. Тут набувають сили обмовлення, обмежувальні умови: *не будеш шукати – не знайдеш*. Не завжди треба шукати, а лише за якоїсь умови. *Язик до Києва доведе* – мається на увазі не те, що язик завжди доведе, а те, що треба вміти користуватися язиком. Отже, для часткового рангу це буде матриця: А дійсне за умови Б.

Одиничний ранг: *яблуко від яблуні недалеко падає*. Останнє прислів'я не претендує на всезагальність, його зміст: саме у даному випадку яблуко впало недалеко від яблуні, тобто який батько, такий і син. Це і говориться, як правило, як осуд, а не як узагальнення. Тут така матриця: А оцінюється відносно Б.

Дія паремічних матриць проявляється в організації літературного дискурсу, що досить дивно показане в роботі С.А. Мегентесова [Мегентесов 2001]. У різних літературних жанрах автор виділяє, з одного боку, паремії універсального характеру, які можуть виступати як стрижневий початок як малих сюжетних форм типу притчі або байки, так і великих форм типу драми або роману. З іншого боку, є паремії, характерні саме для малих форм: *язик мій – ворог мій*. Деякі з паремій регулярно

виступають як супровідники головної паремії дискурсу або з'являються в його останній фазі, наприклад: *усе добре, що добре закінчується*.

Якщо у байці паремія лежить на поверхні, то у фольклорній казці вона, як правило, схована у її матричній аксіоматичній основі.

У казці про походження популярних народних персонажів, паремійні архетипи інші, наприклад: *вийти сухим із води*.

Подібні паремії ведуть далі до авантюрного роману.

У представників романтизму простежується негативна реакція на раціоналізм їхніх попередників, на житійську мудрість: *один у полі не вояка*. Романтичний пафос полягає в оспівуванні ризику, бунтівництва, боротьби із сильнішим, часто безнадійній: *ризик – благородна справа*.

Іноді базова паремія знаходить своє пряме вираження у заголовку твору: *собака на сіні*.

Паремії можуть зовсім не бути присутніми у свідомості автора при написанні твору.

Підкреслимо те, що паремія не тільки розуміється як певна узагальнювальна формула, під яку можна підвести смисл літературного дискурсу. Паремія народжується у дискурсі і може стати смисловою основою інших творів. Дискурс породжує нові паремії, якими стають одиничні висловлювання, які отримують розширене тлумачення і регулярне вживання.

Будь-який прийом, що виник у дискурсі як особливе, сингулярне явище, яке розповсюджується, стає регулярним, перетворюється у мовній свідомості на типову операцію. Якщо модель, яка створена у дискурсивному процесі як інноваційна, отримує регулярне використання, то вона перетворюється на типову форму мови, або мовну стему, яка міститься у мовній свідомості в одному екземплярі. Отже, дискурсивній моделі, яка стала регулярною, у мовній системі відповідає сингулярна стема. Мовні стеми – це не лише паремічні вирази, але й інші дискурси, кристалізовані у мовній свідомості. Теоретично всі дискурси-стеми, якими володіє мовна свідомість, можуть бути перераховані, як і слова. Усе це дозволяє стверджувати, що:

1. З-поміж диктального плану можна виділити одиниці тональні, іконічні, кінемні – фонокінеми, найбільш сильні диктальні оператори, артикулюючи звук відповідно образу взаємодії суб'єкта й об'єкта. Фонокінеми є базовим матеріалом для побудови дискурсивних моделей. Принцип побудови дискурсивних моделей є єдиним на всіх рівнях.

2. Для отримання моделі необхідні дві вихідні величини: деякий вихідний матеріал (в тому числі копія раніше створеної моделі), і оперативна константа, що впливає на матеріал. Копія – вироджений випадок моделі, образ, що цілком визначається прототипом.

3. У залежності від характеру симетрії, що співвідносить плани вираження й змісту, встановлені основні регістри дискурсивних моделей: диктальна, реальна, квазіреальна, ірреальна, алегорична і категоріальна моделі.

4. Поряд із синтетичним і аналітичним способами моделювання смислу існує і каталітичний спосіб. Здійснюючи каталіз, автор вводить у вже сформульований семантичний простір особливий оператор – каталізатор, створюючий певну деформацію базового смислу.

5. Прислів'я є матрицями, що реалізують майже всі регістри дискурсивних моделей. У прислів'ях виділяють три ранги узагальнення: універсальний

(генералізація зв'язку між сутностями), частковий (обмежувальний) і одиничний (оцінювальний).

6. Паремії беруть участь у побудові літературного дискурсу як в експліцитному вигляді, так і в якості глибинних матриць, що визначають побудову цілого твору. Дискурс породжує нові паремії, якими стають одноразові висловлювання, які отримують розширене тлумачення і регулярне вживання. Особливе стає регулярним і, закріплюючись у мовній свідомості, перетворюється на типову форму. Дискурсивній моделі, що отримали регулярне використання, у мові відповідає сингулярна стема.

VIII. СИНЕРГЕТИКА МОВИ І ДИСКУРСУ

VIII.1. Фазовий простір мови. Динамічна система традиційно кваліфікується як система з множинністю ступенів свободи, тобто вона спроможна перебувати в різноманітних станах, що легко піддати математичному обчисленню. Кожен стан системи – це фаза процесу її зміни, що постає елементом її фазової траєкторії. Синхронні зрізи мови як динамічної системи утворюють її фазовий стан у різні моменти розвитку, а діахронія – її фазову траєкторію. Мовна система нерівнорядна, у ній існують підсистеми з різними фазовими характеристиками. Ці підсистеми настільки можуть відрізнятися одна від одної за структурою і за швидкістю змін, що всі зусилля щодо єдиного принципу опису не можуть бути визнані за достатні.

Дискурс – це також елемент фазової траєкторії мови. Динамічна уява дискурсу як процесу побудови послідовних висловлень постає ємнішою і показовішою, ніж динамічна уява мови. У дискурсі кожна синтагма постає фазою у складі ємнішої синтагми, внаслідок чого фазова траєкторія дискурсу утворює фрактальну структуру. Мові, порівняно з дискурсом, властива значно вища стійкість.

У науковій термінології з поняттям фази пов'язано і відрізок процесу, і стан субстанції. Так, речовина під дією різних сил може переходити з аморфної фази у структуровану, з твердої – в рідку, газоподібну та ін.

Мова – це динамічна особлива система, що відрізняється від фізичних фазових просторів. У мові наявні застиглі і стійкі сполуки слів (фразеологізми та ін.), плинний компонент (звукова матерія, що підлягає тональним та амплітудним модуляціям).

VIII.1.1. Реоморфні (плинні) утворення. Звуко-тональному компоненту мови властива висока пластичність і певна автономія: інколи спілкування, умотивоване ситуативно, може обмежитися тільки мугиканням – вимовою інтонаційних контурів, що складно передати письмово: *Гм, Угу, Мм?* У мовленні дискретні конструкції структурованих висловлень завжди супроводжуються тональними й амплітудними (акцентними) модуляціями. З-поміж розмаїття тональних модуляцій можна виділити типові, регулярно відтворювані у певній мові акцентно-інтонаційні контури, що супроводжують фразу і слово.

Водночас можна виділити і загальну тональність, властиву тому чи іншому регістру, або стилю, мовлення – нейтральному, урочистому, низькому. Для кожного регістра властиві модуляції тону, що утворюють його загальну **тональну** домінанту. Так, для низького регістру, максимально прив'язаного до комунікативно-регулятивної ситуації, домінантою є *імпульсивна* модуляція, що створює ефект різкого злету і поступового затухання коливання. Імпульсивні модуляції корелюють з відповідними імпульсивними конструктами мовлення: широкий вжиток вигуків, синкопований

синтаксис фрази з характерною розмовно-побутовою лексикою, редукція висловлення до його психологічного предиката.

Для середнього, нейтрального регістру характерний плавний, *цикловий* малюнок тону з різною довжиною циклів, що кореспондує з правильно побудованими реченнями різного типу.

Високий, або урочистий регістр максимально віддалений від актуальної ситуації мовлення, і тональні модуляції в ньому постають як *періодичні*, подібні до коливань маятника. Періодична модуляція корелює з ритмічною структурою поезії (пор. також навантаження повторів, антитези та ін.).

Тональності мовленнєвих регістрів не збігаються за фазовою модуляцією, утворюючи відносно самостійні фазові траєкторії.

VIII.1.2. Аморфні утворення. Сюди належать насамперед внутрішньо нерозчленовані вигукові словофрази, функційно означені, але дифузні за семантикою, пор. вирізнення імпульсивних (виражають реакцію суб'єкта), регулятивних (керують поведінкою), звуконаслідувальних (природні звуки, крики тварин) слів.

VIII.1.3. Гранульовані утворення. Гранули у мові – це найкоротші функційно означені одиниці, що можуть бути елементами висловлення та поставати окремими висловленнями. До них належать: повнозначні морфо-лексичні одиниці та операторні слова з граматичною функцією. Здебільшого гранули-лексеми похідні від базових фонокінем на різних ступенях деривації і композиції. Порівняно небагато з них походять від форм ономатопеї, пор. *мукати, квакати, пищати, дзижчати, гавкати* тощо.

VIII.1.4. Амфіморфні (гнучкі) утворення. Це фрази і словосполучення різного ступеня складності, гранули яких організовано щодо їхнього предикатного вузла. За структурою вони амфіморфні – їм притаманна відносна вільність у відтворенні. Їхній амфіморфізм зумовлений прагненням підлаштування висловлення до контексту. Вони легко трансформуються, змінюючи порядок елементів, що змінюють місце предиката, можливі також пропуски, нормативні лексичні заміни, що супроводжують зміну предикатного вузла, пор.: *Важливі гості приїхали до Києва – Приїзд важливих гостей до Києва – Київ приймає важливих гостей – Важливий прийом у Києві – Важливий київський прийом – У Києві важливі гості* та ін. Для поліпредикатних утворень можливі й інші різновиди трансформацій.

VIII.1.5. Кристалічні утворення. Це висловлення з чітко розрізнюваною стійкою структурою, що є результатом фіксації висловлень різної складності. Їх часто ототожнюють зі стереотипами, але, на відміну від останніх, вони належать не до периферії мови, а до її матричних типових структур, що містять генералізовані смисли. Їм властива універсальна застосовність та довговічність. Найменші елементи кристалоформ, або гранули, з яких вони будуються – лексичні одиниці мови.

До кристалізованих утворень належать всі паремійні мікродискурси – тавтології, прислів'я, загадки, і макродискурси – параболи (байки, притчі), фольклорні казки, міфи. Останні, постаючи багатством лінгвокультурної свідомості соціуму, фактично є крупноформатними одиницями мови. Це зразки сформованих у ході мовної історії дискурсивних моделей. Багато казок існує в низці варіантів, що зовсім не заперечує їхньої кристалізованості.

VIII.1.6. Стереотипні утворення. Це застиглі варіанти трансформ, що повторно відтворюються у мовленні. На відміну від кристалічних утворень, стереотип мономорфний, відтворюється тільки в одній формі. Про стереотипи говорять як про мовленнєві штампи, наголошуючи тим самим на їхньому обмеженому використанні (стилістична спеціалізація) і нетривкість: вони швидко виходять з ужитку. Загалом

штамп є готовим до вжитку і тому найзручнішим знаком (за Т.Г. Винокур). Стереотип забезпечує автоматичне використання мовленнєвих конструкцій, пор. *стомлені, але задоволені, вони повертались додому; люди в білих халатах* та ін.

Кожний функційний стиль має характерний набір стереотипів. Такими, за умови регулярного використання, можуть постати будь-які мовні вирази, що зберігають ***буквальний*** *смисл* – вираження ввічливості та інші комунікативні формули: *Яким вітром вас принесло? Маю честь, повідомити вам…* тощо.

Стереотипні вислови є фразеологізмами: *надати послугу, зазнати поразки, потерпіти невдачу, отримати перемогу* і под.

У стереотипи перетворюються і цілі тексти, особливо такі, що належать до рутинної (ділова, офіційна) комунікації. Цій сфері властиві шаблони – стереотипи зі змінними компонентами, що складаються з набору «чергових» фраз і пробілів, до яких слід вписати імена, дати та інші дані.

Стереотип є легкодоступним, він знаходиться «на поверхні мови», як фрагмент її застиглої пластичної субстанції. Ненавмисне використання штампів є ознакою невисокої культури (за Ш. Баллі), освічена людина їх завжди перетворює на жарт.

VIII.1.7. Клішовані вислови. Будь-який *образний* вислів мовлення може постати фіксованим, внаслідок чого набути ознаки відтворюваності, що зумовлює його клішування – стирання виразності. Така доля метафори та інших риторичних фігур, що утворюють фразеологічні єдності: *крутитися як муха в окропі, прочистити мізки* та ін.

Клішується багато метафор, що постали в поезії, перетворюючись з плином часу в банальність, пор. *квітка мого серця, острів кохання, крізь грози і бурі, життя без перепон* тощо. Будь-яка метафора, що легко впізнавана без контексту, є клішованою: *пташенята вилетіли з гнізда, лев готується до стрибка* та ін. Метафори поповнюють множинність мовних шаблонів. Мова в цьому разі виступає, за влучним висловом В.Г. Гака, як «цвинтар мертвих метафор» [Гак 1998, 17]. Не менш швидко клішуються і різноманітні рекламні вислови.

Кліше тяжіють до монолітності, до нівелювання внутрішньої форми мовної одиниці. Часто смисл вислову зовсім не корелює з формою або повністю втрачений, його заступає нове регулятивне значення.

VIII.1.8. Амальгами. Багато розчленованих виразів з часом втрачають свою внутрішню форму і тяжіють, подібно до кліше, до монолітності, оскільки їхні компоненти зливаються і зростаються. Вирази постають як амальгами. Фразеологізми можна кваліфікувати як напівамальгами. Для них властивим постає архаїчний (лексичний) елемент, що втратив своє вихідне значення і вживається тільки в складі такого виразу: *бити байдики* та ін. Внаслідок частотного використання певні вислови можуть набувати характерних ознак амальгамності. Українське *Добрий день! / Доброго дня /* ще певною мірою зберігає сліди внутрішньої форми, то вислови *спасибі* і *будь ласка* зазнали амальгамності більшою мірою, пор. також *сьогодні* (< сього дня). У багатьох словах сучасної мови стерті межі між афіксом та коренем, пор. укр. дієслова типу *взяти, підняти, пам'ятати, забути*. Цікавим у цьому вимірі постає спротив амальгамації грецьких та латинських коренів і здатність бути вихідними гранулами для побудови багатьох і багатьох нових слів – термінів науки і техніки.

VIII.2. Динаміка відношень мови і дискурсу. Не тільки фази-стани динамічної системи, але й переходи між цими станами є фазами того самого процесу. Фазам-станам властива відносна стійкість у порівнянні з фазами-переходами.

Фазові переходи можуть бути плавними і стрибкоподібними. Плавний перехід можна характеризувати як *інтерполяцію вихідної* і *результувальної* фаз: профаза плавно переходить в епіфазу. Інтерполяція в цьому разі містить елементи обох, що й забезпечує плавність і поступовість переходу.

У стрибкоподібному переході відбувається жорстке перемикання системи з одного стану на інший, або *трансполяція*. Відбувається вихідна орієнтація системи (поляризація). Траєкторія трансполювального процесу постає як послідовність розщеплень (біфуркацій) і метаморфоз.

Фазова траєкторія дискурсу містить і поступові, і стрибкоподібні переходи. У дискурсі ця траєкторія виступає як фундаментальна фазова прогресія із суворим лінійним порядком (профаза – епіфаза). Нелінійні явища наявні тоді, коли із наявної оперативної бази обирається не останній, а який-небудь інший сегмент як профаза, до якого і приєднується нова епіфаза, внаслідок чого вихідна фазова траєкторія зазнає розщеплення. Фазове розгалуження може повторюватися кількаразово в дискурсі. У цьому разі кожен сегмент є фазою у складі більшого сегмента, внаслідок чого створюється телескопічна, фрактальна структура, що організована за принципом вкладання одних компонентів в інші.

У діахронічному плані мова також має фазову траєкторію, яка, очевидно, містить поступові і стрибкоподібні переходи. За своєю масштабністю вони не можуть бути порівняними з окремим дискурсом, що є тільки елементом, фазовим паростком діахронічної траєкторії мови. Очевидно, не кожний дискурс залишає свій слід у системі, а тільки той, що: а) не був простим відтворенням мовної моделі, уже кристалізованої у мовній свідомості, тобто містив певну інновацію; б) став з тієї чи іншої причини загальновідомим.

У синхронії мовна система утворює не траєкторію, а *фазовий спектр*, що складається із сукупності підсистем різного ступеня пластичності і різних за швидкістю змін, що виявляються у різних лексичних та паремійних нарощеннях у дискурсі. Водночас відбувається і втрата певних елементів. Метастабільний (відносно стійкий) характер мовної системи контрастує з ефемерністю дискурсивного процесу.

Дискурс зі всіма його моделями народжується в надрах мовної системи у процесі діяльності рефлексії. Дискурс – це проекція тих перетворень, що наявні в системі, проекція в одномірний простір мовленнєвого каналу, де фазовий спектр мови перетворюється у фазову траєкторію. Якщо для дискурсу фундаментальним виступає лінійний порядок, то для мовної системи такою є полярна організація: мовні одиниці групуються за принципом опозицій.

Мовна система зі стійким операторним ядром та змінною периферією є *метастабільною*, що протиставлена *реологійності* (плинності), що властива для образного поля свідомості. Метастабільність – це пластичний фазовий стан, проміжний між плинним і застиглим станами. Мова зберігає і структурованість, і здатність варіювати співвідносну орієнтацію своїх елементів. У діахронії мова як динамічна метастабільна система постійно оновлюється, налаштовуючись на все новий і новий плинний образ світу. В еволюції відносно стійких форм мовної системи наявні дві протилежні за напрямом тенденції. З одного боку, це тенденція до *кристалізації* одиниць, до чіткої артикуляції їхньої матричної основи і всіх компонентів, що постають як гранули і гранульовані структурні блоки. У цьому разі наявний основний – рекурсивний – принцип побудови: матеріалом для одиниць вищих рівнів є значущі *форми* одиниць нижчих рівнів. Навіть одиниці, що зазнають амальгамності, втягуються як вихідні гранули у процес творення похідних форм. З іншого боку, наявні протилежні тенденції до *стереотипізації* і подальшого

клішування одиниць, до стирання їхньої матричної значущості, до аморфності, що зумовлює часткове перетворення системи в конгломерат, що складається зі стереофрагментів дискурсивних моделей різних рівнів. Якщо одиниця аморфна, то і її означуване довільне, тому будівельним матеріалом для моделі постає одиниця, взята не як форма, а як *субстанція*.

Сходження від нижчого ступеня моделі до вищого – це шлях до утворення кристалічної фрактальної структури: фундаментальна плинна матерія гранулюється на стадії дистальної моделі, кожна наступна модель будується з множинності кристалізованих різним чином дистальних гранул. Через кожну модель «світяться» моделі, що належать до попередніх фаз побудови. Рух матеріалу від нижчих моделей до нижчих у вигляді клішованих фрагментів порушує цей вилаштуваний порядок. Кліше жорстко фіксує значення, блокуючи його подальший розвиток. Клішовані блоки є непрозорими за внутрішньою формою, тому втрачають свою фрактальну опрацьованість. Власна форма в них більше не відіграє вирішальної ролі (пор. використання в будівництві фрагментів інших реалій – мармурових плит, колон, статуй як субстанції поряд з глиною, деревом, камінням для зведення будинків). Подібне відбувається в мові, коли фрагменти вищих моделей використовуються не як форми, а як субстанції. Тому опрацьовані фрактальні структури втрачають свою цінність. На першому місці постає їхня практичність як матеріалу: монолітність, розмір, доступність та ін. У мові з'являються стереотипні, застиглі утворення, що використовуються як готові блоки, блоки-гранули у готовому вигляді. Різні фази *редукції* вихідної форми можна спостерігати у застиглих мовних утвореннях від дискурсивних штампів до клішованих та амальгамованих комунікативних формул та вигуків. Виродження форми супроводжується втратою семантики, що набуває більшою мірою виражену функційну спеціалізацію й одночасно стає більшою мірою дифузною в силу зникнення відповідності між формою і смислом. Кліше часто вироджуються у вигуки, трансформуючись на рівень диктально-регулятивної моделі. Причиною утворення кліше є переключення суб'єкта з процесу рефлексії на процес комунікації в стандартній ситуації, де багато напрацьованих стереотипних форм. Суб'єкт наче відпочиває від рефлексії, що вимагає розумового напруження. Активність рефлексії супряжна з нестандартними ситуаціями. Вона активна тоді, коли стандартного розв'язання недостатньо і рефлексія спроможна його віднайти.

Кліше виправдане там, де воно доречне. Позитивна роль кліше полягає в тому, що воно не тільки вивільняє від рефлексії, але інколи вивільняє рефлексію від контролю над діяльністю рутинного характеру. І в клішуванні, і в кристалізації мовна свідомість збагачується за рахунок нових одиниць, що постали в дискурсі, а потім знову запускає їх в дискурсивний процес. Воно реалізує різні можливості: клішування є адаптація різних одиниць до певної функції, їхня регуляризація у мовній грі, у грі за правилами, які визначає довкілля. Кристалізація пов'язана насамперед з власним креативним потенціалом мови і, відповідно, з грою-імпровізацією, вона фіксує творчо створені одиниці, дискурсивні інновації, як сингулярні одиниці мовної свідомості. Зразки матеріалу для побудови моделей є фіксованими у мовних формах – словах, пареміях, стереотипах, кліше та інших фрагментах мовлення, які усвідомлюються мовцями. Існують також операції рефлексії над ними, які суб'єкт витворює неусвідомлено. Глибинні оператори, які рефлексія задіює у побудові моделей і які складають ядро системи, можуть бути встановлені непрямо, на ґрунті зіставлення моделей як дискурсивних образів, того матеріалу, з якого вони творяться, і тих пропонованих прообразів, з якими певна модель корелює.

VIII.3. Синергетичні ефекти в динамічних системах. За Ж. Кюрі, об'єкт набирає такої форми, яка оптимально прилаштована до певного середовища. За тривалої стійкої взаємодії несиметричних одна щодо одної динамічних систем відбувається напрацювання проміжної інстанції, що співмірює взаємодію цих двох систем, що первісно були неспівмірними. Такі проміжні системи є адаптивними. У техніці відомі різні типи адаптивних систем. Адаптивна система функційно *амфісиметрична*, тобто симетрична щодо кожної з узгоджуваних нею систем. Історія людства підтверджує постійне удосконалення амфісиметричного компонента. Паралельно з розвитком знаряддєвої діяльності, що складає основу адаптивності, йшло становлення внутрішньої адаптивної системи, пов'язаної з рефлексією та її інструментом – мовою.

Прибічники синергетичного підходу розглядають мову як комплексну адаптивну систему. Канадський лінгвіст М.А. Беланже [Беланже 1995, 44] вважає, що мова зі всіма її підсистемами виконує адаптивну функцію відповідно до потреб мовця. Релятивному висловленню і як проміжній інстанції між людиною і соціальним світом, і як інтерполяції між двома ситуаціями діяльності – поточною і майбутньою – властиві ті самі особливості амфісиметричності щодо узгоджуваних нею інстанцій.

Мова забезпечує налаштування двох різних інстанцій, двох свідомостей, що вступають у комунікацію, утворюючи амфісиметричну структуру, що точно підходить для обох інстанцій. У синхронізації двох свідомостей мовленнєве висловлення виступає як складна інтерполювальна дія: воно узгоджує і процес спілкування свідомостей, і образи ситуацій, що неоднаково відомі комунікантам. Тому в діалозі можливі різні смислові переходи від узгодження особистостей до зіставлення ситуацій шляхом того самого типу висловлень – інтерполювального. У мові вияви амфісиметричності можна простежити також у тому, як у висловленні відображаються параметри об'єкта і суб'єкта в категорії цінності.

Формування адаптивної системи – це ефект каталітичної дії щодо стійкого динамічного середовища, що може надати форму однорідної, інертної і навіть хаотичної субстанції. Каталіз широко використовуваний у хімії під час проведення відповідних реакцій з тими чи іншими елементами. Каталіз може зумовити як структурація, так і деградація, розпад системи. Ефектом каталізу є фазовий перехід стрибкоподібного характеру, внаслідок чого відбувається миттєва зміна орієнтації елементів системи один щодо одного. Каталіз – це не тільки регулярні явища, переходи матерії з одного стану в інший, але й народження *сингулярних* явищ, якісно нових речовин та об'єктів.

Сингулярне явище виникає внаслідок калібрувальної дії параметричної матриці – певного стійкого поєднання параметрів середовища. Субстанція, що потрапила у фокус її дії, підлаштовується до тієї орієнтації, яку визначає цей параметричний **метатип**. Такі явища фізики зараховують до сфери *калібрувальної симетрії першого типу*, коли динамічне середовище індукує утворення специфічного заряду – **інтерполента,** що прагне урівноважити супряжні полюси – стійкі параметри середовища. Параметрична матриця у фізиці поєднує різні параметри: температура, тиск, магнетизм та ін. З розпадом параметричної матриці зникає і калібрувальний ефект, який вона справляє на середовище. Водночас вона може залишити свої сліди у вигляді тих чи інших об'єктів, що зазнали її впливу (відсутність моря у вигляді суші залишає слід у вигляді відшліфованих каменів, що свідчить про калібрувальну дію морських хвиль).

Про *калібрувальну симетрію другого типу* можна говорити за зворотної симетризації, коли об'єкт, набуваючи стійкості щодо середовища, починає діяти як

екстраполятор, надаючи частинкам середовища характеристики свого заряду, внаслідок чого в його оточенні постає множинність об'єктів, симетричних щодо нього. Очевидно, ефекти калібрувальної симетрії другого типу мають багато спільного з **автокаталізом** – виникненням самоподібних форм.

Автокаталіз наявний на різних рівнях і в різних типах саморозвивальних систем. Так, на хіміко-біологічному рівні – це самовідтворення того чи іншого фермента. Тенденція до множинного самовідтворення властива інноваціям у сфері культури. У виродженому вигляді відбувається повтор певного явища, наприклад, багаторазове виконання музичного твору, а в мові – багаторазовий повтор нового вислову. У соціальному житті та сама закономірність виявляється як мода, коли певна інновація зумовлює стійке наслідування в суспільстві.

У стабільному середовищі автокаталіз дає самототожні копії, але якщо середовище постає змінним, то воно накладає відбиток і на результати автокаталізу. Автокаталітичні процеси в мові не можна звузити тільки до буквального копіювання тієї чи іншої інноваційної форми, вони пов'язані з утворенням множинності похідних одиниць, що набувають функційної спеціалізації. Так, на реченнєвому рівні можна спостерігати автокаталіз оператора-предиката, від якого утворюються самоподібні предметні змінні. Внаслідок функційної спеціалізації надалі вони набувають форми, що відповідають їхнім позиціям у структурі речення. У недиференційованому вигляді єдиний оператор-предикат означає одночасно і команду, і дію, і відношення, і предмет, з яким треба щось робити.

На рівні первинного розчленування оператор-предикат підлягає автокаталізу (редуплікації), утворюючи першофрази, смисл яких можна узагальнено виразити квазіформулою «Do-do!», що може означати: 'роби справу', або 'справа робиться', 'той, хто робить справу'. Якщо в ситуації кілька предметів, то всі вони отримують свій первинний вияв у її базовому предикаті відповідно до його валентності. На рівні морфологічної диференціації слів це дає уже висловлення типу *Співак співає пісню; Гравець грає гру; Маляр малює малюнок*.

Виникнення мови як сингулярності на тлі живої природи супряжне з комплексом умов, що спрацьовують як каталізатор зовнішнього порядку. Наслідком є наділення звукової матерії властивістю виражати різні смисли. Але принцип каталізу триває і в розвитку мови, і в побудові висловлення, дискурсу. Навіть висловлення виступає як каталізатор ситуації соціальної взаємодії, спонукаючи людей до думки і вчинку.

З каталічним ефектом пов'язана діяльність рефлексії, що на першому ступені постає, як мисленнєва супряжність несумісних сенсорних образів світу, внаслідок чого утворюється параметрична матриця – **метатип**, що здійснює калібрування дифузної звукової субстанції – її артикуляцію щодо породжених таким чином супряжних смислів.

У дискурсі наявні всі різновиди каталічних явищ: 1) каталіз як самопородження нового смислу шляхом уведення в базову структуру особливого оператора; 2) розташування типового вислову в особливий контекст, що надає йому додаткового калібрування і тим самим змінює смисл; 3) автокаталіз як редуплікація та утворення похідних величин від базової; 4) композиція значущих одиниць, зокрема паратрактивної, що індукує супряжні смисли.

Порівнюючи адаптивний і креативний аспекти в діяльності мовної свідомості, можна побачити, що в адаптивному плані свідомість спрямована на зведення усього сущого до єдиних правил гри. Креативний план орієнтований на ігрову імпровізацію, на нестандартне подання уже відомого, на створення інновацій.

Ці два моменти у побудові дискурсу доповнюють один одного: креативність має опертям адаптивність, а остання використовує інноваційні досягнення креативності.

VIII.4. Виміри мови як метастабільного компонента психіки. За В. Гумбольдтом, мови «…є саморегулювальними і такими, що розвиваються, звуковими стихіями» [Гумбольдт 1984, 324]. Ці слова було виголошено за півтора століття до формування синергетики як наукового напряму. Основоположник загального мовознавства пов'язує виникнення мови зі становленням самосвідомості у людини та розвитком рефлексії: «Мова починається безпосередньо й одночасно з першим актом рефлексії» [Гумбольдт 1984, 301]. Духовна рефлексія – здатність свідомості оперувати своїми власними образами – у фізичному мовленні корелює з артикуляцією звуку. Артикульовані звукокомплекси фіксують ті образи, що створюються діяльністю рефлексії. Тільки набуваючи артикульованості, звук щось виражає, тобто реалізує символічну функцію, утворюючи мову як *проміжний* світ між людиною та її зовнішнім оточенням. Мова регулює відношення між ними.

Рефлексія могла виникнути лише внаслідок розвитку та ускладнення вищих психічних функцій, коли людина стала спроможна одночасно утримувати у свідомості образ плинної ситуації і образ уявної ситуації, насамперед – наступної. Зіткнення цих образів як різних фаз діяльності суб'єкта породжує третій образ – образ фазового переходу, такого, що уможливив би перебіг наявної ситуації в наступну.

Тому реальною постає необхідність зафіксувати той абстрактний, амодальний образ дії, що інтерполює наявну і наступну ситуацію. Рефлексія втягує у сферу своєї дії багато різних образів, що спонтанно плинні у свідомості, утримує, зіставляє, фіксує, перетворює їх; нарешті, на вищих рівнях свого розвитку, вона має можливість позбутися інерції стереотипів; рефлексія імпровізує, створює принципово нові образи, що не мають аналогів у реальності.

Рефлексія – це психічний аналог ігрової взаємодії людини зі світом, аналог балансування суб'єкта в динамічному середовищі. Фізична ігрова дія – це саморегуляція суб'єкта щодо зміни плинної ситуації. Дія рефлексії – це психічна саморегуляція щодо динаміки образів ситуації. В обох випадках народжується ігрова імпровізація, що подалі закріплюється або в типових реагуваннях на повторювані процеси, або в метастабільному компоненті свідомості.

Свідомість відображає світ. Рефлексія визначає налаштування суб'єкта на образ світу – фазову синхронізацію динамічного суб'єкта з динамічним світом. Головне призначення рефлексії – забезпечити рівновагу суб'єкта у будь-яких взаємодіях зі світом. Рефлексія – це стихійно посталий компонент ускладненої психіки, що вирізнився в окрему особливу психічну інстанцію, що вивищилася над свідомістю. Рефлексія – це свідомість свідомості. Тому рефлексувальна інстанція принципово неусвідомлювана. Усвідомлюваними є тільки результати дії рефлексії, що створюють власні опорні образи, які утворюють метастабільну зону в динамічному просторі образів свідомості.

Так само ігрова діяльність людини утворює метастабільну культурну зону у фізичному просторі відтоді, відколи в її свідомості фіксуються типові взаємодії з повторюваними ситуаціями і з'являється можливість їхнього ігрового відтворення. Культура трудової діяльності і пов'язане з нею виготовлення знарядь виникають на ґрунті ігрової культури у фізичному просторі.

Мова як лінгвокультурний компонент психіки – найближча до рефлектувальної інстанції ігрова система, що складається з метастабільних образів. Диференційною ознакою метастабільних образів постає їхня відносна стійкість у загальному потоці образів свідомості. Ця стійкість полягає в характері їхнього

оформлення. Структурованим образам протиставлені аморфні, тому перші можуть використовуватися в рефлексії як опорні, виконуючи свої операції над плинним – реологічним – континуумом свідомості. Один із напрямів діяльності рефлексії – це напрацювання стійких образів та їхнє відмежування від усіх інших. Очевидно, рефлексія не відразу виділила зі всієї множинності образів світу амодальний моторний образ як стійкий та оформлений образ фазового переходу, такий, що спроможний виражати інтерполяції образів плинної і наступної ситуації. Виділивши, вона закріпила його в артикуляційному звукові, протиставивши його іншим регулярно відтворюваним.

Мовленнєва регуляція є не що інше, як моделювання поведінки відповідно до динаміки ситуації. Елементарне висловлення являє собою мікромодель ситуації, призначенням якої постає синхронізація дій суб'єкта із зовнішніми процесами. Напрацьовані у мовленні моделі взаємодії суб'єкта та об'єкта закріплюються рефлексією у свідомості як метастабільні сутності. У свідомості постають певного типу константи – **стеми** як базові величини для відтворення у мовленні в незміненому/зміненому вигляді, що дає нові моделі, які знову фіксуються у мовній свідомості як стеми. Наслідком є створення рефлексією у потоці свідомості «острова» з метастабільних образів взаємодії суб'єкта з об'єктом. Він постійно поповнюється новими одиницями, внаслідок чого і витворюється мовна система як комплексний метастабільний компонент свідомості, а водночас і можливість різноманітного ігрового подвоєння світу завдяки перетворенню мовних форм у дискурсивні моделі.

Найважливіше досягнення рефлексії в тому, що вона під час еволюції перетворила асоціативне мислення (домінує у просторі образів свідомості) в дискурсивне. Дискурсивна форма мислення – це опертя кожного висловлення на попереднє.

На першому ступені утворення метастабільного образу немає різниці між інструментом рефлексії та моделлю ситуації, між адаптивною і креативною функціями, як і між регулятивною та інформативною. І на сучасному рівні знань про мову ці поняття зливаються, перетинаються одне з одним. Тому немає нічого дивного у первинному синкретизмі образу взаємодії, що став архетипом для побудови усіх інших диференційних форм. Первообраз, схоплений рефлексією, виражає одночасно і прямий смисл, тобто взаємодію, і додатково супряжний з ним смисл – ситуацію взаємодії. Цей момент зберігається і надалі, але з розвитком мовної системи його основа слабшає, що уможливлює побудову ситуативно-незалежного дискурсу. Цей момент пов'язаний з каталічними ефектами в діяльності рефлексії. Можна стверджувати, що і на ініціальній, і на інших ступенях рефлексія діє переважно в *режимі каталізу*, створюючи супряжні смисли, що постають у дискурсі довільно, незалежно від раціональної свідомості, оскільки останнє діє переважно в режимі аналізу та синтезу.

Аналіз здебільшого ототожнюється з розчленуванням цілого, хоча він є процедурою віднайдення смислу, що уможливлює розпізнавання образів на ґрунті наявних у свідомості операторів аналізу – зразків, еталонів та ін. Дискурсивна модель реальності є аналітичною моделлю в сенсі аналізу як процедури віднайдення смислу прообразу, а не його розщеплення. Каталіз якраз і включає момент розщеплення цілого. Основним є те, що внаслідок каталізу відбувається індукція супряжних смислів, що інколи підлягають відновленню в експліцитній формі, наприклад, шляхом заміни еліпсів через інтерполяцію. Тому, мабуть, Л. Єльмслев [Ельмслев 1999] у своїй глосематичній теорії використав термін «каталіз» на позначення процедури інтерполяції текстових лакун, що не суперечить суті цього явища.

Глибинна суть взаємодії рефлексії полягає у створенні супряжного смислу шляхом поєднання мовних операторів. Смисловий простір свідомості (за принципом Ж. Кюрі) симетризується додатково з цією мовною параметричною матрицею, що діє як калібрувальний каталізатор – **метатип**, у фокусі якого і постає супряжний смисл. Метатип як один із моментів фазового простору свідомості – це межа поділу між плинною сферою свідомості і певною лакуною в ній. Метатипи, напрацьовані рефлексією, фіксуються як елементи системи і використовуються надалі як типові еталони для аналітичного розпізнавання образів.

VIII.5. Типи дискурсивного моделювання. Термін «моделювання» буквально означає ’надання форми’. Модель – це те, що постає внаслідок моделювання. Моделюючи мовленнєві вирази, потім фіксуючи і систематизуючи їх у мовній свідомості, рефлексія тим самим моделює не тільки дискурс, але й мову, тобто удосконалює мову як інструмент, як адаптивну систему й одночасно посилює її креативний потенціал. Слід постійно враховувати цю двобічну спрямованість у діяльності, що полягає в моделюванні образів світу та їхній фіксації, систематизації у свідомості, і не сплутувати дискурсивні моделі та відповідні мовні копії – **стеми**, або динамічні константи мови, що можуть бути знову перетворені в моделі, підлягаючи перетворенням відповідно до певного ситуативного контексту або незалежно від нього. У діяльності мовної свідомості постійно відбувається взаємоперебіг: «модель → стема → модель» і «стема → модель → стема». Цей взаємний перебіг не виключає можливості онтологічного розрізнення між дискурсивною моделлю та її метастабільним мовним аналогом для уникнення терміна «модель» у його широкому вияві як «зразок».

Зразком у мовленнєвій діяльності постає не модель, витворена індивідом, а стема – метастабільна одиниця системи, що набула соціального визначення. Семі, на відміну від моделі, прив’язаної до свого суб’єкта-індивіда, властива анонімність, узагальненість та категоричність. Стема – носій соціальної значущості. У семі акцентується не дія та операція, а відношення і властивості, що виступають як ціннісні характеристики наявних у ній величин.

Семі як психічній одиниці властиві певні властивості, що наближають її до **тексту**. Текст, як і стема, фіксує дискурсивну модель, але об’єктивно, у вигляді письмової копії. У цьому плані він постає зовнішнім, фізичним аналогом стеми. На відміну від метастабільної семи, текст стабільний у своїй фіксації. Стема як динамічна константа підлягає самодовільному варіюванню. Стема – елемент системи і міститься у пам’яті індивідів. Текст – елемент зовнішньої лінгвокультурної бази мовної свідомості. Текст – надзвичайно зручний спосіб фіксації моделі у продукуванні та редагуванні дискурсу значних обсягів, що є більшими за обсягом від пам’яті людини, той поріг, за яким мисленнєве багаторазове редагування дискурсу виступає неможливим. Текст дозволяє зробити дискурс очевидним, а працю з ним – необмежено тривалою.

Для встановлення типологічного розмежування моделей дискурсу необхідно уточнити принципи їхньої будови. Рефлексія з опертям на мову діє за принципами симетрії, вона не детермінована останніми, а *узгоджується* з ними. Моделювання – це завжди перетворення, що тією чи іншою мірою узгоджується з принципами симетрії. Під час перетворення виявляє себе закон збереження симетрії, який було встановлено М.Ф. Овчинниковим [Овчинников 1971]: під час зниження симетрії на одному структурному рівні вона підвищується на іншому. У динамічних системах цей закон виявляє себе так: «Структура старої фази продовжує існувати в

новій, але у перетвореному вигляді. Навпаки, елементи структури нової фази уже існують у старій і лише виявляються у фазовому переході» [Шубников 2004, 364].

У фазових переходах відношення симетрії набувають динамічності, постаючи як фазова симетризація або дисиметризація структурних компонентів об'єкта, що змінюється. Симетризація – це перетворення, що полягає в *уподібненні* одного об'єкта до іншого, дисиметризація дає ефект *розподібнення* або двох подібних об'єктів, або одного об'єкта щодо самого себе. Симетризація найкраще підтверджується тими випадками, коли той самий прообраз виражається різними мовними формами або коли різні прообрази виражаються тією самою мовною формою

У першому випадку прообраз є константою – виступає як **прототип**, якому уподібнюються мовні засоби як будівельний матеріал для майбутньої моделі. Побудова моделі визначувана прототипом, що встановлює вибір та адаптацію мовних засобів. Використання різних типів операторів дає різне перекодування прообразу та його різні дескриптивні **моделі-версії**. Побудова моделі-версії аналітична: континуум прообразу сканується в термінах мовних операторів. Отримані дескрипції можуть бути різними змістово, оскільки створюваний образ будується з тих засобів, які вибирає мовець або які йому доступні. Природно, що кожна версія не буде повністю відображати смисловий інваріант. Версії зазвичай доповнюють одна одну.

Прототип активізує комбінаторні потенції мови на усіх її рівнях. Граничними і виродженими випадками тут є схема і копія. Схема – найбільш збіднена версія прообразу. Копія – буквальний повтор, подвоєння за умови використання такого самого матеріалу. Мовними засобами можна дати повну копію тільки мовного прототипу. Сюди слід віднести прийом запозичення слова або вислову при перекладі (його перенесення з оригіналу в текст перекладу). Переклад може мати кілька версій.

У другому випадку об'єкт, що підлягає моделюванню, уподібнюється до мовного засобу як константи. Це належить до калібрувальної симетрії другого типу, коли мовний оператор діє як екстраполятор, надаючи об'єкту свій смисловий заряд. Тому перцептивний образ виражається через мовну форму. Наявне подвоєння об'єкта з утвердженням його ціннісної характеристики в системі людської діяльності, а не сутнісних якостей. В результаті отриманий образ, або **модель-екстраполяція**, постає не описом об'єкта, а його евалюативним аналогом. Таке перетворення об'єктів у певного типу евалюативні дублікати виявляє себе, наприклад, в утворенні первинного значення слова, основу якого складає образ взаємодії людини з предметом, де предмет – це насамперед те, що слід почати рухати, чим треба рубати, свердлити, різати, косити, вишивати, майструвати та ін.

Багато предметів постають репрезентованими в мовній свідомості через ту саму модель-екстраполяцію, якщо їм властива в ситуації діяльності та сама функція. Множинність ситуацій може бути репрезентована через ту саму дискурсивну модель-екстраполяцію, що набула вигляду паремійного висловлення з розширювальним смислом. Смислом алегорійної паремії є не образ реальності, а соціальна евалюація тієї чи іншої ситуації.

Моделі, отримані на основі симетризації, зараховують до ***аналогійног***о типу. У їхньому утворенні активну участь беруть процедури аналізу і синтезу. У дисиметризації можна розмежувати два випадки розподібнення:

1) до певної базової величини, взятої як мовний матеріал, застосовується оператор, що визначає зміну вихідної структури – розподібнення, внаслідок чого постає **модель-дериват**. Застосування того самого оператора до різних базових величин дає деривати того самого структурного типу. Застосування різних операторів

до тієї самої базової величини дає похідні різних типів. Усі вони співвідносяться з базовою величиною як своїм архетипом, що міститься в їхній «внутрішній» формі. Інколи справжній архетип як первинна *непохідна* величина може бути глибоко схованим у внутрішній формі деривата, якщо вона має багатокроковий вияв. Дискурсивна модель-дериват відрізняється від базової мовної стеми-архетипу у структурному і смисловому плані.;

2) вихідна величина зберігає свою структуру як інваріант, підлягаючи дії мовних операторів, що створюють матричний контекст, який і утворює **модель-трансполент**. Розподібнення тут реалізується як семантичне розщеплення вихідної мовної форми. Смислове розщеплення інколи зумовлює певні варіації у формі базової стеми-архетипу, не заторкуючи її структурного інваріанта.

Обидві моделі є каталітичними. Під час деривації каталіз відбувається за рахунок уведення в базову структуру певного оператора, що змінює форму, під час трансполяції – за рахунок застосування контекстної матриці.

Моделі, побудовані за принципом дисиметризації, належать до ***гомологічного*** типу. Модель-дериват гомологічна щодо своєї базової стеми й архетипу як непохідної величини. Усі моделі-трансполенти також гомологічні щодо базової стеми, хоча їхню основу складає калібрувальна симетрія, пов'язана з моделями іншого типу.

Аналізований принцип збереження симетрії слід доповнити принципом Ж. Кюрі, за яким симетрія визначувана симетрією середовища, його калібрувальними впливами. Між динамічним середовищем та об'єктом, що попав під його вплив, встановлюються відношення типу *симптосиметрії* (симетрії взаємної доповнюваності). Поєднання параметрів середовища створює відповідну конфігурацію – калібрувальну матрицю, під яку налаштовується той фазовий простір, який потрапляє у фокус дії цієї конфігурації.

У діяльності свідомості калібрувальна матриця діє як метатип, утворений супряжністю суперечливих перцептивних образів. Нерозв'язна суперечність локалізує певну ***лакуну*** у просторі мовної свідомості, що повинна бути заповнена згідно із законом компенсації симетрії. Для цього необхідна досить тонка рефлексія з інтерполяції полюсів супряжності. За вдалої спроби рефлексія вибудовує амфісиметричну дискурсивну структуру, що інтерполює дві несиметричні інстанції, реалізуючи тим самим принцип компенсації симетрії через продукування дискурсивної моделі. Отримана таким чином **модель-інтерполент** постає фазовою реплікою щодо параметричної матриці метатипу, що її індукувала. Модель-інтерполент симптосиметрична щодо власного калібрувального метатипу.

Параметрична калібрувальна матриця може бути утворена і супряжністю метастабільних мовних форм, що утворюють смислопороджувальний фокус. Така структура гарантує іманентні механізми калібрування фазового простору свідомості, постаючи як комплексний оператор моделювання. Вона реалізується у мовленні як дискурсивна **модель-метатип.**

Найзагальніша характеристика цієї моделі така: вона виражає, але не обов'язково виражає те, що безпосередньо позначає, індукуючи певний ***супряжний*** смисл. Модель-метатип відкриває простір для ігрової імпровізації. Метатип може складатися з дистальних сутностей, які виражають щось, але нічого не позначають. Метатипні «*дир бул щіл / убещур*» А. Кручених і пасажі В. Хлєбникова: *Гагагага гегеге! / Гракахата гороро / Лілі егі, ляп, ляп, бем. / Лілібібібі ніраро…*

Метатип створює раму, контур для картини. Це завжди матриця, що формує смисл, але не денотативним способом. Сюди належать і питальні конструкції,

і загадки. Ця модель виконує функцію, яку легко порівняти з функціями абстрактних мовних операторів: сполучників, прийменників, афіксів, заперечення та інших модальних операторів, дієслів дії і відношення. Елементи метатипу постійно уміщуються в інші структури, що засвідчує фундаментальний характер моделі-метатипу. Це єдина модель, що спроможна репрезентувати те, чого немає – увести смислову лакуну в дискурс через заперечення і перевести від уяви реального простору до простору ментального, пор. заперечні вислови. Коли ми говоримо: *немає дощу, потяг не прибув, ніхто цього не знає,* ми зовсім не думаємо про те, що користуємося не версіями реальності, а її метатипами. У самій природі не існує ніяких «не», так само і не існує ніяких протиріч. Це підтверджують різні дискурсивні еліпси. Порожні клітинки висловлень підтверджують принцип метатипу. Побудована на протиріччі модель – найважливіший приклад моделі-метатипу.

Смислом паратрактивної конструкції, зокрема різного типу паралогізмів, небилиць, загадок, виступає не саме протиріччя. Смисл тут – це те, що могло би бути розв'язанням протиріччя. Це супряжний смисл. Основне призначення метатипу – продукування супряжних смислів – «синергій». Те, що паралогічне твердження оцінюється як щось позбавлене смислу, не виключає розумової активності з пошуку ймовірного супряжного смислу – основи, що виправдовує паралогізм. Основа може бути віднайдена для небилиць, наприклад: *сліпий побачив, німий закричав*. За наявності певних умов і сліпий може прозріти, а німий заговорити.

У загадках також слід віднайти основу дивного наближення віддалених один від одного об'єктів; у загадці пошук спрямований на величину, ймовірну за визначених параметрів: *Крилами махає, а піднятися не може → Повітряний млин; Без тіла – говорить вона, без язика – кричить → Луна*.

Множинності загадок і небилиць зберігаються як стеми-метатипи у свідомості, утворюючи своєрідний полігон для тренування дискурсивної рефлексії у супряжності та осмисленні логічно несумісного. Модель-прототип протистоїть моделям аналогійного і гомологічного типів. Репрезентуючи калібрувальну параметричну матрицю, вона є ***номологічною***. Вона носій **номоса** – контекстно-матричного принципу керування смислом. До номологічного типу належить і модель-інтерполент, що перебуває з моделлю-метатипом у відношеннях симптосиметрії. Якщо модель-метатип діє в автономному режимі, то вона реалізує свою смислопороджувальну властивість. У складі дискурсивного контексту метатип – це вже контекстна матриця, що зумовлює зміну смислу, семантичне перекалібрування інших одиниць, що попадають у фокус її дії. Метатип як контекстна матриця спроможний так впливати на денотативно означений вислів, що він буде означати зовсім не те, що позначає завжди.

Потрапляючи в різні контекстні матриці і в різні номоси, той самий вислів підлягає трансполяції. Різні метатипи надають йому різні смисли. Внаслідок трансполяції утворюється ряд висловлень, що перебувають у відношеннях **алономії** – однакові за формою, але різні за смислом, пор. українську алономію фрази *Він грає на скрипці*: 'він уміє грати на скрипці' і 'він зараз грає на скрипці'. Алономією будуть паремія *Немащене колесо скрипить* і заувага про несправність – *Немащене колесо скрипить*.

Навпаки, різні вислови, належачи до тієї самої контекстної матриці, виражають той самий смисл, тобто перебувають у відношеннях **ізономії**: *Він добре грає на скрипці* і *Він гарний скрипаль*. Номологічно зіставними є паремії, що належать до різних мов.

За тотожності номосів (етнокультурних контекстів) у різних мовах вираження того самого смислу різними формами дає ізономію. За їхньої розбіжності та сама форма виражає різні смисли, що дає алономію: укр. *Водити кого-небудь за ніс* (’обманювати’), але фр. *Mener quelqu ’un par le bout du nez* (’повністю підпорядкувати собі’, хоча дослівно – ‘водити за кінчик носа’).

До явищ трансполяції як семантичного перекалібрування одиниць належать і різноманітні випадки контекстного переосмислення висловлень, і зрушення в значенні слів – нормативні й оказіональні. Багато звичних одиниць у мові стійко зберігають полісемію та існують в такому вияві тільки за рахунок можливостей контекстної трансполяції. Метафора і метонімія – результати того ж контекстного перекалібрування.

Метонімія – це алономічне калібрування, тобто семантичне розподібнення одиниць шляхом вжитку його в різних контекстах, пор. рос. *язык – орган мовленнєвої артикуляції* (англ. *tongue*), *язык – засіб спілкування* (англ. *language*).

Метафора – ізонімічне калібрування, тобто семантичне уподібнення різних одиниць, ужитих у тому самому контексті, пор.: *На гілках блищали краплі роси – На гілках блищали смарагди роси*.

Зі всіх лінгвістів XX століття тільки З. Харіс у своєму дискурсивному аналізі встановив рівень калібрувальної контекстної матриці.

VIII.6. Базова аксіоматика мовної свідомості. Аналізуючи мову як систему цінностей, слід враховувати не тільки формальні синтагматичні і парадигматичні відношення, але й змістові відношення, що постають між її одиницями як виразники цінностей світу, тобто в аксіологічному плані. Ці цінності репрезентовані в лексиці як окремі величини. Висловлення, що виражає відношення між цінностями, є *аксіомою*.

Аксіоми – це не тільки твердження, що сприймаються без доказів, це відношення значущих одиниць, зафіксовані в корпусі типових висловлень, які створює і якими оперує мовна свідомість у відображенні світу та управлінні діяльністю людини.

В аксіоматиці мовної свідомості можна виділити два класи аксіом: 1) ***базові аксіоми***, кристалізовані у мові; 2) ***оперативні аксіоми***, що можуть конструюватися і використовуватися в дискурсі, не переходячи до розряду мовних одиниць.

Базова аксіоматика зосереджена в паремійних одиницях мови, а також в інших одиницях, які регулярно відтворюються і визначають бачення світу людиною та її поведінку; усі ці одиниці, що є стемами, постають під час використання **аксіостемами**. Ті самі стеми можуть використовуватися і не в аксіоматичному плані, а в суто конструктивному – як матеріал для побудови різних за смислом висловлень.

До **базової аксіоматики** належать, насамперед, фундаментальні співвідношення між цінностями, оформлені як елементарні ***тавтології*** і ***паралогізми***. Вони виражаються відповідними висловленнями. В аксіомах-тавтологіях стверджується або тотожність, або нерівність величин за їхньою співвідносною силою. До них належать: 1) тавтологія тотожності: **A = A** (величина дорівнює тільки самій собі): *Дитина є дитина; Солдат завжди солдат; Що маємо, те маємо*; 2) тавтологія нерівності: **A = B** (одна величина не дорівнює іншій величині): *Життя прожити – не поле перейти*; *Жаба – не сокіл*.

Тавтологія тотожності утверджує за собою статус константи і будь-який її вияв підтверджує це, зіставляючи величину із самою собою: *А завжди є А і тільки А*.

Тавтологія нерівності має порівняльні варіанти, що відображають порядкові (ступеневі) відношення нерівнозначності між цінностями: (А › В) = А сильніше, ніж В; (А ‹ В) = А слабкіше, ніж В. Звідси наявні аксіоми, що утверджують порівнювану нерівність цінностей за їхньою вартістю: *Краще пізно, ніж ніколи; Краще синиця в руці, ніж журавель в небі; Одна голова добре, дві – краще; Гірше будь-якого глухого той, який не хоче слухати*.

Паралогізми як елементарні компоненти аксіоматики протиставлені тривіальним логічним типологіям, суперечать їм, руйнують очевидні і безпосередні факти. Якщо тавтології забезпечують стійкість, консерватизм системи, то паралогізми дають імпульс для її розвитку, до породження нових смислів. У цьому плані вони важливіші від тавтологій. Паралогізми – носії принципу протиріччя, що є ознакою мови як динамічної системи. Вони сприяють багатократному посиленню виразності мови за обмеженого використання мовних засобів. Паралогізми узагальнюють парадоксальні співвідношення між величинами: 1) парадокс ототожнення або «нетотожна рівність»: **А = В**: *Життя – театр; Як посієш, так і пожнеш*; 2) парадокс розщеплення єдиного, «тотожна нерівність»: **А = А**: *Скільки людей, стільки думок*. Сюди належать і всі висловлення з дивним використанням оператора «*і*», що утворює дисоціацію єдиного: *Бувають поети і поети; Буває кохання і кохання*; їхній смисл в тому, що та сама величина виявляє себе по-різному. Тотожна нерівність може бути доведена до антиномії, пор. рос. *Язык мой – друг мой, язык мой – враг мой*.

Багато висловів паралогічного походження зовсім не сприймаються як дивні, вони виглядають як цілком нормальні й усталені (*День на день не приходиться*). Подібні вислови переходять до розряду усталених, тому мовець має ключ до їхнього розуміння, тобто завжди мається на увазі певна додаткова основа, умова, правило, або закон – **номос**, що виправдовує паралогічність конструкції. Останнє дозволяє перетворити її в регулярну аксіому. Паралогізм зазнає нейтралізації, постаючи у складі аксіоми з номологічним параметром: **А = В, при С** – «А дорівнює В, при виконанні С»; а також: **А = А, при С** – «А не дорівнює самому собі при виконанні умови С».

Умовою рівності/нерівності може бути місце, час, взаємозалежність складників сутностей: *Яка яблуня, таке і яблуко; Який батько, такий син; Що посієш, то й пожнеш; За одного битого двох небитих дають*. Ці аксіоми – результати досвіду. Умова їх вияву вимагає глибокого осмислення.

Аксіоми нерівносильності – «А сильніше (слабше), ніж В» – трансформуються у висловлення, що виражають залежність і вплив одного об’єкта на інший. Ця трансформація відбувається шляхом перетворення однієї величини в умову для іншої: «А є умовою для В», що має такі варіанти: 1) А є умовою появи/зникнення В; 2) А є умовою змінності/незмінності В; 3) А є умовою виконання В, пор. *Є дощ – буде урожай; Немає диму без вогню; Хто шукає, той знаходить; Де згода, там і перемога; Крапля камінь точить*.

Багато прислів’їв виражають також валідність дії (або оцінку) за умови сформульованої позиції (А дійсне за умови В): *За двома зайцями побіжиш – жодного не впіймаєш*.

Усі номологічні аксіоми виражають ту саму загальну ідею: Твердження «А» дійсне за умови «В», що можна виразити формулою: **А дійсне при В**.

Для паралогізмів, що фіксують суміщення несумісного, наприклад, *Носити воду решетом; Писати вилами по воді*, також можна подати загальну формулу «А не дійсне при В».

До одиниць базової аксіоматики мовної свідомості належать насамперед паремійні мікродискурси (прислів'я, приказки, загадки) і макродискурси (притчі, казки), яким властива найбільша консервативність. До базової аксіоматики належать також мікродискурси, що узагальнюють тривіально відомі знання про світ – результати практичного досвіду та науково встановлені факти; з-поміж них народні прикмети, трюїзми та інші висловлення узагальненого смислу: *Дніпро впадає в Чорне море; Земля крутиться; Восени птахи відлітають на північ* тощо. Усі подібні вислови про дійсність пройшли етап санкціонування суспільством. Свого часу формулювання *Земля крутиться навколо Сонця* не було аксіомою, воно сприймалося як таке, що протирічить практичному досвіду сприйняття світу.

Базова аксіоматика має кілька шляхів розширення: 1) іманентне розширення за рахунок побудови нових дискурсивних моделей, що переводяться згодом у статус базових аксіом; 2) зовнішня текстова база мови – корпус дискурсів, зафіксований у вигляді текстів, які є складником певної мовної культури. Тексти, що увійшли повністю або частково до складу мовної аксіоматики із зовнішньої лінгвокультурної пам'яті, характеризуються як «прецедентні» тексти [Караулов 1987]. До них належать загальновідомі і відтворювані точно або з варіаціями тексти літератури; 3) міжмовні запозичення (це можуть бути не тільки загальновідомі тексти, але й маловідомі для певного соціуму тексти-прототипи, що можуть підлягати суттєвій трансформації, набуваючи не тільки народних версій, але й сучасного опрацювання, що сприяє їхньому відриву від основної культури.

VIII.7. Оперативна аксіоматика дискурсу. У побудові дискурсу на передньому плані постає його **оперативна аксіоматика**, що встановлює відношення між різноманітними величинами, що уводяться в дискурс волею мовця, інколи навіть всупереч усталеним соціально санкціонованим правилам і нормам.

Побудова дискурсивної моделі будь-якого регістру завжди випереджувала тими чи іншими припущеннями, що визначають співвіднесення певної моделі з реальністю. Оперативні припущення можуть бути означувані словесно, у вигляді покликань, наприклад, у науковому роздумі – за допомогою таких операторів, як *уявімо собі, припустимо, як відомо*. В інших випадках вони маються на увазі. Читач здебільшого здогадується про них, відштовхуючись від характеру оформлення певної моделі. Так, уже від початку тексту можна здогадатися про те, що далі буде фольклорна казка, завдяки властивій для неї стереотипній інтродукції: *Жили-були дідусь та бабуся та було в них три сини…*

У дискурсі мовна стема може отримувати свій динамічний аналог – **реому**, де вихідні властивості і відношення транспоновані у процеси, у фазові стани і фазові переходи. Так, стема *Письменник пише романи*, яка має узагальнений смисл, може транспонуватися у подійне висловлення, у реому: *Цей письменник пише романи* або *Письменник почав (завершив) писати роман*.

Реома може також перетворитися в оперативну аксіому, якщо вона використовується як покликання для подальшої дискурсивної побудови, тобто в **аксіорему**. З-поміж аксіорем розповідного дискурсу усталеними є такі, що виражають загальний стан речей.

Системна аксіостема відрізняється тим, що виражає типові відношення між цінностями, наприклад, у стемі *Художник малює картину* узагальнено подані професійна властивість і типова дія суб'єкта. Реома подає подійний вияв конкретної дії: *Художник малює картину*. Для аксіореми характерним є подання певного стану речей або стану героя оповіді: *Художник останнім часом зовсім не малює картин.*

За необхідності в дискурсі використовуються і базові аксіостеми, або як відправні точки, або як смислові узагальнення, що особливо є характерним для байки. До того ж залучаються й аксіоми розширеної текстової бази – **аксіолеми**. Це здебільшого цитати або перифразовані висловлення з письмових джерел як додаткові опорні компоненти. За плином розвитку дискурсу окремі з його аксіом, втрачаючи власну валідність, можуть замінюватися іншими, що діють на наступному відрізкові дискурсу.

Мовна аксіоматична база зазнає в дискурсі різних перетворень. Окремі аксіостеми продовжують використовуватися, не змінюючи власного системного статусу, тобто як генералізовані висловлення. Інші підлягають перетворенню у подійні висловлення. Наявний і зворотний процес: перетворення подійних висловлень в аксіостеми.

Характер фазових відношень між цінностями істотно впливає на побудову дискурсу: одні цінності залишаються чинними величинами протягом усього дискурсу, інші чинні лише протягом окремих його уривків. Треті тільки на мить з'являються в семантичному просторі і зникають. Тому про оперативні аксіоми дискурсу слід говорити з урахуванням фазової динаміки його смислу. Викінчено розрізнити оперативні аксіоми від неаксіом можна тільки у складі дискурсу, в контексті якого одне висловлення постає смисловою основою (аксіореомою) для побудови іншого. Будь-яка реома в контексті може, за волею автора, набути функцію аксіореми, якщо вона виступає покликанням для розвитку дискурсу. Навіть у складі того самого дискурсу аксіоремі може протистояти подібна до неї реома, пор.: *Його сестра грає на фортеп'яно* (аксіорема 'уміє грати'). *Це його сестра зараз грає на фортеп'яно у сусідній кімнаті* (процесуальна реома).

Залежно від контексту висловлення з тією самою формою може зазнати в мовленні численних трансполяцій. Так, для стеми *у горах сходять лавини* можливі двійники-алоніми: 1) реома: *У горах сходять лавини* (Бережіться); 2) аксіорема *У горах сходять лавини* (І вже зруйновані дороги); 3) аксіолема *У горах сходять лавини* (це цілком ймовірно); 4) аксіостема категорійного типу *У горах сходять лавини* (Велика справа пов'язана з певним ризиком).

До цих анонімів можна приєднати й інші, наприклад, стему-фантасмагорію: *У горах сходять Лавини* (де Лавини – певні фантастичні чудовиська).

Ця ж стема може виступати і в комунікативній функції, виражаючи і буквальні, і сугестивні смисли: 1) повідомлення (Знайте!); 2) попередження (Будьте обережні); 3) натяк (Туди їхати не слід); 4) залякування (Відмовся від подорожі!); 5) сумнів (Чи так це?); 6) підтекст (Залишайся вдома); 7) ігнорування (Ну й що?) та ін.

Будь-який паремійний вислів, що має в сучасній мові системний статус і постає регулярно відтворюваним, свого часу виник у конкретному дискурсі як інновація, як одноразове висловлення про міф, байку, притчу та інший твір. У значної кількості таких висловів відомим постає їхнє дискурсивне першоджерело. З-поміж них наявні вислови біблійного походження (*Повернення блудного сина. Вавілонське стовпотворіння*) і вислови з байок (*Вищий нижчого тусає та ще й гне…*), а також літературно-хронікальні (*Перейти рубікон*) і літературно-поетичні (*Повернемось до втраченого; Можна все на світі вибирати, сину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину*).

Такого типу вислови ***згортають*** у собі смисл вихідного дискурсу і згодом, відірвавшись від свого мотиваційно-ситуативного ґрунту, продовжують виступати його носіями уже як незалежні, автономні одиниці, що зберігаються у мовній свідомості, в його «дискурс-алфавіті».

Значущість одиниць мовної аксіоматики не обмежена суто формальними ознаками. Набуваючи системного статусу, кожний мікро- або макродискурс репрезентує висловлення, що мають надособистісний характер, тому для них властивий незаперечний авторитет у комунікативному процесі. Здебільшого це азбучні істини, заперечувати які навряд чи можна.

У мовній системі наявні утворення, що являють собою різні фазові стани субстанції: реоморфні (звуко-тональні) й аморфні (вигуки), гранульовані (лексика), фрактальні (композиція гранул), кристалізовані, амфіморфні (гнучкі), стереотипні, клішовані, амальгами.

У діахронії мовна система постає як фазова траєкторія, у синхронії – як фазовий спектр із безліччю пластичних і неоднакової швидкості змін форм. В еволюції мовних утворень наявні дві протилежні тенденції: кристалізації та клішування (деградація форми).

За тривалої стійкої взаємодії несиметричних одна щодо одної динамічних систем відбувається напрацювання проміжної адаптивної системи, амфісиметричної щодо кожної із симетризованих нею систем. Мова утворюється як адаптивна система, що забезпечує фазову синхронізацію діяльності суб'єкта і наявних у світі процесів.

Мовні номінації постають як ефект смислового калібрування звукової субстанції та утворених у ній форм. У неї наявна тенденція до фіксації і самоподібної редуплікації шляхом автокаталізу. Посталі дискурсивні форми фіксуються в системі як метастабільні динамічні константи – стеми. Зовнішнім, фізичним аналогом стеми (психічної одиниці) є текст – письмова копія дискурсу. Текст дозволяє зробити дискурс зримим та зручним для редагування.

Рефлексія – це психічний аналог ігрової взаємодії людини зі світом, спонтанного балансування суб'єкта щодо динаміки образів ситуації. Рефлексія напрацьовує в континуумі свідомості «острів» з метастабільних образів взаємодії суб'єкта з об'єктом, що й утворює мовну систему як метастабільний компонент свідомості.

Моделювання – це перетворення, що узгоджене із законом збереження симетрії. Мовна стема може виступати як прототип (константа), архетип (базової непохідної величини) або метатип (калібрувальної матриці). На ґрунті симетризації – за принципом уподібнення образу та прообразу – утворюються аналогійні моделі (версія та екстраполяція). На ґрунті дисиметризації – за принципом розподібнення вихідної величини – утворюються гомологічні моделі (дериват і трансполент). Модель-тип створюється шляхом комбінаторики мовних одиниць як параметрична (контекстна) матриця. Модель-метатип, подібно до симтосиметричної щодо неї моделі-інтерполента, є нелогічною. Модель-метатип діє аналогійно до контекстного трансполятора, утворюючи форми, що перебувають у відношеннях алономії.

В аксіоматиці мовної свідомості використовуються два класи аксіом: аксіостеми – кристалізовані у мові базові аксіоми й аксіореоми – оперативні аксіоми, що конструюються в дискурсі. Ґрунтом базової аксіоматики є елементарні тавтології і тривіально відомі знання про світ, яким властиві літературні джерела свого розширення. Аналогом мовної стеми в дискурсі може стати висловлення-реома з подійним смислом. Реома може набувати функції аксіореоми – авторського встановлення відношень між цінностями. У контексті висловлення може зазнати різноманітних трансполяцій, утворюючи висловлення-алоніми. Окрема реома може фіксуватися в системі як базова аксіома.

IX. САМООРГАНІЗАЦІЯ ДИСКУРСИВНИХ СТРУКТУР

IX.1. Процедури рекурсії та дискурсії: уподібнення і розподібнення. Лінійній побудові мовлення властивий рекурсивний характер, особливість якого полягає в послідовному приєднанні елементів. Але лінійна побудова може підлягати розщепленню, тобто набувати дискурсивного характеру.

Слово «дискурс» (фр. discours від лат. discursus) етимологічно означає «розгалуження, протиставлення». На загальній лінійній основі, що відповідає лінійності мовлення, створюється дискурсивний вузол. При багаторазовому розщепленні фазової траєкторії кожний отриманий сегмент є фазою у складі більшого сегмента, що дає таку структуру дискурсу, яка складається з вкладених одних сегментів в інші. Телескопічна будова дискурсу дає можливість порівняно легко згортати дискурсивну структуру в ретракт (згорнення) різного об'єму, оскільки в основі всієї дискурсивної конструкції – процедура рекурсії.

Розмежування понять рекурсії і дискурсії потребує уточнення.

Ми виходимо з того, що рекурсивна процедура побудови моделі полягає у багаторазовому застосуванні одного і того самого оператора до вихідної мовної бази. Саме рекурсія знаходиться в основі фундаментальної фазової прогресії дискурсу, яка створюється завдяки багаторазовому приєднанню епіфази до профази. Усі випадки повторення слів і повторення структур пов'язані з рекурсією. Телескопічна побудова дискурсу – результат рекурсії.

Суть дискурсивної процедури полягає в послідовному застосуванні до базової одиниці різних операторів. На противагу лінійній рекурсії, дискурсія діє нелінійно, створюючи розщеплення, розгалуження фазової траєкторії мовлення, а також дискурсивні вузли. Можна також сказати, що рекурсія – це частковий випадок дискурсії, який тяжіє до монотонної побудови. Тому рекурсію неможливо відрізнити від дискурсії, якщо ми маємо справу лише з одним оператором, що застосовується до бази.

Якщо рекурсія визначає самоуподібнення мовних явищ, то дискурсія створює їх саморозподібнення.

Довільне рекурсивне перерахування ще не створює дискурсу, наприклад, послідовність вигуків (*А! Гей! Ой!*), довільний набір слів (*книжка, капелюх, стіл, наказ*). Так само не утворює дискурсу і довільний набір висловлень. Для того, щоб утворився дискурс, необхідна смислова опора висловлень одне на одне або в площині лінійної, або в площині полярної розмірності, бо в іншому випадку не буде ефекту внутрішньої самоорганізації дискурсу. Не може бути дискурсу без дискурсії, але його не може бути й без рекурсії. Дискурсія ніколи повністю не скасовує рекурсію, оскільки остання постійно виконує роль основи всієї побудови.

Коли в моделі багаторазово застосовується один і той самий оператор, то її побудова співпадає з фазовою прогресією, де до профази послідовно додаються нові епіфізи. Якщо паралельно вступає у дію інший оператор, то рекурсія продовжується лише як приєднання на базовому рівні, але вона відміняється на більш високому оперативному рівні.

Вступаючи в дію, дискурсія ніколи повністю не скасовує рекурсію, оскільки остання постійно виступає в якості основи всієї побудови, реалізуючись як самоподібність, зокрема на структурному рівні, при повторенні фразової структури.

Така рекурсія може підтримуватися і на рівні лексичного наповнення, наприклад: *Кіт спить. Собака спить. Корова спить.* До лексичної бази тут застосовується один і той самий оператор – *спати*. При іншому варіанті наповнення

утворюється дискурсія, наприклад: *Кіт прокидається. Кіт стрибає. Кіт грається.* У цьому випадку до однієї базової величини (що рекурсивно повторюється) застосовуються різні оператори: *прокидатися, стрибати, гратися*. Дискурсію ми завжди спостерігаємо на фоні рекурсії.

У синтаксичних побудовах рекурсія може діяти по лінії підрядних речень, утворюючи в літературному тексті надзвичайно складні конструкції.

Якщо навести прості приклади, то можна звернути увагу на рекурсивну фрактальність при цитуванні та передачі чужого мовлення непрямим способом. Пор.: *Він сказав: «Я приїду, коли знайду час»* та *Він сказав, що приїде, коли знайде час.* Обидві конструкції мають два ступені рекурсивного вкладення. Така конструкція може поширюватися: *Я чув, як він сказав, що приїде, коли знайде час, якого у нього небагато.* Тут вже чотири ступені рекурсивного вкладення.

Кожна зі сходинок рекурсивного вкладення стане більш явною, якщо наведену складну конструкцію розкласти на прості: *Я чув. Він сказав. Він приїде. Він знайде час. Часу в нього небагато.* У результаті перетворення рекурсивні вкладення на структурному рівні зникли. Рекурсія збереглася лише на лінійному фазовому рівні – на рівні операції приєднання і частково на структурному – в повторенні типової структури речення. Втрата рекурсії вкладання вивела на перший план організацію фрагмента за типом дискурсії, де панує різноманіття операторів: *чув, сказав, приїде, знайде, є небагато*. Разом з цим, і у послідовності простих конструкцій рекурсія виявляється на лексико-синтаксичному рівні, у семантичному узгодженні висловлень за допомогою лексичних повторів*: він – він – він – у нього; час – часу*.

Повторення як рекурсія – це пряме повторення, структурне або лексичне, у тому числі тавтологія. Повторення у плані дискурсії – це синонімічні повтори, трансформації висловлення.

У літературному дискурсі автор порівняно рідко говорить безпосередньо від своєї особи, рекурсивно породжуючи своїх попередників (оповідачів), від особи яких і ведеться розповідь. Уведений таким чином оповідач може ввести свого власного посередника, що дає оповідь в оповіді, а якщо він введе посередника третього порядку, то в результаті виникне потрійна рекурсивна послідовність. Але паралельне виникнення двох оповідачів – це вже нелінійне явище, що дає дискурсивне розгалуження.

Отже, у комплексних дискурсивних структурах спостерігаються різні рівні взаємодії рекурсії і дискурсії.

Рекурсія відповідає за копіювання – точне відтворення готової моделі, за циклічне повторення, за структурну тотожність мовних одиниць. Дискурсія відповідає за моделювання – змінене уявлення про копію, за розподібнення і комбінування мовних одиниць.

Самоподібність – це єдність уподібнення і розподібнення при формальній і семантичній адаптації системної одиниці до дискурсивного контексту. Тому навіть у випадках рекурсії, наприклад, при прямому повторенні висловлень, у живому мовленні спрацьовує дискурсивний чинник.

У буденній комунікації рекурсія набуває сили, стає домінуючою, нейтралізуючи дискурсію, часто створюючи ілюзію дискурсу, що складається насправді з копій мовних зворотів, із штампів.

Рефлексії рекурсії є стримуючим фактором для творчого потенціалу дискурсії, обмежуючи його таким чином, щоб формоутворення і породження нового змісту не дуже далеко відходило від базових аксіом мови і тим самим не перетворювало дискурс у щось зовсім незрозуміле.

IX.2. Дискурсивне розподібнення мовних одиниць. Розподібнення мовних одиниць в дискурсі – це такі зміни у смисловому і формальному плані, які згодом закріплюються в системі. У дискурсивному розподібненні лексичних одиниць можна виділити такі випадки:

1. Розщеплення змісту слова без зміни його форми і граматичних параметрів. Характерний приклад – різна контекстна семантика іменників. Наприклад, слово *парубок* може набувати різних значень: 1) молодий чоловік, юнак, 2) нежонатий чоловік; слово *пасмо*: 1) пучок волосся, 2) довга лінія (пасмо туману), 3) витягнутий невисокий пагорб або група таких пагорбів. Подібне явище відбувається і з дієсловами: *прибрати*: 1) надавати охайного вигляду, 2) прикрашати, 3) сховати.

2. Другий випадок – дискурсивне розщеплення змісту без зміни форми слова, але зі зміною його граматичних характеристик: нім. *das Band* – стрічка, зв'язка і *der Band* – том. В українській мові такі змістові дивергенції закріплені у морфологічних показниках або ж виражаються різними лексемами.

3. Розщеплення значення, яке супроводжує зміна власної форми слова без його зміни граматичного рівня: *людний* і *людяний, сніжний* і *сніговий*.

4. Розходження в дискурсивному уподібненні призводить до зміни граматичного рангу слова: англ. *to end* – закінчувати і *the end* – кінець, *to cook* – варити, *the cook* – кухар.

Усі випадки дискурсивного розподібнення без зміни власної форми слова – це приклади алономії лексичних одиниць.

Контекстуальна алономія може бути доведена до антонімії: *Язик мій – друг мій, язик мій – ворог мій.*

Дискурсивне розподібнення на рівні висловлень також призводить до алономії одиниць. Наприклад, прислів'я: *Новий віник чисто замітає* і побутова констатація, оцінка предмета – *Новий віник чисто замітає*.

Але і всередині реально-побутового рівня ми маємо ті ж ефекти смислового розподібнення висловлень, коли говоримо: *Йде (справа), Йде (трамвай), Йде (людина)* і т.п.

Аналогічному розподібненню підлягають і висловлення з літературних творів, що набули поширеного тлумачення.

IX.3. Самоподібні явища в дискурсі. Мова багата на самоподібні конструкції, які утворюються в результаті автокаталізу дистального оператора, внаслідок чого висловлення часто виглядає як фазова редуплікація. Залишки цього явища – у дитячому мовленні: *ту-ту, гав-гав, ам-ам*. В українській мові збереглися моменти давньої фазової редуплікації в дискурсивному використанні дволексемних дієслів: *жили-були, думали-гадали*.

Якщо далі дотримуватися принципу автокаталізу, то і в граматично оформленому висловленні сучасної мови можна простежити його первинну самоподібну основу. Вона виявляється в тавтологічних сполученнях типу *пекти печиво, варити варення, вчити учня, читач читає, знак означає* і т.п.

Проте в дискурсі сучасної мови лексична самоподібність фраз поступається структурній самоподібності: з сегменту в сегмент може повторюватися одна й та сама структура речення, заповнюючись різними словами. Порівняймо: *Дідусь вчить хлопчика граматиці* має в основі форму *Учитель вчить учня вченню*.

Комплексна структура висловлення організується телескопічно – шляхом вкладання одних структур в інші. При цьому виявляється ще один аспект

самоподібності – формальне і семантичне згортання. Наприклад, *ця допомога взаємна – взаємна допомога – взаємодопомога.*

Згортанню можуть підлягати і цілі дискурси. Наприклад, байка «Ведмежий суд» Євгена Гребінки може бути згорнута до моралі – *пригнічення слабших сильнішими – негативне явище*, до сюжету – *суд над волом*, до заголовка – *ведмежий суд.*

IX.4. Дискурсивне самовизначення слова. Слово, яке застосовується до об'єкта, не є просто його назвою, знаком. Воно вміщує в собі смисл тої комунікативної ситуації, в якій воно вживається, відповідно до того місця, яке об'єкт займає в певній ситуації. У сучасній мові безліч іменників виражають своєю формою те місце, яке відповідний предмет займає в людській діяльності: *їжа – те, що їдять; пиво – те, що п'ють; спальня – місце, де сплять; викрутка – те, чим викручують* і т.д. Проте більшість слів втратили своє первинне мотивування.

У дискурсі часто контекст діє на семантику тої чи іншої форми. У результаті виникає семантичне самовизначення внутрішньої форми щодо інших одиниць контексту.

Це явище не вивчене, але воно широко відоме та інтуїтивно використовується на практиці читання і осмислення слів у контексті. Читаючи текст, ми легко відновлюємо пропущені літери в словах, здогадуємося про значення слова, не звертаючись до словника. Усе це можливе за рахунок того, що слово самовизначається в контексті. Це самовизначення – результат калібральної дії контекстної матриці: саме контекст виявляє значення нового слова, а знайомому слову нерідко надає орієнтації, яка не завжди збігається з уже відомою. Навіть у найпростіших фразах значення диференціюється за рахунок контекстного самовизначення слова: *Карета їхала проспектом. – Проспект = місце, яким їхала карета. Кожному делегату конференції видали проспект. – Проспект = те, що видали кожному делегату конференції.*

Процес контекстного визначення семантики слова проходить цілком стихійно, невимушено. Свідоме і часом багаторазове звернення до того контексту, в якому зустрілося не зовсім зрозуміле слово, характерне для сприймання іншомовного тексту.

Традиційні словникові дефініції – це спеціально підібрані, канонізовані контекстні фрагменти для виявлення значення слів. У конкретному дискурсі визначення слова виникає, як правило, несвідомо, лише за рахунок процесу рефлексії. При цьому слово згортає в собі зміст свого контексту.

Ця властивість проілюстрована відомим прикладом з англ. фольклору «Дім, який побудував Джек», у якому контекстні згортки подані експліцитно. Починаючи з другої фрази кожне слово самовизначається щодо попереднього дискурсу, при чому під час цієї процедури виникає самоподібне розгортання дискурсу з чітким нарощуванням його фрактальної структури:

Ось дім, який побудував Джек.

А ось пшениця, що зберігається в домі, який побудував Джек.

А ось щур, який їсть пшеницю, яка зберігається в домі, який побудував Джек.

А ось кішка, яка ловить щура, який їсть пшеницю, яка зберігається в домі, який побудував Джек і т.д.

Один раз самовизначене слово продовжує своє існування в дискурсі і, з'являючись в різних контекстах, насичується їх семантикою. При кожному повторі в різних фразах дискурсу слово підлягає семантичному нарощуванню.

У результаті того, що слово згортає в собі смисл дискурсивних сегментів, воно на кожній сходинці цього згортання стає «більшим за себе», отже, повтор слова в дискурсі – непроста операція. Це не просто повторення поняття, а семантична дивергенція слова, його семантичне розподібнення.

IX.5. Слово як символ. В. фон Гумбольдт свого часу писав, що для розуміння смислу мови «треба абстрагуватися від того, що воно функціонує для позначення предметів і як засіб спілкування», тобто як знак. Серед найважливіших властивостей мови Гумбольдт виділяє її символізм [Гумбольдт 1984, 69].

Еміль Бенвеніст також вважав, що принцип знака не можна вважати єдиним принципом мови. Знак, за Е. Бенвеністом, є приналежністю до системи, він має впізнаватися. А символ розкриває свій зміст лише в процесі мовлення, в дискурсі [Бенвенист 1974, 87].

Можна сказати, що мовний символ – це особлива сутність, яка несе в собі зміст іншої сутності, що не подається нам безпосередньо. Звідси, наприклад, слово «книжка» як символ – це не те саме, що позначення відповідного предмета. Для різних людей і в різних ситуаціях воно набуває інших змістів: *книжка – це продукт праці письменника, результат роботи типографії, компонент бібліотеки, джерело знань, предмет інтер'єру, товар для продажу, кращий подарунок* і т.д.

Слово у своєму знаковому аспекті – це форма, відома заздалегідь, що виконує певну функцію. Значення знака задане наперед. Знак ототожнюється з образом, який позначається в цей момент, і є вже визначеним, еталонним. Знак приводить новий образ до відомого, в результаті чого виникає семантична редукція: індивідуальність, новизна образу зникає, оскільки знак копіює його. У цьому значенні знак ізотропний, оскільки в різних контекстах він залишається самим собою.

Слово-символ ендотрофне, воно згортає в собі смисл тих контекстів, у яких воно вживається. Отримавши самовизначення в дискурсі один раз, символ зберігає його як свій смисловий зміст. Мовний символ – динамічна сутність. У процесі дискурсивного освоєння світу людиною слово-символ постійно збагачує свій зміст.

Символ як згортальний оператор пов'язаний, з одного боку, з тим дискурсом, в який він вбудований і через який збагачує свій зміст, а з іншого – символ несе на собі історію свого дискурсивного утворення, яка відображена в його внутрішній формі. У символі виявлена єдність «зовнішньої» і «внутрішньої» форми, або – дискурсивного покриття символу з його дискурсивно-деривaційною основою.

Дискурсивне покриття символу має східчастий, фрактальний характер. З погляду своєї зовнішньої форми символ визначається спочатку в контексті фрази, далі – у більших, послідовно охоплюючи одна за одною надфразні єдності аж до цілого дискурсу, структура якого може визначитися зовнішнім ситуативним контекстом (культурним, соціальним і т.д.).

Звичайно, основа символу – це також потенційно фрактальне утворення: одна внутрішня форма спирається на іншу, що історично їй передує. Внутрішня форма бере свій початок від глибинного оператора-архетипу, що виражає взаємозв'язок суб'єкта з об'єктом.

Якщо символ зберігає свою основу, то за його внутрішньою формою можна визначити історію його появи в мові. Багато слів зберегли в розгорнутому вигляді мікроконтекст первинно закріпленої форми за поняттям: *літак – те, що літає.* Історично склалося так, що для українця *сад – те, що посаджено,* а для англійця *garden – те, що підлягає охороні.*

Деякі символи позбавлені, однак, своєї фрактальної структури (внутрішньої форми) і визначаються лише з погляду зовнішньої форми. Це стосується перш за все

лексичних запозичень. З погляду носія української мови слово *дирижабль* не має мовної історії і в плані своєї форми є знаком, а в плані змісту воно є культурним символом початкового етапу повітроплавання.

Зазвичай запозичені слова сприймаються спочатку як віртуальні ємності, що підлягають осмисленню і заповненню. Згодом вони можуть наповнитися змістом, але не обов'язково тим, який вони мали у своєму рідному середовищі.

На першому етапі знайомства з новим іншомовним словом воно сприймається як екзотизм – символ іншої культури. Далі слово може чинити опір асиміляції, підпорядковуючись порядку попередньої системи, тобто бути економним. Економними є, наприклад, у фр. мові слова *борщ, вареники* – запозичені з української мови. Для українців екзосимволами будуть такі слова, як *сидр, віскі, ексвайєр* та ін.

Екзосимволи, перебуваючи у складі іншої мови, залишаються символами іншої лінгвокультури. Параметр економії може зберегтися навіть у випадку перекладу способом калькування, що спостерігається на прикладі слова *хмарочос*, яке продовжує символізувати іншу реальність.

Асимільовані запозичення, які більше не сприймаються як екзосимволи, можна розподілити на дві групи: 1) слова, що знаходяться зі своїми прототипами у відношеннях ізономії – при смисловій тотожності між різними за формою одиницями, що визначається тотожністю їх етнокультурних контекстів; 2) слова з семантичним зсувом, що утворюють відношення алономії. Алономія може виявлятися як звуження значення, наприклад, українське *шампіньйон* походить від французького *champignon* (гриб взагалі), укр. *банда* від фр. *bande* (зграя, група). Крім того, українські іменники *журнал, лектор* не відповідають своїм французьким прототипам *journal – газета, lecteur – читач*.

Яскравим випадком алономії є набуття запозиченим словом автономії щодо вихідної лінгвокультури: укр. *перон* відірвалося від фр. *perron – ґанок*.

Усі модуляції значення запозичених слів зумовлені дискурсивним розподібненням, що супроводжує їх адаптацію як символів нової лінгвокультури.

ІХ.6. Дискурсивні символи-архетипи.

Представники дискурсивної психології стверджують, що наші способи розуміння і категоризації світу не універсальні, а умовні, тобто залежать від історії та соціальних факторів. Крім того, дискурсивні психологи доводять, що розходження у мовленні людей зустрічаються дуже часто, що суперечить теорії про когнітивну узгодженість.

Згідно з дискурсивною психологією, мовлення слугує не просто для того, щоб виражати існуючий досвід. Мовлення і складає досвід, а також психологічну і суб'єктивну дійсність.

Соціальні конструктивісти вважають, що способи нашого розуміння світу – це не якесь розмите відображення світу, що знаходиться за нашими «межами». Навпаки, вони історично і культурно обумовлені результатами розуміння світу, і тому мінливі. Ці способи розуміння світу створені і підтримуються шляхом соціальної взаємодії між людьми в їх буденному житті. Люди не мають внутрішніх «сутностей» – наборів вроджених і незмінних характеристик.

З таких позицій мова не є каноном, який просто і зрозуміло описує психологічну реальність і досвід, що існували раніше. Швидше, суб'єктивні психологічні реальності створюються за допомогою дискурсу.

Ідея про те, що пережита нами реальність формується дискурсивно, не означає, що в дискурсивній психології заперечуються матеріальні аспекти соціальних явищ, або що поза дискурсом не існує фізичної дійсності.

Основним для розвитку дискурсивної психології є підхід Поттера і Уетерелла, який широко застосовується при дослідженні спілкування, культури та мови.

Найважливішим у моделі Поттера й Уетерелла є уявлення про дискурси як про «репертуари інтерпретації», які використовуються як гнучкі ресурси у соціальній взаємодії. Мета їхнього дослідження полягала в тому, щоб розв'язати питання спілкування, соціальної дії, формування «Я», «іншого» і світу загалом. Поттер і Уетерелл аналізують формування дискурсу у взаємозв'язку з соціальною дією. Їх цікавить те, як люди будують уявлення про світ у процесі соціальної взаємодії, і як це розуміння впливає на ідеологію та підтримує форми існуючого соціального ладу.

Поттер та Уетерелл визначають дискурс таким чином. По-перше, як всі типи вербальних взаємодій та письмових текстів, по-друге, як розповіді, пояснення, легенди, анекдоти. Замість слова «дискурс» у своїх дослідженнях учені використовують термін «репертуар інтерпретації», щоб підкреслити – використання мови в повсякденному житті є гнучким і динамічним. Під репертуаром інтерпретації Поттер і Уетерелл розуміють групи термінів, описів, що сконцентровані у яскравих метафорах та образах. Кожний репертуар забезпечує ресурси, які люди можуть використовувати для побудови версії дійсності. Тобто дискурс розуміється як символ.

Цілий дискурс може фігурувати як символ – як характерний представник тої чи іншої культури.

Кожний етнос має свій корпус дискурсів, що включає фольклор і літературу. Серед цих дискурсів виділяють такий, що став базовим текстом, символом культури та ідеології конкретного етносу чи суперетносу. Як дискурси-етносимволи виступають міфи, епос, легенди, що належать або одному народу, або групі сусідніх народів. Таким є епос про Нартів у народів Кавказу, епос про Калевала у фінів. Деякі дискурси набули окремого етносимволічного характеру при формуванні етносу: міф про близнят Ромуле і Реме – дискурс-символ римського етносу. «Пісня про Роланда» стала ключовим дискурсом у формуванні єдиного етносу на території Франції. «Пісня про мого Сіда» стала символом консолідації іспанського етносу в боротьбі з маврами.

В Англії на роль дискурсу-символу претендує легенда про короля Артура і лицарів Круглого столу.

Деякі тексти діють протягом століть у рамках одного етносу чи суперетносу, інші ж переходять ці межі і стають надбанням носіїв іншої мови. На рівні міжмовного спілкування дискурс – це символічне утворення, що може бути вікном до іншої культури.

Досить поширеним явищем є запозичення і привласнення етносом чужого дискурсу, наприклад, Біблії.

Відношення між паралельними дискурсами в різних мовах залежать від ступеня асиміляції запозиченого дискурсу. Деякі тексти продовжують усвідомлюватися як екзономні, інші ж асимілюються, стають органічними складниками нової культури, а іноді набувають незалежності від своїх прототипів – лінгвокультурної автономії. Дискурс економний і в перекладеному вигляді є фактом іншої культури і навіть її символом (наприклад, легенда про короля Артура).

Дискурси, що знаходяться у відношеннях ізономії, зберігають тотожність змісту. Вони стають важливими складниками мовної свідомості, спільними для ряду етнічних мов, набуваючи позачасового статусу. У західній культурі такий загальний надетнічний статус мають фрагменти греко-латинської міфології, текст Біблії, а також найбільш відомі твори всесвітньої літератури, перекладені різними мовами. Для цих дискурсів характерним є згортання і розповсюдження у вигляді афоризмів. Афоризми

Бути чи не бути, Життя – театр, а люди в нім актори в перекладеному вигляді вже не сприймаються як екзотизми, так само і приказка *Змагатися з вітряками*. Те саме можна сказати про безліч біблійних виразів: *кидати перла перед свинями; не хлібом єдиним живе людина; не копай яму іншому, сам у неї попадеш.*

При алономії відношення між дискурсом-джерелом і його перекладеною версією змінюється: твір, хоч і сприймається як похідний від свого прототипу, але в ньому можуть виникати смислові переакцентування, в тому числі й алегоричне зміщення смислу. Запозичені символи можуть не збігатися за змістом із своїми прототипами в вихідній лінгвокультурі: Дон-Кіхот для іспанського читача символ наївності, а для українського – втілення безкорисливості.

У свідомості сучасного носія мови, що належить до західної культури, міститься багато імен і понять, що безпосередньо беруть початок у стародавній міфології. Ці імена є міфосимволами, в яких згорнуті смисли відповідних текстів, відомих тією чи іншою мірою мовцю.

Серед тисячі різноманітних імен і реалій давньогрецької міфології в українській мовній свідомості закріпилося не більше ста. Серед них фігурують:

– міфологічні боги: *Аполон, Афродіта, Гефест, Зевс, Прометей* та ін.;

– герої: *аргонавти, Ахіллес, Геракл, Дедал та Ікар, Каландра* та ін.;

– істоти та чудовиська: *гіганти, грифон, дракон, кентавр, Медуза, Мінотавр*;

– інші поняття: *Золоте руно, лабіринт, космос, Парнас, хаос*.

Ряд міфологічних імен використовується в наш час як наукові метафори (*комплекс Нарциса, Едипів комплекс*). Деякі з них переосмислилися в загальні назви (*пігмеї, епігони*) або ж перейшли в загальний словниковий фонд з термінологічним значенням (*манія*).

Символами стали і персонажі Біблії: *Авель і Каїн, Адам і Єва, Ной, Соломон, Ірод, Іуда, Марія Магдалина, янголи* та ін.

Символи-архетипи закладені в усіх сферах життя людини. Наприклад, архетипною є державна символіка: *тризуб, синьо-жовтий прапор та гімн «Ще не вмерли України…».* Серед українських символів можна виділити такі:

1) космогонічні символи-архетипи: *сонце, місяць, зорі, затемнення місяця та сонця* та ін.;

2) назви явищ природи: *вітер, грім, блискавка, хмари* тощо;

3) довкілля в словах-символах: *шлях, вогонь, скеля*;

4) рослинні символи-архетипи: *калина, верба, тополя, дуб, явір, барвінок, м'ята, чорнобривець, рожа* і т.д.;

5) зоологічні: *зозуля, соловей, горлиця, лелека, ворон, голуб, орел, вовк, заєць, віл, ведмідь, лисиця, бджола*;

6) історичні персонажі та реалії: *Київська Русь, князі Володимир, Ігор, Олег, княгиня Ольга, козаки, Запорізька Січ, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Крути* та ін.;

7) язичницькі (назви богів, істот): *Перун, Велес, Лада, Дана, вовкулака, русалка, мавка* тощо;

8) біблійні, переважно з Нового Заповіту*: Ісус, Марія, янгол, хрест, терновий вінок, тридцять срібняків, Голгофа* і под.;

9) літературного походження: *Мавка (Лесі Українки), великий льох (Т. Шевченка), каменяр (І. Франка), Кайдашева сім'я (І. Нечуя-Левицького), собор (О. Гончара)* та ін.;

10) запозичені з інших культур – з давньогрецької міфології, з творів світової літератури.

Символ згортає в собі не лише свій безпосередній контекст. У його змістових нашаруваннях накопичуються і характеристики системи, якій він належав. На різних рівнях свого змісту символ згортає параметри художнього твору, ідіолекту, соціальної підмови і системи загалом. В останній своїй якості термін «символ» застосовується досить широко. Тобто символом тієї чи іншої лінгвокультури однаковою мірою є цілий текст і навіть літера алфавіту, якщо вони містять ідіоматичні ознаки, характерні саме для цієї лінгвокультури.

ІХ.7. Поетичний ідіосимвол і модель-інтерпретація. Л.С. Виготський говорив про те, що концентрація змісту в слові призводить до його індивідуально-особистісної своєрідності [Выготский 1934, 310]. Це стосується і слів поетичного дискурсу, що мають своєрідне вживання.

У поетичному дискурсі можуть виділятися такі слова, які відносять до авторських ідіосимволів, через їх своєрідну роль в оформленні змісту. Наприклад, слово *лисиця* в поезії Б.-І. Антонича набуває ідіосимволічної сили.

Або візьмемо для прикладу вірш В. Махна «Капелюх Нікіти Станеску», в якому *капелюх* покійного поета стає символом самого поета, а далі й поезії взагалі:

Чорний капелюх Нікіти Станеску нагадує чорного птаха
Який вилетів з гнізда квашеної капусти його мови
І кружляє над головами поетів
Радомир Андрич носить цей капелюх – наче дзбан води
у пустелі –
Тримаючи пташину ногу капелюха
(бо він птах) в одній руці –
А іншою розігріває прозоре тіло ракії
і поволі оповідає про середньовічні часи Сербії
Капелюх Нікіти Станеску примруживши очі –
Склавши крила наче херувим –
тихо дрімає –
Капелюх звик до Андричевих балачок
і тому може відпочити
фетрова тканина оперезана чорною стрічкою жалоби
– чорна мова смерті –
поети розмовляють тією мовою –
пишуть тією мовою і по смерті стають
чорною парчею тієї мови.

Перетворення зв’язків у структурі тексту обумовлене вживанням мовних одиниць як в прямому (номінативному), так і в переносному (конотативному) значеннях. Почергова актуалізація в тексті як номінативної, так і конотативної функцій значення призводить до порушення норм поєднування мовних одиниць. Нестандартне поєднання слів свідчить про їх використання в якості позначення невластивих для слова предметів. Конотація відбувається шляхом вторинного використання слова в ролі називання, що призводить до його переосмислення, а точніше, до формування нового змісту мовної одиниці на базі вже існуючої мовної форми.

Характерною особливістю художніх текстів є те, що в них об’єктивне значення слів доповнюється асоціативно-образним уявленням про позначувану реалію.

Спостереження над такими явищами доводять, по-перше, те, наскільки слово-символ відривається від первинного слова-знака. По-друге, відповідне враження читача пов'язане з постійною контекстною інтерпретацією слова-символа, що протікає несвідомо. Саме на моменті інтерпретації ми зупинимося більш детально.

Дискурси різних періодів історії продовжують своє існування в згорнутій формі – в символічних словах і висловах. З часом дискурсивне джерело розмивається в пам'яті носіїв мови, особливо при переході символічного вислову від одного етносу до іншого. Досить часто цей процес стає незворотним. Символ стає носієм нечіткого, приблизного смислу, який вже не може бути відтвореним у розгорнутому вигляді відповідно до дискурсу-джерела. В інших випадках розгортання символу, закладеного в символі, можливе або за рахунок власної пам'яті мовної свідомості, або завдяки залученню розширеної текстової бази.

У процедурі розкриття смислу символу діє ще один тип дискурсивної моделі – модель-інтерпретація. Завданням цієї моделі є смислове розгортання символу.

Розгортання символу, як і розгортання складного речення, стиснутого до рівня словосполученя, допускає варіації. Залежно від характеру і можливостей процедури розгортання, модель-інтерпретація може реалізуватися в наступних варіантах:

а) через відновлення контексту першоджерела «рідного» контексту конкретного символу;

б) при наявності у символі внутрішньої форми можливе його тлумачення через розгортання цієї внутрішньої форми у вислів (*літак – те, що літає*);

в) через приписування символу певного типового, стандартного для нього контексту;

г) через оригінальну інтерпретацію зі збереженням правил контекстної семантизації – через відтворення тематичного контексту, гомогенного щодо символу;

ґ) шляхом оригінальної інтерпретації-імпровізації – через створення певного контексту, що не збігається за своїми параметрами ні з первинним контекстом, ні з типовим, ні з тематичним.

Таким чином, інтерпретація символу не обов'язково є єдиною. При побудові моделі-інтерпретації мовний матеріал, що забезпечує трактування символу, може достатньо вільно варіюватися.

IX.8. Дискурс та метатекст. Мовна система в своєму фундаментальному стані є системою значень, що визначаються по відношенню одне до одного як диференційні. Кожний елемент системи протистоїть усім іншим. У цьому стані система загалом характеризується ізотропністю – рівновагою, симетричністю. Ті процеси, що протікають на підсвідомому рівні, звичайно спричиняють до окремих випадків атракції, виникнення і зникнення центрів тяжіння. Таким каталізатором системи може бути певний образ зовнішнього світу, сприйнятий свідомістю, або образ, що вже існував у ньому.

Коли каталізатор вносить до системи свій параметр порядку, надаючи їй тієї чи іншої орієнтації, знижуючи цим ступінь її симетрії, система зазнає поляризації і переходить в нестабільний стан. У такому стані змінюється сила енергетичного зчіплення тих чи інших полюсів, що попали в зону дії каталізатора. Така асиметрія потребує врівніювальної компенсації за рахунок побудови додаткової мовної структури, яка реалізується в певній дискурсивній моделі.

Із невизначеного ізотропного стану система переходить у такий метастабільний стан, у якому активуються перш за все ті компоненти, які необхідні для успішної комунікації і побудови дискурсу.

Цей динамічний комунікативно-орієнтовний стан системи можна визначити як метатекст. Метатекст є фундаментом мовної свідомості, що здійснює сприйняття дискурсу. Ганна Вежбицька дає таке пояснення метатексту: «Уявимо наступну ситуацію. Особа А говорить про предмети складні, абстрактні. Особа В слухає і намагається зрозуміти. Зрозуміти добре – це означає не тільки «перекласти для себе» окремі речення особи А, але й вловити зв'язки між цими реченнями, виявити мисленнєву конструкцію цілого, мисленнєво оволодіти тим, що говорить А. Елементарне розуміння – це просто переклад… речень на власну мисленнєву мову. Але розумний слухач цим не обмежується. Він не тільки стенографує – він також коментує» [Вежбицкая 1978, 404].

Метатекст будується шляхом активації та інтеграції одиниць, які належать власній дискурсивній базі мовної свідомості. Кількість текстових одиниць, якими безпосередньо володіє мовна свідомість настільки велика, що середній носій мови, володіючи звичайним об'ємом пам'яті, не зміг не тільки відтворити ці тексти, а й перерахувати.

Зазначений фундамент може стосуватися і додаткової текстової бази, яка охоплює тексти, не зафіксовані в мовній свідомості, які належать «зовнішній пам'яті» соціуму; це тексти різного ступеня доступності, відкладені як бібліотечний літературний резерв, тексти, з якими носій мови знайомиться в процесі спілкування та засвоєння літератури. Підлягаючи канонізації, тексти беруть участь у побудові розширеного метатексту, що підсилює креативні можливості мовної свідомості.

На першій стадії свого формування метатекст утворює неповну структуру, що підлягає добудові.

Структурування метатексту закінчується побудовою дискурсу, який доповнює його до повної структури; дискурс залишається доповненням цього ж метатексту аж до розпаду останнього.

Мовна свідомість може привласнити відповідний за об'ємом дискурс у повній формі, а також згорнути його в ретракт – у реферат, в анотацію, що дають лише загальні уявлення про його зміст і структуру, або ж у символ цього дискурсу (слово чи афоризм). Порівняна легкість таких перетворень наводить на думку про те, що при згортуванні використовується телескопічність дискурсивних структур. Метатексти також мають телескопічну будову, і свідомість може оперувати ними як в розгорнутому, так і в згорнутому вигляді. Наприклад, імена відомих авторів можуть виступати як символи всієї їхньої творчості, утворюючи метатекст для кожного окремого твору. Тому і фрази типу «читати Франка» є досить осмисленими.

Існування метатексту в згорнутому чи розгорнутому вигляді залежить від людського фактору: 1) від лінгвістичної компетенції мовця; 2) від його здібностей до мовленнєвої рефлексії; 3) від схильності до піклування про інтереси адресата.

Символ як елемент мовної системи не зводиться лише до оболонки відповідного йому дискурсивного покриття, це не «тека», в яку заклали фрагмент дискурсу. Символ – це один з метастабільних вузлів у структурі мовної свідомості, в якому простежується значна частина всієї структури, увесь метатекст, що отримав своє згортання в цьому символі.

Метатекст – це умова як породження, так і сприйняття дискурсу. Під час смислового сприйняття дискурсу слухач надбудовує над дискурсом метатекст, який забезпечує його інтерпретацію. У простих випадках виникає автоматичне

підключення до готового метатексту (однієї з типових, стандартних надбудов системи).

Стандартні метатексти визначають різні сфери і рівні рефлексії та комунікації. Стандартний метатекст має регулярний, стійкий характер. Різні індивіди мають різні набори стандартних метатекстів, що значною мірою визначає комунікативну міць мовної особистості, здатність миттєво підлаштовуватися під ту чи іншу сферу та забезпечувати адекватне створення дискурсу. Але, окрім того, кожний індивід володіє й власним набором метатекстів, відмінних від метатекстів інших носіїв мови. Взаєморозуміння комунікантів є результатом спільної основи метатексту.

У зв'язку з метатекстами стандартного характеру можна говорити про ще один випадок породження моделі, коли рефлексія діє в регулярному режимі й орієнтована на побудову несуперечливого щодо реальності дискурсу з готових мовних одиниць. Така модель виглядатиме як довільна компіляція мовних одиниць стандартного вигляду з дотриманням усіх норм граматичного і семантичного узгодження між висловлюваннями. Модель-компіляція – це проекція мовного матеріалу в дискурс, поєднання мовних фраз відповідно до типових і тривіальних ситуацій, без глибокого осмислення. Творчий складник у такій моделі близький до нуля. Модель-компіляція має репродуктивний характер і є набором копій вже наявних мовних одиниць. Застосування компілятивних текстів виправдане на перших етапах вивчення іноземної мови.

Умовою формування нестандартного метатексту є перехід рефлексії з регулярного режиму в режим імпровізації.

Отже, метатекст має телескопічну будову і є умовою породження і сприйняття дискурсу. Саме це уможливлює твердження, що:

1. У побудові дискурсу виділяють участь двох процедур: рекурсії як повторного застосування оператора до базових величин і дискурсії як застосування різних операторів. Рекурсія забезпечує фундаментальну фазову прогресію, основу, на якій потім діє дискурсія, що створює фазове розгалуження. З рекурсією пов'язана самоподібність конструкцій, в які дискурсія вносить моменти розподібнення на рівні слова і на рівні висловлення.

2. Самоподібні явища в дискурсі спостерігаються в процесі згортання дискурсивних структур.

3. У дискурсі виникає семантичне самовизначення слова, при цьому слово виявляє свою ендотрофну властивість – згортання в собі змісту свого контексту.

4. Живе слово мови має символічний статус. Знак – це клішований, змертвілий символ. Символ згортає в собі зміст на різних рівнях: на рівні контексту, всього дискурсу, індивідуальної творчості, мовних підсистем і системи загалом. Усі ці семантичні прошарки символу є відносно незалежними одні від одного. Тому символ може функціонувати і як ємність з невизначеним змістом. Переходячи з мови в мову, слова найчастіше змінюють своє значення.

5. Цілий дискурс також може фігурувати як символ певної лінгвокультури і поширюватися не лише в перекладеному вигляді, але і в згорнутому – у вигляді афоризму, метасимволу і т.д.

6. При дискурсивному розгалуженні символу утворюється модель-інтерпретація. Символ може мати одиничну (первинну чи типову) інтерпретацію і множинні індивідуально-особистісні інтерпретації.

7. Для утворення дискурсу необхідний відповідний фундамент мовної системи, в якій об'єднуються системна і додаткова база мовної свідомості. У результаті утворюється метатекст – динамічний стан системи, в якій активуються

перш за все ті компоненти, які необхідні для успішної комунікації і побудови дискурсу.

X. СТРУКТУРНІ І ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГІПЕРТЕКСТУ: ПОЗИЦІЇ КОМУНІКАНТІВ

X.1. Сучасні підходи до тлумачення поняття «гіпертекст». Сучасні тлумачні словники (слід одразу ж зробити застереження, що в більшості спеціальних лінгвістичних словників відсутня стаття про гіпертекст, вона є лише у невеликій кількості суто авторських лексикографічних робіт; остання лінгвістична енциклопедія «Українська мова» також містить статтю про гіпертекст) у тлумаченні гіпертексту (hypertext, der Hypertext) виходять з того, що у первинному розумінні гіпертекстом є інформаційна (комп'ютерно-підтримувана) технологія організації і застосування текстових матеріалів, що сполучає нелінійний, асоціативно-фрагментарний і сітковий принципи репрезентації інформаційного середовища з процедурами вільної навігації будь-якими нелінійними зв'язками, що зафіксовані в цьому середовищі [Штерн 1998, 65]. Усе це засвідчує **актуальність** дослідження гіпертексту як особливого компонента комунікації і встановлення його диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних параметрів у різних аспектах. У словниках, окремих студіях акцентується увага на тому, що такий спосіб організації великих інтерактивних комплексів прийнято, зокрема, в системах мультимедіа, що містять інформаційне середовище різноманітної природи (текст, звук, анімація, графіка і под.). **Метою** аналізу постає встановлення основних/неосновних функцій адресата й адресанта в гіпертексті та визначення закономірностей модифікації цих функцій та статусу комунікантів. Поставлена мета передбачає розв'язання відповідних **завдань**: 1) розкрити основні диференційно-класифікаційні та диференційно-кваліфікаційні ознаки гіпертексту; 2) визначити особливості гіпертексту як технології; 3) виявити закономірності навігації у внутрішньо- і зовнішньогіперстекстових структурах; 4) простежити співвияв адресанта й адресата в гіпертекстових структурах; 5) встановити ієрархію адресантно-адресатних позицій у гіпертексті.

X.2. Гіпертекст як об'єкт лінгвістичних досліджень. У лінгвістичному аспекті поняття «гіпертекст» означає спосіб організації текстової інформації у вигляді сітки, вузли якої співвідносяться з певними фрагментами тексту, а дуги, що сполучають вузли, символізують різноманітні нелінійні і глибинні зв'язки між цими фрагментами. Мандруючи такими зв'язками, можна легко переглянути матеріал у будь-якій послідовності і з будь-якої точки, приймаючи її за відправну; формувати нові текстові структури, утримуючи одночасно їх у полі свого зору і складаючи різноманітні інформаційні фрагменти (за І.Б. Штерн). Зв'язки в такому тексті ґрунтуються на гіпертекстових смислових вузлах, що є елементами відносно цілісної гіпертекстової сітки. Остання насамперед кореспондує з точками Х документа, що складають жанрові особливості документа. Навіть у навчальних посібниках актуалізовано певні кроки створення гіпертекстового документа, для чого необхідно дотримуватися такого плану створення документа: визначення завдання; опрацювання сценарію, підготовка текстів; набір текстів, редагування; збір оброблених текстів; тестування.

X.2.1. Мови гіпертекстової розмітки й адресант. Адресант в опрацюванні сценарію має уявляти гіпертекст як єдине ціле, що досить зручно реалізовувати у вигляді схеми. У такому випадку необхідно вказувати початок і напрям переходу.

Текст кожної сторінки може бути відносно автономним, але в цьому разі необхідне покликання на файл, що містить таку інформацію (файл з розширенням html).

Існування спеціальної мови HTML (HyperText Markup Language) – мови гіпертекстової розмітки – робить нескладним створення гіпертекстових електронних навчальних посібників. Для адресанта достатньо в такому випадку знання стандартної програми Блокнот (NotPad) і програми Explorer для перегляду створених документів. Знання останньої дуже важливе і для адресата. HTML – це мова опису структури сторінок, що дозволяє форматувати звичайний текст в абзаци, заголовки, списки, таблиці та інші структури. Це текстова мова, в якій інструкції з форматування, що називаються тегами, вбудовуються у документ. Такі теги повідомляють програмам-браузерам, як форматувати і подавати інформацію на екрані. Програмам для перегляду HTML-документів властиві три правила в синтаксичному аналізі документа: 1) теги форматування можуть бути написані як великими, так і маленькими літерами; 2) більшість тегів пишеться парами; 3) пропуски й інші невидимі символи ігноруються.

Усе це дозволяє констатувати, що гіпертекст – формальна модель подачі інформації в комп'ютерній системі. Гіпертекст – це текстова структура у вигляді сітки, в якій семантичні зв'язки між вузлами – елементами такої структури – визначає користувач (адресант ↔ адресат) комп'ютера. Фрагментами гіпертексту, окрім інформації природною мовою, стають також формули, графіки, малюнки, аудіо- та відеозаписи. Гіпертекст – текст, побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно складаючи єдність і множинність текстів.

Найпростішим прикладом гіпертексту є будь-який словник або енциклопедія, де кожна стаття містить покликання на інші статті цього ж словника, що дозволяє читати такий текст по-різному: від однієї статті до іншої, за необхідності, ігноруючи гіпертекстові покликання; читати статті підряд, справляючись з покликаннями; або ж вирушити у гіпертекстове плавання, тобто від одного покликання переходити до іншого. Гіпертекст – це нелінійний лабіринт, своєрідна картина світу.

Х.2.2. Диференційно-кваліфікаційні і диференційно-класифікаційні ознаки гіпертексту. Якщо пригадати історію, то очевидним постає той факт, що термін «гіпертекст» увів у науковий обіг у 1965 р. Т. Нельсон. В утвореній за його участі комп'ютерній системі Memex гіпертекст репрезентував спеціальну комп'ютерну структуру подачі знань, що містить віконний інтерфейс, маніпулятор «миша» і панель з переліком завдань для обробки інформації. Гіпертексту в комп'ютерній системі властиві такі ознаки, як: 1) нелінійність, через яку текст позбавлений послідовності читання, що властива йому у друкованій формі; 2) дискретність, реалізована в системі взаємопов'язаних фрагментів гіпертексту, доступ до якої можливий з будь-якого вузла зв'язку; 3) гетерогенність, тобто наявність як мовних, так і інших (графічних, звукових, зорових) типів інформації; 4) відкритість, що забезпечує користувачу можливість змінювати його за своїми потребами; 5) існування тільки в комп'ютерній формі.

Завдяки особливій формі існування і способу подачі різноманітних типів інформації, гіпертекст стає не тільки новим об'єктом лінгвістичного дослідження, але й нової (і вельми важливої у сучасних умовах) можливості отримання знань і обміну ними в комп'ютерних системах. Це легко простежити за наявністю великої кількості тих вставлених у гіпертекст команд (певних слів, малюнків і т.п.), що дозволяють легко здійснювати адресату будь-яку навігацію.

Для роботи з гіпертекстом у системі інтернету створено спеціальний інтерфейс – протокол http. Укрнет – україномовний сектор інтернету – також має гіпертекстові структури, побудовані на основі цього протоколу. Під гіпертекстом у широкому значенні слід розуміти сучасну інформаційну, комп'ютерно підтримувану технологію організації текстових, графічних, відео- та звукових матеріалів, а також їх застосування, що вирізняється двома особливостями: 1) поєднання нелінійного, асоціативно-фрагментарного з мобільним принципом репрезентації інформаційного середовища; 2) формування/вилучення необхідної інформації здійснюється шляхом вільної навігації нелінійними зв'язками, що зафіксовані в гіпертекстовому середовищі. Сьогодні реальністю стала інформаційна гіпертекстова служба планетарного типу (пор. WWW – Word Wide Web). Усе це дозволяє говорити про гіпертекст як технологію з його інтуїтивно зрозумілим, наближеним до людського способу мислення інтерфейсом. Гіпертекст як ідеологія продукує типи подачі не тільки енциклопедичних знань, але і спосіб організації інтерфейсу будь-якого програмного продукту (для адресата гіпертекстом є і конкретний веб-сайт типу http://www.msnbc.com, http://www.forbes.com, http://www.Siv.com, http://www.dowjones.com, http://www.radio.thestreet.com, http://www.audio.ukrinform.com та ін., і розширені веб-сайти, і система інтернету загалом, що дозволяє, завдяки наявності внутрішньоінтернетівських команд, здійснювати мобільну навігацію з будь-якої актуалізованої точки і в будь-якому вертикальному напрямі).

Кваліфікувальними і класифікувальними ознаками гіпертексту є дискретність структури, нелінійність (читач сам обирає шляхи прочитання, утворюючи свій текст; гіпертекст повністю в принципі прочитати неможливо), різнорідність і мультимедийність (використання усіх засобів впливу на читача – від суто літературних (вибір оповідної стратегії і стилістики), видавничих (шрифти, верстка, ілюстрації) і до найскладніших комп'ютерних (звук, анімація, нехудожні матеріали та ін.), де особливо значущим є статус адресанта і адресата, їхні функції, напрями взаємодії, оскільки динаміка їхніх ролей настільки в цьому випадку динамічна, що іноді важко фіксувати статус учасника комунікації.

Х.2.3. Гіпертекст як об'єкт дослідження і гіпертекст як технологія. Гіпертекст – це й об'єкт дослідження, і водночас технологія дослідження. Гіпертекст як об'єкт – це сітка, у якій зв'язки між вузлами гіпертексту визначувані самим користувачем. Фрагментами можуть бути тексти, формули, графічна інформація, тобто будь-які модулі інформації. Доступ до будь-якого контексту гіпертексту адресатом здійснюється шляхом навігації в гіпертекстовій базі знань. Гіпертекст відкритий для заповнення і змін. Тому адресат легко може почати нарощувати знання, формувати власне інформаційне середовище.

Гіпертекст-технології – це формування, підтримка, нарощування і перегляд у вигляді сітки тексту на комп'ютерній основі. У гіпертекстових системах база даних організується у вигляді відкритої, вільно нарощувальної і змінної сітки.

Х.2.3.1. Адресант ↔ адресат у структурі гіпертексту. У визначенні типів гіпертексту дуже важливим є уточнення статусу адресанта й адресата. Терміни «комунікація», «комунікативність» походять від лат. *communicatio*, що означає «робити спільним, пов'язувати, повідомляти». Висловлення, складне синтаксиче ціле (надфразна єдність), текст – це комунікативний вербальний акт письмового або усного мовлення. Йому властива зовнішня (формальна) і внутрішня (семантична, прагматична) облаштованість, що виявляється внаслідок цілісності, логічної послідовності і зв'язності його частин. У гіпертексті такий зв'язок може бути і непрямим. Уявна фрагментарність завжди відносна, тому що команди, які знаходяться

всередині тексту, дозволяють шляхом навігації компенсувати відсутні ланки – змістовні або структурні. У кожному комунікативному акті враховується відповідний тип ситуацій, що залежить від настанов мовця, які повинні адекватно сприйматися адресатом. Функція спілкування у мовленнєвому процесі базується на принципах комунікативного співробітництва і розрахована на два активні начала: кодувально-продукувальну активність адресанта і декодувальну активність слухача (будь-яка команда, будь-який граф може бути адекватно сприйнятий за умови відповідних пресупозицій). Останнє особливо важливо в гіпертекстових технологіях, де адресат потенційно стає адресантом унаслідок постійного продукування тексту, виходячи з постійного перегляду або читання тексту і безлічі проекцій тексту в різноманітних системах пошуку.

Теза про множинного адресата виглядає цілком мотивованою, як і теза про «дволикого» адресата-адресанта: я-адресант ↔ я-адресат – взаємокореляційні та взаємодоповнювальні величини в комунікативному процесі. Будь-яка навігація передбачає, що адресат миттєво перетвориться на адресанта і навпаки.

Х.2.3.2. Гіпертекст як спосіб комунікації. Як способові комунікації гіпертексту притаманні: 1) мультилінійна структура, 2) інтерактивність та ін., що постали внаслідок розвитку сучасних комунікативних технологій. У цьому разі гіпертекст має багато спільного з постмодернізмом. Більше того, його особливості найповніше розкриваються якраз у цій парадигмі. Постмодернізм як своєрідний вияв мислення виник завдяки розвитку найновіших засобів масової комунікації – телевізії, відеотехніки, інформатики, комп'ютерної техніки. Поставши, насамперед як культура візуальна, постмодернізм в архітектурі, малярстві, кінематографії, рекламі зосередився не на відображенні, а на моделюванні дійсності шляхом експериментування зі штучною реальністю – відеокліпами, комп'ютерними іграми, диснеївськими атракціонами. Загалом, це принципи роботи з «іншою дійсністю», тими знаками культури, що покрили світ панцирем слів, поступово просякли і в інші сфери, захопивши у свою орбіту літературу, музику, балет (див. також: [Маньковская 1995, 7]). Подібне характерне і для гіпертексту, що покрив своїми виявами увесь цивілізований світ.

Протягом останнього десятиліття гіпертекст став популярною темою для обговорення і перетворився в тему конференцій з інформатики і науково-технічної інформації, штучного інтелекту та лінгвістики, психології і теорії навчання. Зацікавлення викликає принципово нова, нелінійна організація системи інформаційних одиниць, що можуть бути репрезентовані текстом, аудіо- та відеоінформацією, і гнучка форма нелінійного управління цими одиницями в гіпертекстовій системі. Очевидно, що розвиток гіпертекстових технологій зумовить наслідки, які можна порівняти з винаходом книгодрукування і виведе на якісно новий рівень відношення системи «людина-машина», пор. подібну думку У. Еко [Эко 1998б]. Дослідження останніх років не зробили гіпертекст об'єктом лінгвістичного аналізу повною мірою, що цілком можна пов'язати з неповним встановленням його категорій, завдяки яким можна було б адекватно простежити його специфіку і які засвідчили його принципову різницю від традиційного лінійного («паперового») тексту [Дедова 2001, 22].

Феномен гіпертексту пізнаваний за врахування його: 1) як особливого способу репрезентації організації інформації; 2) як вертикального виду тексту, протиставленого за багатьма ознаками звичайному тексту; 3) як інструмента і нової технології розуміння тексту та ін. Електронний гіпертекст з властивими для нього фрагментарністю, варіативністю, непередбачуваністю, неоднорідністю став найбільш

адекватним для епохи інструментом, співзвучним із сучасною ментальністю, цим пояснюється зацікавлення його теоретичними і практичними проблемами. Постала значна кількість публікацій, що присвячені історії його з'яви, структурним особливостям та інформаційним стратегіям; він декларується як новий вид письмової комунікації.

Загалом ідею гіпертексту можна сформулювати так: це подання текстової інформації як мережі, де читачі вільно переміщуються нелінійно. Його відмінність від традиційного (книжного) є принциповою. З одного боку, текст набуває нових можливостей своєї реалізації (колір, шрифт, поєднання письма і звуку, письма та графіки, а також принципова можливість руху знаків), з іншого – змінюються принципи читацького переміщення всередині гіпертекстового інформаційного простору. За відсутності прономерованих сторінок необхідною постає система гіпертекстових покликань, що забезпечують перехід від одного текстового фрагмента до іншого.

Особливість гіперлітератури полягає і в тому, що її внутрішня структура за допомогою покликань і вказівок дозволяє читачеві більш-менш вільно переміщуватися між окремими словами, словосполученнями, реченнями, надфразними єдностями, абзацами, розділами тощо. Принцип вільного переміщування текстом загалом відомий, хоча в цьому разі він постає в дещо іншому вимірі.

Гіпертекст змінює наші уявлення про текст взагалі, робить це складнішим і непередбачуванішим, ніж це уявлялось раніше. Те, що наявне на екрані комп'ютерного монітора, дрібне мигтіння подрібнених, на перший погляд, текстових фрагментів і зорових образів, що підпорядковані волі адресата ↔ адресанта, засвідчує, що проблеми семантики і прагматики письмового тексту часто зумовлені матеріальним характером його носія, пор. у чомусь подібний вияв письмового тексту після його з'яви в друкованому вигляді, коли постає його окрема власна історія.

Гіпертекст народжується як спроба використати комп'ютер у науці, літературі, внаслідок чого останній постає невід'ємною частиною комунікації, хоча сама ідея, що є опертям створення гіпертексту, не виступає новою. Ще в 1751 р. енциклопедисти Ж.-Ж. Дідро та д'Аламбер почали збирати знання про світ та систематично їх упорядковувати. Розташування інформації в мережі як активній і постійно відтворювано-продукувальній величині зробило можливим швидкий доступ до неї.

Інформаційна структура, названа гіпертекстом у традиційному вимірі, є усталеною і для релігійних текстів, де активно використовуються численні покликання і коментарі. Типовий гіпертекст – сукупність текстів Святого Письма. Так, Біблія складається з Книг Старого і Нового Заповіту, що поділені на статті, пронумеровані в кожній Книзі без повторів. Кожний вірш є цілісною надфразною одиницею, що розкриває певну тему. Багато віршів супроводжувано покликанням на інші вірші, що дозволяє читати Біблію нелінійно, вибираючи зручну послідовність читання залежно від підготовки читача й актуалізованих у процесі читання питань та асоціацій, йдучи за експлікованими в багатьох виданнях Книг Старого і Нового Заповіту порядком асоціативних покликань і паралельних місць, які можна вважати текстовими ремінісценціями.

X.2.3.3. Гіпертекст і постмодерний дискурс: спільне і відмінне. Можливості електронного тексту легко проілюструвати, зокрема рухомими зображеннями. Тут автор вільний настільки, наскільки ніколи раніше не міг бути, насамперед у силу технічних умов. Це зумовлює постання нових, по суті умовних,

прозорих меж між текстом і графічним образом, розміщеним у ньому, – ілюстрованість графічних зображень стає невід'ємною частиною електронного контексту, що засвідчує одну із суттєвих ознак постмодернізму – аморфність опозиції між словом та екзистенцією, текстом і тілом. Наближення тексту і позатекстової графіки, їхнє взаємопроникнення зумовлене не тільки естетикою постмодернізму, що відшукує нові, ще не відомі форми виразності, але й постмодерний дискурс передбачає також зрощення свідомості із засобами комунікації, здатність пристосовуватися до їхнього оновлення та рефлектування над ними (див.: [Дедова 2002, 101]).

Щодо адекватності принципів і стратегій електронного гіпертексту теоретичним концепціям постмодернізму, що постав з постструктуралізму, промовистим є той факт, що сам термін за вельми короткий час став метафорою. Ж. Женетт, з чиїм ім'ям пов'язана історія французького структуралізму, вживає терміни «гіпертекст», «гіпертекстуальність» для опису реалій традиційного, книжного тексту, розташовуючи їх у концептуально-термінологічну парадигму, що ґрунтується на похідних від слів *текст, текстуальність*, тому що гіпертекстуальність – це тільки одне з позначень безперервної циркуляції текстів, поза якою література стає нецікавою (за Ж. Женетт).

Характерною особливістю гіпертексту є іманентність – своєрідне зростання свідомості із засобами комунікації, що уможливлює за досить короткий час освоєння нових комунікативних засобів. Загалом і для постмодерністського тексту, і для гіпертексту визначальною рисою виступає нелінійність (мультилінійність), супровідними якої є: 1) незавершеність; 2) множинність; 3) об'єктивність; 4) толерантність; 5) відповідність духу часу; 6) прив'язаність до нових інформаційних технологій; 7) мультимедійність, тобто застосування усіх технічно можливих впливів на споживача-читача – літературних (вибір оповідної стратегії і стилістики) через видавничі (шрифти, верстка, ілюстрації) аж до специфічно комп'ютерних (звук, анімація, покликання); 8) плюралізм культурних мов, моделей, стилів та ін.

Кожна пара характеризувальних понять ознак являє собою співвідносні дисиметрійні структури. Загалом комп'ютерний гіпертекст симетричний, але це симетрія, що охоплює дисиметрію, антисиметрію, ізометрію та ін.

Х.2.4. Взаємокорелятивність адресата й адресанта в гіпертекстових структурах. Позиція адресанта (продуцента) основна у мовленнєвому акті. За характером комунікативновизначальних інтенцій вводяться звертання, вибачення, вітання, оцінні формули, що кваліфікуються як неінформативні акти мовлення [Гак 2004, 775]. Основним типом мовленнєвих актів є інформативний. При цьому адресант реалізує в тексті ряд функцій: 1) відображає власну позицію; 2) репрезентує суб'єктивний план «образу автора»; 3) виконує роль розповідача, оповідача та ін. Пошук інформації в системі здійснюється шляхом інтерактивної навігації зв'язками, де перехід від одних елементів до інших здійснюється з урахуванням їхньої семантичної близькості, унаслідок чого отримує умовно ще один вимір. У такому випадку одним з найважливіших методів освоєння інформації є запам'ятовування різних шляхів переміщення в гіпертекст-сітці. Подібний вияв шляхів або віртуальних структур цілком можна розглядати як альтернативу опрацюванню інформації за правилами логічного висновку [Карпіловська 2006, 15].

Відомо, що Дж. Конклін диференціював гіпертекстові системи за функційним призначенням, запропонувавши розмежовувати: 1) бібліотечні макросистеми (підтримують зв'язок між великими документами (враховуються специфікація, плани, проекти, програми, звіти, бібліографія і под.)); 2) системи

дослідження проблеми (засоби підтримки підготовчих етапів творчої роботи, стадії неструктурованого мислення (врахування різних точок зору, порівняння ідей, гіпотез і т.п.); 3) системи для перегляду (браузинга) повнотекстових баз даних (комп'ютерне навчання, вивчення довідково-енциклопедичної літератури); 4) експериментальні системи, що досліджують креативні можливості гіпертекстових технологій [Coclin 1987, 15]. У кожній із цих систем статус адресата можна кваліфікувати як відносно пасивний, але в другому і четвертому – цей статус трансформується в статус активного, оскільки порівняння передбачає і висловлення власних ідей і гіпотез або ж критику.

Адресат (читач, реципієнт, слухач, комунікант) проходить шлях від засобів вираження – до думки. Саме він повинен максимально враховувати кінесику (систему жестів, міміку, пози, які супроводжують мовлення), кінесика – безпосередній чинник впливу на адресата. Позиція адресата для адресанта є в певному сенсі невизначеною, та й сам образ адресанта може бути істотно розмитим, тому що такий адресант може бути або конкретною особою, або суттєво просторово віддаленим. Властивість мови пов'язувати у просторі та часі осіб, об'єкти, події Ч. Хоккет назвав «змішуваністю» [Coclin 1987, 15].

Адресатом може бути аудиторія, що складається з визначеної/невизначеної кількості осіб. Якщо аудиторія знаходиться перед адресантом, то виникає прямий контакт у процесі усного мовлення з послідовним урахуванням інтересів і вимог такої аудиторії.

Складнішою є ситуація з адресатом, що сприймає будь-яке письмове мовлення, креолізовані тексти, де особливу роль відіграють невербальні компоненти. Тут особливо важливу роль відіграє навігація, технологія її здійснення. Адресант не завжди може розраховувати на повністю тотожний тезаурус, необхідний обсяг знань, адекватне бачення світу автором і його читачем. Свого часу М. Гумільов говорив про два типи адресата: про «читача-друга» і про «читача-ворога» [Гумилев 1990, 421-422]. У системі інтернету текст іноді містить елементи автокомунікації (мовлення, розраховане на самого себе, пор. досить цікавими в цьому відношенні є модуси типу *мені це подобається, я сам собі пишу листи, їх одержую, а потім відправляю*). Такого типу мовлення відрізняється певною образністю, складністю, використанням засобів текстових парадигм, оказіональністю, що повинен відчути і зрозуміти читач. Адресату властивий статус пасивно-активного начала. Деякі дослідники стверджують, що, наприклад, сайт постає гіпертекстовим утворенням електронної комунікативної діяльності (твір), що перебуває в постійній динаміці і реалізований у сукупності взаємозалежних (тематично, семантично, інтенційно, фізично) веб-сторінок [Матвєєва 2006, 13]. У процесі комунікації мовленнєвій поведінці адресанта й адресата властиві відповідні функції, що істотно розрізняються між собою і кваліфікуються як комунікативні функції адресанта й адресата. Особливістю роботи в гіпертекст-технологіях виступає використання адресатом розмаїтої системи функцій (заміщення, примітки, запиту, відсилання та ін.) як базових, що дозволяють йому бути активним співпродуцентом.

Х.2.5. Типологія функцій адресанта й адресата. Зі статусом адресата корелюють функції тексту. З-поміж комунікативних функцій адресанта основною є функція повідомлення про суб'єкти, об'єкти, дії, процеси, факти та ін. Функція повідомлення є номінативною (денотативною, референтною). Супровідною постає пізнавальна (когнітивна, гносеологічна) функція (порівняйте другий і четвертий тип виділених Дж. Конкліном гіпертекстових систем [Coclin 1987, 15]; особливо у четвертому типі когнітивна функція адресата є домінувальною – сам статус адресата

креативний), призначенням якої виступає передача певних знань, системи образів, відповідного досвіду. У мовленнєвому акті реалізується також апелятивна функція, завданням якої є звернення до адресата і вплив на нього. У гіпертекстових структурах, особливо у моделях сучасних інтернет-технологій, що активно використовуються, продуктивним виступає використання різних рухомих символів (вони істотно видозмінюють технологію сугестії). Завдяки останній функції здійснюється переконання слухача, читача у певних ідеях, концепціях. Апелятивність у гіпертексті вимагає особливої уваги й окремого вивчення (пор. використання різних зображень типу сонечка, місяця, людини, квіточок і под.).

Х.2.5.1. Експресивна функція. Сприяє виразній формі віддзеркалення психічного стану адресанта, зображення його суб'єктивного ставлення до вимовленого. Останнє виражається різними засобами: інтонаційно, лексико-семантично (*смуток, печаль, радість* та ін.), морфологічно (частки *ой, аж* і т.п.), словотвірно (*малесенький, тоненький, свекрушище* та ін.), синтаксично (порядок слів) і под. За допомогою «експресивного» екрану адресат ↔ адресант може відстежувати співвідношення зображуваного з текстовим наповненням документа, а «когнітивний» екран допомагає спостерігати процеси породження різних власних ідей, постійно порівнюючи їх з іншими і маючи в активі декілька версій. Для цього можуть використовуватися різні тексти з інтернету, що дозволяє постійно порівнювати, проглядати вже здійснене тощо.

Х.2.5.2. Емотивна функція. Завданням **емотивної** функції є створення умов для емоційного насичення тексту, опису різноманітних почуттів мовця. На це орієнтоване використання вставних слів типу *звичайно*, *мабуть*, *очевидно*, окличних речень (*Для кожного з нас цей день незвичайний*!), незвичних поєднань слів (*океани вогнів, море радості*) [Загнітко 2007, 15-35].

Х.2.5.3. Фатична функція (контактновстановлювальна / контактнорегулювальна) адресанта. Необхідна для підготовки слухача, читача до сприйняття, відповідного зосередження його уваги у процесі спілкування, підтримки уваги слухача, читача. На це можуть бути спрямовані спеціалізовані засоби типу *пам'ятаєш*, *згадай*: 1) у діалозі: *А пригадай, про що з тобою я вчора говорив, саме про це...*; 2) у монолозі: *А в цьому разі треба згадати ще й таке...* [Загнітко 2007, 33].

Х.2.5.4. Комунікативні функції адресанта (читача, слухача, реципієнта, комуніканта). Пов'язані безпосередньо з його поведінкою у процесі спілкування і з його оцінкою мовленнєвого змісту повідомлення.

Х.2.5.5. Функції спілкування і сприйняття. Основними функціями адресата є спілкування і сприйняття**.** Перша орієнтована на увагу і розуміння нової інформації читачем з бажанням спілкуватися з адресантом. Друга функція визначувана напрямами розуміння національно-мовних, мовленнєвих, соціальних, когнітивних (ментальних) асоціацій, ситуацій, пов'язаних з умовами мовленнєвого акту, знаннями адресатом певної мови і рівнем такого знання, мотивована можливостями декодування смислових, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних та інших знаків і символів. Супровідними є **фатична**, **естетична** функції.

Х.2.5.6. Фатична функція. Фатична функція адресата постає контактновстановлювальною і пов'язана з активною підтримкою слухачем мовленнєвого спілкування, його увагою до повідомлення та ін., пор.: *Продовжуй! Досить! Перестань!* [Загнітко 2007, 22]. Фатичну функцію виконує й оголошення перерви на нараді, лекції, закриття книги.

X.2.5.7. Естетична функція. Реалізується тільки в тому разі, якщо текст задовольняє уявлення читача, відповідає його вимогам і викликає в нього адекватне сприйняття, спонукає його до продовження, модифікації тощо. Досить повно наведений перелік функцій описано щодо художніх, почасти публіцистичних текстів, але водночас вони зовсім не розкриті щодо комп'ютерно підтримуваних гіпертекстів [Загнітко 2007].

Отже, поза сумнівом, організація інформації в гіпертексті за суто семантичними критеріями робить його абсолютно новим інструментом для підтримки інтелектуальної діяльності людини. До такої слід віднести: а) попереднє обґрунтовування ухвалення того чи іншого рішення; б) пошук розв'язання складної (не зовсім формалізованої) проблеми; в) проектування різного роду об'єктів; г) опрацювання певної системи ідей; г) побудову зв'язного тексту та ін. Для вирішення цих та інших звдань адресант завжди враховує так званий чинник адресата. Адресант так чи інакше враховує лінеарність тег для гіпотетичного/реального пошуку і побудови певного гіпертекстового документа. Необхідним постає встановлення диференційно-кваліфікаційних і диференційно-класифікаційних ознак не лише жанрово різних гіпертекстів, але й кваліфікація усієї системи комп'ютерних гіпертекстів у макро- і мікровимірах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Абельсон 1998: Абельсон Р. Структуры убеждений: Пер. с англ. / Язык и моделирование социального взаимодействия. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртене, 1998. – С. 317-380.

Анохин 1978: Анохин П.К. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональных систем. – М.: Наука, 1978. – 400 с.

Аристов 1999: Аристов С.А., Сусов И.П. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс // Лингвистический вестник. – 1999. – Вып. 1. – http://homepages.tversu.ru/~susov/Aristov.html

Арнольд 1982: Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания. – № 4. – 1989. – С. 83-91.

Арнольд 1990: Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990. – 301 с.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 339 с.

Арутюнова 1973: Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. – 1973. – Т. 32. – № 1. – С. 84-89.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 383 с.

Арутюнова 1983: Арутюнова Н.Д. Стратегия и тактика речевого поведения // Прагматические аспекты изучения предложения и текста. – К: КГПИИЯ. – 1983. – С. 4-12.

Арутюнова 1985: Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки // Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 13-24.

Арутюнова 1990а: Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136-137.

Арутюнова 1990б: Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 389-390.

Арутюнова 1992: Арутюнова Н.Д. Язык цели // Логический анализ языка. Модели действия / Ин-т языкознания РАН. – М.: Наука, 1992. – С. 14-23.

Арутюнова 1993: Арутюнова Н.Д. Вторичные истинные оценки: *правильно*, *верно* // Логический анализ языка. Ментальные действия / Ин-т языкознания РАН. – М.: Наука, 1993. – С. 67-78.

Арутюнова 1999: Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

Балли 1961: Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Ин. лит-ра, 1961. – 394 с.

Баранов, Крейдлин 1992: Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 84-99.

Бахтин 1979: Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.

Беланже 1995: Беланже М.А. Хаос, сложность и Гюстав Гийом // Лингвистика на исходе XX в.: Итоги и перспективы. Тезисы международной конференции. – Ч. 1. – М.: Филология, 1995. – С. 43-44.

Беллерт 1987: Беллерт И. Об одном условии связности текста: Пер. с польского // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1987. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 172-207.

Белнап, Стил 1981: Белнап Н., Стил Т. Логика вопросов и ответов. – М.:

Прогресс, 1981. – 288 с.

Белова 1997: Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. – К.: Киевский университет им. Т. Шевченко, 1997. – 312 с.

Белова 2000: Белова А.Д. Дискурс тэтчеризма (на материале речей Маргарет Тэтчер 1968-1996) // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Іноземна філологія на межі тисячоліть. – 2000. – № 471. – С. 22-29.

Беляева 1995: Беляева И.А. Коммуникативно-функциональные особенности неполных предложений, передающих содержание субъективной оценки говорящего в ситуации непосредственного общения (на материале английского языка): Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1995. – 164 с.

Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.

Бернс 1999: Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – 1999. – http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/burns0.htm

Бернштейн 1990: Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. – М.: Наука, 1990. – 495 с.

Бисималиева 1999: Бисималиева М. О понятиях «текст» и «дискурс» // Филологические науки. – 1999. – № 2. – С. 17-20.

Блакар 1998: Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти: Пер. с англ. / Язык и моделирование социального взаимодействия. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртене, 1998. – С. 88-125.

Бондарко 1978: Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – 174 с.

Борботько 2007: Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 288 с.

Бородина 1992: Бородина А.Е. Экспозитивная функция речевых актов в диалогическом дискурсе и средства ее идентификации. – Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – СПб., 1992. – 214 с.

Бремон 1983: Бремон К. Структурное изучение повествовательных текстов В. Проппа // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 429-436.

Булыгина, Шмелев 1982: Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Диалогические функции некоторых типов вопросительных предложений // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. – 1982. – Т. 41. – № 4. – С. 314-326.

Буянова 2003: Буянова О.Н. Языковая концептуализация любви: лингвокультурный аспект: Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар, 2003. – 20 с.

Валюсинская 1979: Валюсинская З.В. Вопросы изучения диалога в работах советских лингвистов // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 299-313.

Ван-Дейк 2000: Ван-Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Благовещенск. – 2000. – С. 68-160.

Вежбицкая 1997: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.

Веккер 1981: Веккер Л.М. Психические процессы. – Т. 3. – Л.: ЛГУ, 1981. – 326 с.

Верещагін, Ратмайр, Ройтер 1992: Верещагин Е.М., Ратмайр Р., Ройтер Т. Речевые тактики «призыва к откровенности» // Вопросы языкознания. – 1992. – № 6. – С. 82-93.

Веселовский 1989: Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: ВШ, 1989. – 406 с.

Вигнер 1971: Вигнер Е. Этюды о симметрии. – М.: Мир, 1971. – 318 с.; 2-е изд. – М.: УРСС, 2002.

Виноградов 1971: Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: ВШ, 1971. – 239 с.

Виноградов 1963: Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Наука, 1963. – 254 с.

Витгенштейн 1985: Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике / Вып. XVI. – М.: Прогресс, 1985. – С. 79-128.

Вітгенштайн 1995: Вітгенштайн Л. Філософські дослідження: Пер. з нім. // Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. – К: Основи, 1995. – С. 87-309.

Воїнов 1989: Воїнов В.В., Семенець О.Є. Оцінний компонет значення і його прагматична функція // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 47-51.

Волкова 1987: Волкова Л.М. Семантика и прагматика частиц в современном английском языке (на материале частиц со значением темпоральности): Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1987. – 181 с.

Волошинов 1993: Волошинов В.М. Марксизм и философы языка. – М.: Лабіринт, 1993. – 189 с.

Вольф 1978: Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М.: Наука, 1978. – 200 с.

Вольф 1986: Вольф Е.М. Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо/плохо» // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 98-106.

Вольф 1985: Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.

Воробьева 1993: Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993. – 200 с.

Воронина 2007: Воронина Н.Е. Компьютерное моделирование лингвистических объектов / И.Е. Воронина. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2007. – 177 с.

Выготский 1934: Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 324 с.

Выготский 1982: Выготский Л.С. Собрание сочинений. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1982. – 486 с.

Выготский 1984: Выготский Л.С. Собрание сочинений: Т. 6. – М.: Педагогика, 1984. – 397 с.

Выготский 1999: Выготский Л.С. Мышление и речь. – 5-е изд., испр. – М.: Лабиринт, 1999. – 351 с.

Гак 1979: Гак В.Г. Повторная номинация на уровне предложения // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 91-102.

Гак 1998: Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.

Гак 2004: Гак В.Г Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.

Гальперин 1981: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.

Гальперин 1976: Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М.: МГУ, 1976. – 150 с.

Гаспаров 1971: Гаспаров Б.М. Из курса лекций по синтаксису современного русского языка. Простое предложение. – Тарту: Тартус. гос. ун-т,

1971. – 242 с.

Гаузенблаз 1978: Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 57-78.

Гвоздева 2004: Гвоздева А.А. Языковая картина мира: лингвокультурологические и гендерные особенности (на материале художественных произведений русскоязычных и англоязычных авторов): Афтореф… к.філол.н. – Краснодар, 2004. – 23 с.

Гегель 1975: Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. – М.: Мысль, 1975. – 695 с.

Германова 1993: Германова Н.Н. Коммуникативная стратегия комплимента и проблемы типологии речевых этикетов // Язык и модель мира: Сб. науч. трудов. – М.: Моск. гос. пед. ин-т им. М. Тореза. – 1993. – Вып. 416. – С. 27-39.

Гийому 1999: Гийому Ж., Мальдидье Д. О новых приемах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса: Пер. с фр. // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / Под ред. П. Серио. – М.: ОАО ИГ «Прогресс». – 1999. – С. 124-136.

Гиндин 1971: Гиндин С.И. Связный текст: Формальное определение и элементы типологии. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1971. – 44 с.

Гиндин 1977: Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты (1968 - 1975) // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. – 1977. – № 4. – С. 348-361.

Гойхман 2001: Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация / Под ред. О.Я. Гойхмана. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 272 с.

Голосовкер 1987: Голосовкер Я.Э. Логика мифа. – М.: Наука, 1987. – 234 с.

Гончарова 2001: Гончарова Н.В. Оценочные тактики как средство реализации аксиологического смысла в диалогическом дискурсе // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – Linguapax-VIII: Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. – К: Видавничий центр КДЛУ. – Вип. 4. – С. 206-216.

Гончарова 2002: Гончарова Н.В. Аксиологические стратегии в англоязычном дискурсе // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Черкаси: ЧДУ, 2002. – Вип. 29. – С. 57-64.

Гончарова 2002: Гончарова Н.В. Оцінний субдискурс як компонент діалогічного дискурсу (на матеріалі англомовної художньої прози) // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2002. – Т. 5, № 1. – С. 80-86.

Гончарова 2000: Гончарова Н.В. Оценка как тип дискурсивного значения // Знак. Символ. Образ: Матеріали міжвузівського науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики. – Черкаси: ЧДУ. – 2000. – С. 199-203.

Гончарова 2000: Гончарова Н.В. Самооцінка в англомовному дискурсі // Гуманітарний вісник. Серія іноземна філологія. – Черкаси: ЧІТІ. – 2000. – № 4. – С. 129-134.

Гончарова 2000: Гончарова Н.В. Типи оцінного значення в англомовному дискурсі // Тези Всеукраїнської наукової філологічної конференції «Проблеми сучасної світової літератури та лінгвістики». – Черкаси: ЧІТІ. – 2000. – С. 38-39.

Гордон 1985: Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – С. 276-302.

Гоффман 2000: Гоффман Э. Представление себя другим // Самосознание

и защитные механизмы личности / Под ред. Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «Бахрах-М», 2000. – С. 640-650.

Григоренко 2002: Григоренко И.Н. Текст как пространство реализации смысла и когниции. – Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 2002. – 130 с.

Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.

Гумилев 1990: Гумилев Н. Стихи. Письма о русской поэзии. – М.: Художественная литература, 1990. – 434 с.

Дедова 2001: Дедова О.В. Лингвистическая концепция гипертекста: Основные понятия и терминологическая парадигма // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 2001. – № 4. – С. 20-28.

Дедова 2002: Дедова О.В. Графическая неоднородность как категория гипертекста // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 2002. – № 6. – С. 91-103.

Дейк 1978: Дейк Т.А., ван. Вопросы прагматики текста: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвсистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 259-336.

Дейк 1989: Дейк Т.А., ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

Демидова 2003: Демидова З.В. Интерпретационный потенциал знаков препинания в дискурсе (дескриптивный аспект): Афтореф… канд. філол. наук. – Донецьк, 2003. – 19 с.

Демьянков 1995: Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века / Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: Ин-т языкознания, Рос. гуманит. ун-т, 1995. – С. 239-320.

Демьянков 1982: Демьянков В.З. Конвенции, правила и стратегии общения (интерпретирующий подход к аргументации) // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры. и яз. – Т. 41, № 4. – С. 327-337.

Дєрік 2007: Дєрік І.М. Просодичні особливості дискурсу інформаційних повідомлень ділової тематики в Інтернеті: Автореф. … канд. філол. наук. – Донецьк, 2007. – 20 с.

Дишлюк 2003: Дишлюк І.М. Лексико-семантичне вираження концепту «природа» у поетичній мові Ліни Костенко: Афтореф… канд. філол. наук. – Харків. – 16 с.

Долинин 1983: Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37-47.

Жинкин 1982: Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 157 с.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Загнітко 2007: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2007. – 289 с.

Зарубина 1981: Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методологический аспект. – М.: Русский язык, 1981. – 112 с.

Заятуева 1999: Заятуева Л.Г. Эмоционально-оценочные смыслы в художественном тексте на фразеологическом уровне (коммуникативно-прагматический ракурс): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.05 / Моск. гос. ун-т.– М., 1999. – 24 с.

Звегинцев 1976: Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.

Звегинцев 1980: Звегинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. – 1980. – Т. 39, № 1. – С. 13-21.

Земская 1983: Земская Е.А., Китайгородская М.В., Розанова НН. Языковая игра // Русская разговорная речь. – М.: Наука, 1983. – С. 172-214.

Зернецкий 1985: Зернецкий П.В. Прагмалингвистические параметры связного текста // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: Калининск. гос. ун-т, 1985. – С. 173-177.

Зимбардо, Ляйппе 2000: Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.

Золотова 1979: Золотова Г.А. Роль темы в организации и типологии текста // Синтаксис текста. М.: Наука, 1979. – С. 113-133.

Зубов 1974: Зубов А.В. О языковых средствах выражения категории оценки в современном английском языке (на материале англо-американской прессы): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т им. М.Тореза. – М., 1974. – 24 с.

Иванова 1981: Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.

Ивин 1999: Ивин А.А. Логика. – М.: Гардарики, 1999. – 352 с.

Ильенко 1989: Ильенко С.Г. Синтаксические единицы в тексте. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1989. – 84 с.

Ильин 1996: Ильин И.П. Дискурс // Современное зарубежное литературоведение (страны Зап. Европы и США): концепции, школы, термины / Энциклопедический справочник / Научн. ред., сост. И.П. Ильин, Е.А. Цурганова. – М.: Интрада-ИНИОН, 1996. – 320 с.

Ильина 1997: Ильина С.Ю. Косвенная оценочность и средства ее выражения в современном английском языке. – Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – Нижний Новгород, 1997. – 173 с.

Иссерс 2002: Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 284 с.

Каган 1997: Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: Петрополис, 1997. – 204 с

Кагановська 2003: Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини XX сторіччя): Афтореф… докт. філол. наук. – Київ, 2003. – 32 с.

Калита 2001: Калита А.А. Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2001. – 351 с.

Карасик 1992: Карасик В.И. Социальный статус человека в лингвистическом аспекте // «Я», «субъект», «индивид» в парадигмах современного языкознания: Сб. научно-аналитических обзоров. – М., 1992. – С. 47-85.

Карасик 2000: Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. обзоров / Отв. ред. Н.Н. Трошина. – М.: ИНИОН РАН. – 2000. – С. 37-63.

Карасик 2002: Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002.

Караулов 1987: Караулов Ю.Н. Руський язик и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 496 с.

Карпенко 1998: Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 216 с.

Карпіловська 2006: Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 188 с.

Келемен 1977: Келемен Я. Текст и значение // Семиотика и художественное творчество. – М.: Наука, 1977. – С. 104-124.

Кибрик 1997: Кибрик А.А., Плунгян Р.А. Функционализм // Фундаментальные направления современной американской лингвистики: Сб. обзоров. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1997. – С. 276-339.

Кириллова 1996: Кириллова В.Н. Направленность оценки в синонимии (на материале прилагательных современного английского языка): Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1996. – 167 с.

Киричук 1999: Киричук Л.М. Прагмасемантичні особливості категорії оцінки в рекламному тексті (на матеріалі реклами журналу «Time»): Автореф. дис… канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський держ. лінгвістичний ун-т. – К., 1999. – 19 с.

Китайская наука стратегии 1999: Китайская наука стратегии / Под ред. В.В. Малявина. – М.: Белые альвы, 1999. – 416 с.

Кифер 1978: Кифер Ф. О пресуппозициях: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 337-369.

Климова 2000: Климова И.И. Дискурс и его истоки: Учебное пособие. – М.: Диалог-МГУ, 2000. – 46 с.

Клобуков 2002: Клобуков Е.В. О соотношении речевых действий в современном политическом дискурсе // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста / Сб. статей, посвященных юбилею Г.А. Золотовой. – М.: Эдиториал УРСС. – 2002. – С. 331-339.

Клюев 2002: Клюев Е.В. Речевая коммуникация: Учебное пособие для университетов и институтов. – М.: Рипол Классик, 2002. – 320 с.

Кобозева 1986: Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII: Теория речевых актов. – С. 7-21.

Кожина 1981: Кожина М.Н. Диалогичность письменной научной речи как проявление социальной сущности языка // Методика и лингвистика. – М.: Наука, 1981. – С. 187-214.

Кокойло 1995: Кокойло Л.А. Комплиментарные высказывания в современном английском языке: (структура, семантика, употребление): Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1995. – 207с.

Колшанский 1976: Колшанский Г.В. Коммуникативная дискретность языка // Лингвистика текста: Сб. научн. трудов. – М.: МГПИИЯ им. М. Тореза. – 1976. – Вып. 103. – С. 15-22.

Космеда 2000: Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. – 349 с.

Космеда 2001: Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українсьеій та російській мовах: Автореф. дис… д-ра філол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Харків, 2001. – 32 с.

Кошель 1980: Кошель Г.Г. Оценочные предикатные номинации в современном английском языке (на материале дерогативных наименований лица): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т им. М.Тореза. – М., 1980. – 27 с.

Крысанова 1999: Крысанова Т.А. Высказывания, содержащие отрицательную оценку адресата в современном английском языке (коммуникативно-

прагматический аспект): Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1999. – 182 с.

Куёк 2005: Куёк Ф.А. Языковые средства газетного дискурса: лексико-семантический и прагматический аспект: Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар, 2005. – 19 с.

Кунин 1980: Кунин А.В. Механизм окказиональной фразеологической коннотации и проблема оценки // Сб. науч. трудов. – М.: Моск. гос. пед. ин-т им. М. Тореза. – 1980. – Вып. 168. – С. 158-185.

Ларин 1923: Ларин Б.А. О разновидностях художественной речи. Семантические этюды // Русская речь. – Пг., 1923. – С.

Левин 1994: Левин Ю.И. Истина и дискурс// Семиотика и информатика. – Вып. 34. – М.: ВИНТИ, 1994. – С. 124-164.

Левина 1983: Левина Е.М. Русская фольклорная небылица / Автореф. дис… канд.филол.наук. – Минск, 1983. – 19 с.

Леви-Стросс 1985: Леви-Стросс К. Деяния Асдиваля // Зарубежные исследования по семиотике фольклора. – М.: Наука, 1985. – С. 35-76.

Леви-Стросс 1983: Леви-Стросс К. Структра и форма // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 35-76.

Левицкий 1998: Левицкий А.Э. Функциональный подход к классификации единиц современного английского языка. – К.: АСА, 1998. – 362 с.

Левицкий 2008: Левицкий Ю.А. Лингвистика текста. – М.: Высшая школа, 2008. – 207 с.

Лекомцев 1983: Лекомцев Ю.К. Антонимический текст // Текст: семантика и структура. – М.: Наука, 1983. – С. 197-206.

Леонтьев 1983: Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – Т.2. – М.: Педагогика, 1983. – 318 с.

Леонтьев 1974: Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста // Лингвистика текста: Материалы науч. конференции. – М.: Моск. гос. пед. ин-т им. М. Тореза. – 1974. – Ч.1. – С. 168-172.

Леонтьев 1975: Леонтьев А.А. Признаки связности текста // Лингвистика текста. – М.: Наука, 1975. – С. 168-169.

Леонтьев 1977: Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

Леонтьева 1969: Леонтьева Н.Н. О смысловой неполноте текста // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М.: Моск. гос. пед. ин-т им. М. Тореза, 1969. – Вып. 12. – С. 96-114.

Лихачёв 1984: Лихачёв Д.С., Панченко А.М., Понырко Н.В. Смех в древней Руси. – М.: Наука, 1984. – С. 5-21.

Ломтев 1972: Ломтев Т.П. Внутренние противоречия как источник исторического развития структуры языка // Энгельс и языкознание. – М.: Наука, 1972. – С. 57-80.

Лосев 1976: Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистического искусства. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.

Лосева 1980: Лосева Л.М. Как строится текст: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 96 с.

Лотман 1981: Лотман Ю.М. Текст как динамическая структура // Структура текста. – М.: Наука, 1981. – С. 104-105.

Лукина 1989: Лукина О.Г. Типы имплицитного способа передачи информации в речевой коммуникации: Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.19 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1989. – 16 с.

Лурия 1963: Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: МГУ, 1963. – 374 с.

Лурия 1998: Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Е.Д. Хомской. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.

Любина 2006: Любина И.М. Аксиология концепта *возраст* в русской, британской и американской лингвокультурах: Автореф… канд. філол. наук. – Краснодар, 2006. – 22 с.

Ляпон 1995: Ляпон М.В. Языковая личность: поиск доминанты // Язык – Система. Язык – Текст. Язык – Способность. – М.: Изд-во РАН, 1995. – С. 260-276.

Макаров 2003: Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 80 с.

Макаров 1990: Макаров М.Л. Коммуникативная структура текста: Конспект лекций. – Тверь: ТГУ, 1990. – 52 с.

Маковский 1971: Маковский М.М. Теория лексической аттракции. – М.: Наука, 1971. – 249 с.

Маньковская 1995: Маньковская Н.Б. «Париж со змеями» (Введение в эстетику постмодернизма). – М.: Языки славянской культуры, 1995. – 342 с.

Маньковская 2003: Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2003. – 411 с.

Маслов 1975: Маслов Б.А. Проблемы лингвистического анализа связного текста (надфразовый уровень). – Таллин: Изд-во Таллин. пед. ин-та, 1975. – 104 с.

Матвєєва 2006: Матвєєва С.А. Сайт як жанр Інтернет-комунікації (на матеріалі персональних сайтів учених): Автореф… канд. філол. наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.

Матвеева 1990: Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк. – Свердловск: Изд-во УрГУ, 1990. – 168 с.

Мегентесов 2001: Мегентесов С.А. Паремия как внутренняя форма литературного дискурса // Лингвистические ценности и коммуникация. – Сочи, 2001. – С. 69-78.

Минина 1995: Минина М.А. Психолингвистический анализ семантики оценки (на материале глаголов движения): Дис… канд. филол. наук: 10.02.19. – М., 1995. – 156 с.

Минский 1978: Минский М. Структура для представления знаний // Психология машинного зрения. – М.: Мир, 1978. – С. 249-338.

Миронова 1997: Миронова Н.И. Дискурс-анализ оценочной семантики. – М.: НВИ – Тезаурус, 1997. – 158 с.

Миронова 1998: Миронова Н.Н. Структура оценочного дискурса: Автореф. дис… д-ра филол. наук: 10.02.19, 10.02.04 / Моск. пед. ун-т. – М., 1998. – 44 с.

Мицич 2001: Мицич П. Аргументация: цели, условия, приемы // Психология влияния / Сост. А.В. Морозов. – СПб.: Питер, 2001. – С. 367-396.

Мінаєва 2007: Мінаєва Е.В. Гендерна концептологія: мовна репрезентація концептів «дім» і «любов» у жіночій поезії: Автореф… канд. філол. наук. – Сімферополь. – 23 с.

Моррис 2001: Моррис Ч.У. Основания теории знаков: Пер. с англ. // Семиотика: Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 45-97.

Москальская 1981: Москальская О.И. Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981. – 183 с.

Никитин 1996: Никитин М.В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие к курсам языкознания, лексикологии и теоретической грамматики. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.

Никитина 1996: Никитина С.Н., Васильева Н.В. Экспериментальный системный толковый словарь стилистических терминов / Принципы составления и избранные словарные статьи. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1996. – 172 с.

Николаева 1972: Николаева Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 48-54.

Николаева 1978: Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 467-472.

Николаева 1978: Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 5-39.

Никульшина 1998: Никульшина Т.Н. Информационная стратегия в побудительном дискурсе (на материале английского языка): Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 190 с.

Новиков 1983: Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. – М.: Наука, 1983. – 215 с.

Овчинников 1976: Овчинников Н.Ф., Юдин Э.Г. Структура // Большая советская энциклопедия / Ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3. – Т. 24, кн. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – С. 598.

Одинцов 1980: Одинцов В.В. Стилистика текста. – М.: Наука,. – 263 с.

Орлов 1991: Орлов Г.А. Современная английская речь: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высшая школа,. – 240 с.

Остин 1999: Остин Дж. Как производить действия при помощи слов: Пер. с англ. // Избранное. – М.: Идея-Пресс, Дом Интеллектуальной книги, 1999. – С. 13-135.

Островская 2005: Островская Т.А. Концепт «труд» в русской и американской лингвокультурах: Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар,. – 22 с.

Откупщикова 1983: Откупщикова М.И. О гиперсинтаксическом уровне языковой структуры // Структурная и прикладная лингвистика. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1983. – Вып. 2. – С. 10-15.

Откупщикова 1982: Откупщикова М.И. Синтаксис связного текста. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 104 с.

Павлов 1951: Павлов И.П. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1951. – 582 с.

Павлюк 1996: Павлюк Л.С. Структурно-семантична організація дискусійно-полемічного дискурсу (за матеріалами української політичної публіцистики першої пол. XX ст.): Дис… канд. філол. наук: 10.01.08. – К., 1996. – 162 с.

Падучева 1982: Падучева Е.В. Прагматические аспекты связности диалога // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. – 1982. – Т. 41, № 4. – С. 305-313.

Пальчевська 2006: Пальчевська О.С. Концепт *шлях* в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси: Афтореф… канд. філол. наук. – Донецьк,. – 20 с.

Панкратов 2000: Панкратов В.Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация: Практическое руководство. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2000. – 208 с.

Паронян 1989: Паронян Ш.А. Единицы целенаправленного общения в

английской диалогической речи: Автореф. дис… канд филол. наук / 10.02.04. – Л., 1989. – 16 с.

Пауль 1960: Пауль Г. Принципы истории язика. – М.: Ин. лит-ра, 1960. – 500 с.

Пермяков 1970: Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. – М.: Наука, 1970. – 240 с.

Пермяков 1988: Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 235 с.

Петров 1982: Петров Н.Е. О содержании и объёме языковой модальности. – Новосибирск: Наука, 1982. – 160 с.

Петров 1989: Петров В.В., Караулов Ю.Н. Вступительная статья // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – С. 5-11.

Пирс 2001: Пирс Ч.С. Из работы «Элементы логики. Grammatica speculativa»: Пер. с англ. // Семиотика: Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 165-226.

Поляк 1998: Поляк О.Е. Когнитивная модель иллокутивной составляющей дискурсной аргументативной единицы (на материале русского политического дискурса): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.21, 10.02.19 / Моск. лингвист. ун-т. – М., 1998. – 22 с.

Пономаренко 2005: Пономаренко И.Н. Симметрия/асимметрия в лингвистике текста. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2005. – 231 с.

Попова 2005: Попова Л.Е. Юридический дискурс как объект интерпретаций (семантический и прагматический аспект): Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар,. – 20 с.

Поршнев 1974: Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.

Почепцов 1980: Почепцов Г.Г. Прагматика текста // Коммуникативно-прагматические и семантические функции речевых единств. – Калинин: Калининский гос. ун-т. – 1980. – С. 5-10.

Примерова 1988: Примерова Н.Д. Речевая компрессия в диалогическом единстве (на материале английского художественного текста): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.04 / Одесский гос. ун-т им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1988. – 15 с.

Прокофьев 1988: Прокофьев Г.Л. Ирония как прагматический компонент высказывания (на материале английского языка): Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1988. – 206 с.

Пропп 1969: Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – 168 с.

Проскуркіна 1992: Проскуркіна С.М. Семантико-функціональні особливості об'єкта оцінного висловлювання // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 59-62.

П'яста 1998: П'яста Л.В. Міжстильова і міжмовна взаємодія в семантиці дискурсу (на матеріалі творів С. Єфремова): Афтореф… канд. філол. наук. – Київ, 1998. – 17 с.

Реферовская 1989: Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. – Л.: Наука,. – 168 с.

Реферовская 1983: Реферовская Е.А. Лингвистическое исследование структуры текста. – Л.: Наука, 1983. – 215 с.

Рикер 1995: Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика // Московские лекции и интервью. – М.: Academia, 1995. – 160 с.

Робен 1999: Робен Р. Анализ дискурса на стыке лингвистики и гуманитарных наук: вечное недоразумение: Пер. с фр. // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / Под ред. П. Серио. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 184-196.

Рубинштейн 2000: Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.

Ряполова 1993: Ряполова Л.Г. Аргументація в спонукальному дискурсі: Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1993. – 192с.

Савельева 2006: Савельева О.Г. Концепт «еда» как фрагмент языковой картины мира: лексико-семантический и когнитивно-прагматический аспекты (на материале русского и английского языков): Афтореф… канд. філол. наук. – Краснодар, 2006. – 24 с.

Санников 1999: Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 544 с.

Свирковская 2005: Свирковская С.В. Ксенофобический дискурс (лингвопрагматический аспект): Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар, 2005. – 23 с.

Севбо 1960: Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. – М.: Наука, 1960. – 135 с.

Селіванова 1999: Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Український фітосоціологічний центр, 1999. – 148 с.

Селиванова 2002: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: ЦУЛ, «Фитосоциоцентр», 2002. – 336 с.

Серио 1999: Серио П. Как читают тексты во Франции: Пер. с фр. // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / Под ред. П. Серио. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 14-53.

Серио 1993: Серио П. О языке власти: критический анализ // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков: Око, 1993. – С. 83-100.

Серль 1986: Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII: Теория речевых актов. – С. 170-195.

Сильницкая, Сильницкий 1983: Сильницкая Г.В., Сильницкий Г.Г. Модель глагольного действия и семантическая классификация глаголов с предикатними актантами // Категории глагола и структура предложения. – Л.: Наука, 1983. – С. 28-41.

Сипко 1994: Сипко Й. Прагматический компонент косвенной оценки в русском публицистическом тексте (опыт типологии применительно к словацкой аудитории): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.01 / Ин-т русского языка им. Пушкина. – М., 1994. – 23с.

Слово 2000: Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса / Под ред. Т.Н. Ушаковой, Н.Д. Павловой. – СПб.: Алетейя, 2000. – 316 с.

Слюсарева 1981: Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – 206 с.

Смирнов 1948: Смирнов А.А. Психология запоминания. – М. – Л.: АПН РСФСР, 1948. – 328 с.

Смирнов 1983: Смирнов Г.А. К вопросу о структурности текста // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 111-115.

Солганик 1997: Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М.: Наука, 1997. – 256 с.

Сорока 2006: Сорока Т.В. Концепти «дім» і «родина» в російській, англійській та французькій мовній свідомості: Афтореф… канд. філол. наук. – Донецьк, 2006. – 20 с.

Соссюр 1977: Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

Соссюр 1990: Соссюр Ф.де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1990. – 275 с.

Старикова 1974: Старикова Е.Н. Имплицитная предикативность в современном английском языке. – К.: Вища школа, 1974. – 142 с.

Старикова 2000: Старикова О.М., Ткачук-Мірошниченко О.Є. Імплікації в дискурсі // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Іноземна філологія на межі тисячоліть. – 2000. – № 471. – С. 246-249.

Степанов 1995: Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX-го века. – М.: Прогресс, 1995. – С. 35-73.

Степанов 1985: Степанов Ю.С. В трёхмерном пространстве языка. – М.: Наука, 1985. – 334 с.

Сукаленко 1992: Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Под общ. ред. В.В. Акуленко. – К.: Наук. думка, 1992. – 164 с.

Сусов 1984: Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц: Сб. науч. трудов. – Калинин: Изд-во Калининск. гос. ун-та. – 1984. – С. 3-12.

Сусов 1988: Сусов И.П. Деятельность, дискурс и языковая система // Языковое общение: Процессы и единицы: Межвуз. сб. науч. трудов. – Калинин: Изд-во Калининск. гос. ун-та. – 1988. – С. 7-21.

Сухих 1986: Сухих С.А. Речевые интеракции и стратегии // Языковое общение и его единицы: Межвуз. сб. науч. трудов. – Калинин: Изд-во Калининск. гос. ун-та. – 1986. – С. 71-77.

Сыщиков 2000: Сыщиков О.С. Имплицитность в деловом дискурсе (на материале текстов коммерческих писем): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.19 / Волгоградск. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2000. – 22 с.

Тарасова 1992: Тарасова И.П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьез. – М.: Высшая школа, 1992. – 175 с.

Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 139 с.

Телия 1986: Телия В.Н. Экспрессивно-оценочная метафора // Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – С. 79-89.

Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 269 с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988.

Теплякова 1998: Теплякова Е.К. Коммуникативные неудачи при реализации речевых актов побуждения в диалогическом дискурсе (на материале современного немецкого языка): Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – Тамбов, 1998. – 152 с.

Тищенко 2000: Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К.: Основи, 2000. – 350 с.

Тодоров 1978: Тодоров Ц. Грамматика повествовательного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – М.: Прогресс, 1978. – С. С. 450-463.

Торсуева 1990: Торсуева И.Г. Контекст // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 238-239.

Трипольская 1999: Трипольская Т.А. Эмотивно-оценочный дискурс: когнитивный и прагматический аспекты. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 1999. – 166 с.

Трошина 1982: Трошина Н.Н. О семантико-синтаксическом аспекте цельность (когерентности) художественного текста // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – М.: Наука, 1982. – С. 50-61.

Труфанова 2001: Труфанова И.В. О разграничении понятий: речевой акт, речевой жанр, речевая стратегия, речевая тактика // Филологические науки. – 2001. – № 3. – С. 56-65.

Тураева 1986: Тураева З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика). – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.

Устинова 2005: Устинова Н.Н. Глагол как средство концептуализации эмоций в языковой картине мира (на материале языка художественных текстов): Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар, 2005. – 21 с.

Федорова 1991: Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 46-50.

Федотова 1987: Федотова Е.И. Коммуникативно-функциональные и семантические особенности предложений оценочного типа в современом английском языке (объект оценки – адресат): Дис… канд.филол.наук: 10.02.04. – К., 1987. – 207 с.

Фигуровский 1974: Фигуровский И.А. Основне направления в исследовании синтаксиса святного текста // Лингвистика текста. Материалы научной конференции. Ч. II. – М.: МГПИИЯ им. М. Тореза, 1974. – С. 108-115.

Флоренский 1990: Флоренский П.А. У водоразделов мысли. – Т. 2. – М.: Правда, 1990. – 447 с.

Флоренский 1998: Флоренский П.А. Имена. – М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. – 912 с.

Флоренский 2000: Флоренский П.А. История философии искусства. – М.: Мысль, 2000. – 446 с.

Фоменко 1998: Фоменко О.С. Лінгвістичний аналіз сучасного політичного дискурсу США (90-ті роки XX століття): Дис.… канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 195 с.

Фридман 1984: Фридман Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. гос. ун-та, 1984. – 136 с.

Халперн 2000: Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

Хачатурова 2004: Хачатурова Н.Ю. Лингвориторические параметры российского эзотерического дискурса рубежа XX – XXI вв.: Афтореф… канд. филол. наук. – Краснодар, 2004. – 19 с.

Хейзинга 1992: Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: Прогресс, 1992. – 464 с.

Хинтикка 1974: Хинтикка И. Вопрос о вопросах // Философия и логика. – М.: Наука, 1974. – С. 301-362.

Холодович 1979: Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. – Л.: Наука, 1979. – 304 с.

Хьелл 2000: Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.

Хэллидей 1978: Хэллидей М.А. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – М.: Прогресс, 1978. – С. 138-148.

Чахоян, Паронян 1989: Чахоян Л.П., Паронян Ш.А. Взаимодействие интенций как фактор, определяющий типы межличностного общения // Личностные аспекты языкового общения: Межвуз. сб. науч. трудов. – Калинин: Изд-во Калининск. гос. ун-та. – 1989. – С. 67-75.

Черепанова 1996: Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Суггестивная лингвистика. – СПб.: Лань, 1996. – 204 с.

Чернявская 2003: Чернявская В. От анализа текста к аналізу дискурса: немецкая школа дискурсивного анализа // Филологические науки. – 2003. – № 3. – С. 19-22.

Черняховская 1983: Черняховская Л.А. Информационный инвариант смысла текста и вариативность его языкового выражения: Автореф. дис.… докт.филол.наук. – М., 1983. – 34 с.

Шевченко 1991: Шевченко Г.В. Диалогические единства с риторическим вопросом-реакцией в современном английском языке (структурно-семантические и прагматические аспекты): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.04 / Пятигорский гос. пед. ин-т иностр. языков. – Пятигорск, 1991. – 17 с.

Шевченко 2000: Шевченко И.С. Об историческом развитии когнитивного и прагматического аспектов дискурса // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Іноземна філологія на межі тисячоліть. – 2000. – № 471. – С. 300-307.

Щерба 1957: Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957.

Щерба 1974: Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

Штерн 1998: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998. – 336 с.

Эко 1998а: Эко У. От Интернета к Гуттенбергу // Журнал Internet. – 1998. – № 6-7. – С. 45-61.

Эко 1998б: Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – М.: Языки славянской культуры, 1998. – 356 с.

Эко 1998в: Эко У. Шесть прогулок в литературных лесах. – СПб.: Наука, 2002. – 497 с.

Эпштей: Эпштей В.Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы // http://www.ipu.rasi.ru/publ/epstn.htm

Ыйм 1985: Ыйм Х.Я. Прагматика речевого общения // Теория и модели знаний: Труды по искусственному интеллекту. Уч. зап. Тартус. гос. ун-та. – Тарту. – 1985. – Вып. 714. – С. 196-207.

Юганов 1983: Юганов В.И. Текст и его коммуникативная структура: Конспект лекций. – Калинин: Изд-во Калининск. гос. ун-та, 1983. – 50 с.

Якобсон 1975: Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. – С. 193-230.

Якобсон 1983: Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 462-482.

Якубинский 1986: Якубинский Л.П. Избранные работы. – М.: Наука, 1986. – 207 с.

Янко 1999: Янко Т.Е. Человек и мир в коммуникативной структуре предложения // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Отв.

ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М.: Индрик, 1999. – С. 205-220.

Яшенкова 1995: Яшенкова О.В. Оценочные номинации в английской диалогической речи: Дис… канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1995. – 213 с.

Abbot 2000: Abbot B. Presuppositions as nonassertions // Journal of Pragmatics. – 2000. – Vol. 32. – P. 1419-1437.

Adam 1976: Adam J.-M. Linguistique et discourse litéraire. Théorie et pratique des lextes. – Paris: Larousse. – 351 p.

Anscombre, Ducrot 1979: Anscombre J.-C., Ducrot O. Lois logiques et lois argumentatives // Le francais moderne. – 1979. – № 1. – P. 35-52.

Ballmer 1980: Ballmer F. Frames and context structures // Zum Thema Sprache und Logik. – Hamburg, 1980. – S. 281-334.

Barthes 1970: Barthes R. La linguistigue du discourse // Sign. Language. Culture. – The Hague-Paris: Mouton, 1970. – P. 580-584.

Beaugrande 1985: Beaugrande R., de. Text linguistics in discourse studies // Handbook of Discourse Analysis. Disciplines of Discourse / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 1. – P. 41-70.

Benoit 1995: Benoit W. Accounts, Excuses, and Apologies: A Theory of Image Restoration Discourse. – N.Y.: State University of New York Press, 1995. – 197 p.

Benveniste 1966: Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. – Paris: Gallimard, 1966. – 356 p.

Benveniste 1970: Benveniste E. L'appareil formel de l'énonciation // Langages. – 1970 . – № 17. – P. 12-18.

Brown, Levinson 1987: Brown G., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 280 p.

Brown, Yule 1996: Brown G., Yule G. Discourse Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 288 p.

Buyssens 1970: Buyssens E. La communication et l'articulation linguistique. – Bruxelles: Presses Universitaires, 1970. – 175 p.

Channell 1994: Channell J. Vague Language. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – 226 p.

Channell 2000: Channell J. Corpus-based analysis of evaluative lexis // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 38-55.

Clark 1997: Clark H. Using Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 432 p.

Coclin 1987: Coclin J. Hypertext: an Introduction and Survey // Computer – 1987. – Semptember. – № 1. – P. 14-21.

Conrad, Rips 1986: Conrad F.G., Rips L.J. Conceptual combination and the given/new distinction // Journal of Memory and Language. – 1986. – Vol. 25, № 3. – P. 255-278.

Cook 1989: Cook G. Discourse. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 165 p.

Corsaro 1985: Corsaro W.A. Sociological approaches to discourse analysis // Handbook of Discourse Analysis. Disciplines of Discourse / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 1. – P. 167-192.

Cortazzi 2000: Cortazzi M., Jin L. Evaluating evaluation in narrative // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 102-120.

Coulthard 1992: Coulthard M. An Introduction to Discourse Analysis. – 2nd edition. – L.: Longman, 1992. – 212 p.

Grisham 1996: Grisham J. The Runaway Jury. – N.Y.: Island Books, 1996. – 550 p.

Grisham 1997: Grisham J. The Partner. – L.: Arrow Books, 1997. – 410 p.

Daneš 1970: Daneš F. FSP and the Organization of the Text // Functional Sentence Perspective. Papers prepared for the Symposium at Mariànske Lažné on 12-14 october, 1970.

Dijk 1976: Dijk T.A., van. Pragmatics and poetics // Pragmatics of Language and Literature / Ed. by T.A. van Dijk. – Amsterdam, Oxford: North-Holland, 1976. – P. 23-57.

Dijk 1977: Dijk T.A. van. Text and context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. – New York: Longman, 1977. – 281 p.

Dijk 1981: Dijk T.A. van. TStudies in the pragmatics of discourse. – The Hague – Paris: Mouton, 1981. – 331 p.

Dijk, Kintsch 1983: Dijk T.A., van, Kintsch W. Strategies of Discourse Comprehension. – N.Y.: Academic Press, 1983. – 418 p.

Dijk 1985: Dijk T.A., van. Introduction: Discourse analysis as a new cross-discipline // Handbook of Discourse Analysis. Disciplines of Discourse / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 1. – P. 1-10.

Dijk 1985: Dijk T.A., van. Semantic discourse analysis. Dimensions of discourse // Handbook of Discourse Analysis / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 2 – P. 103-136.

Dijk, Kintsch 1983: van Dijk T.A., Kintsch W. Strategies of Discourse Comrehension. – New York: Academic Press, 1983.

Dirven 1997: Dirven R. Emotions as cause and the cause of emotions // The Language of Emotions: conceptualization, expression and theoretical foundation / Ed. by S. Niemeir, R. Dirven. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1997. – P. 55-83.

Duranti 1985: Duranti A. Sociocultural dimensions of discourse. Disciplines of discourse // Handbook of Discourse Analysis / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 1. – P. 193-230.

Eemeren 1989: Eemeren F.H., van, Grootendorst R. Speech act conditions as tools for reconstructing argumentative discourse // Argumentation. – 1989. – Vol. 3, № 4. – P. 367-383.

Fakhri 1998: Fakhri A. Narration in journalistic and legal discourse // Text. – 1998. – Vol. 18, № 4. – P. 445-449.

Fisher 1989: Fisher A. Suppositions in argumentation // Argumentation. – 1989. – Vol. 3, № 4. – P. 401-413.

Foolen 1997: Foolen A. The Expressive function of language: towards a cognitive semantic approach // The Language of Emotions: conceptualization, expression and theoretical foundation / Ed. by S. Niemeir, R. Dirven. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1997. – P. 14-31.

Fowler 1996: Fowler R. Linguistic Criticism. – Oxford, N.Y.: Oxford University Press, 1996. – 262 p.

Galmich 1977: Galmich M. Quantificateurs, reference et théorie transformationnelle // Langages. – 1977. – № 48. – P. 3-49.

Geis 1997: Geis M.L. Speech Acts and Conversational Interaction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 262 p.

Georgakopoulou 2000: Georgakopoulou A, Goutsos D. Mapping the world of discourse: The narrative vs. non-narrative distinction // Semiotica. – 2000. – Vol. 131, № 1/2. – P. 113-141.

Gibbs 1999: Gibbs K.W., Jr. The Poetics of Mind. Figurative Thought. Language and Understanding. – Cambridge, N.Y.: Cambridge University Press, 1999. – 527 p.

Gibbs 1986: Gibbs R.W., Jr. What makes some indirect speech acts conventional? // Journal of Memory and Language. – 1986. – Vol. 25, № 1. – P. 181-196.

Goncharova 1998: Goncharova N. What to do with implicit evaluation // IATEFL-Ukraine Newsletter. Dnipropetrovsk Conference Selections. – 1998. – Vol. 2, № 13. – P. 38-41.

Goncharova 1999: Goncharova N. Implicit evaluation in discourse // Тезисы Международной конференции «Речевая коммуникация: секреты успеха». – М.: Изд-во МГУ. – 1999. – С. 34-35.

Goncharova 2001: Goncharova N. Evaluative pattern and the structure of evaluative discourse // 6th National TESOL Ukraine Conference. – K.: TESOL Ukraine. – 2001. – P. 28-29.

Greimas 1966: Greimas A.J. Sémantique structurale. – Paris: Larousse, 1966. – 262 p.

Greimas 1979: Greimas A.J. Des accidens dans les sciences dites humaines // Introduction à l'analyse du discourse en sciences sociates. – Paris: Hachette, 1979. – P. 28-60.

Grice 1975: Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. – 1975. – Vol. 3. – P. 41-58.

Grisham 1996: Grisham J. The Runaway Jury. – N.Y.: Island Books, 1996. – 550 p.

Gruber 1998: Gruber H. Disagreeing: Sequential placement and internal structure of disagreements in conflict episodes // Text. – 1998. – Vol. 18, № 4. – P. 467-503.

Hajičová 1993: Hajičová E. Issues of sentence structure and discourse patterns // Theoretical and Computational linguistics. – 1993. – Vol. 2. – 119 p.

Halliday 1978: Halliday M.A.K. Language as Social Semantic: The Social Interpretation of Language and Meaning. – L.: Edward Arnold, 1978. – 256 p.

Harris 1952: Harris Z. Discourse Analysis // Language. – 1952. – Vol. 28, № 17. – P. 1-30.

Harris 1969: Harris Z.S. Analyse du discourse // Langages. – 1969. – № 13. – P. 8-45.

Harris 1976: Harris Z.S. Notes du course de syntaxe. – Paris: Ed. du Seuit, 1976. – 238 p.

Hatch 1992: Hatch E. Discourse and Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 333 p.

Helgorsky 1982: Helgorsky F. Norme et Histoire // Le francais moderne. – 1982. – № 1. – P. 15-41.

Hoey 1991: Hoey M. Patterns of Lexis in Text. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 276 p.

Hunston 2000: Hunston S. Evaluation and the planes of discourse: status and value in persuasive texts // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 177-207.

Hunston 2000: Hunston S., Sinclair J. A Local grammar of evaluation // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 74-101.

Inchaurralde 1997: Inchaurralde C. Space, reference and emotional involvement // The Language of Emotions: conceptualization, expression and theoretical foundation / Ed. by S. Niemeir, R. Dirven. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1997. – P. 135-154.

Inoue 1982: Inoue K. An inference of syntax, semantics and discourse structures // Lingua. – Vol. 57. – Amsterdam, 1982. – P. 259-300.

Jacobs 1993: Jacobs S., Jackson S. Strategy and structure in conversational influence attempts // Communication Monographs. – 1993. – Vol. 50. – P. 285-304.

Kasher 1985: Kasher A. Philosophy and discourse analysis. Disciplines of discourse // Handbook of Discourse Analysis / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 1. – P. 231-248.

Kristeva 1981: Kristeva J. Le language, cet inconnu. – P.: Seuil, 1981. – 334 p.

Lakoff 1972: Lakoff G. Language in Context // Language. – 1972. – Vol. 48, № 4. – P. 907-927.

Lakoff 1984: Lakoff R.T., Scherr R.L. Face Value: The Politics of Beauty. – Boston, L., Melbourne, Henley: Routledge & Kegan Paul, 1984. – 312 p.

Leech 1980: Leech G.N. Explorations in Semantics and Pragmatics // Pragmatics and Beyond. – Amsterdam: Benjamins, 1980. – № 5. – 133 p.

Mahmoudian 1982: Mahmoudian M. La linguistique. – P.: Seghers, 1982. – 239 p.

Marandin 1979: Marandin J.-M. Problémes d'analyse du discourse // Langages. – 1979. – № 55. – P. 17-88.

Martin 2000: Martin J.R. Beyond exchange: appraisal systems in English // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 142-175.

Maurand 1980: Maurand G. «Le corbeau et le renard». Approche narrative-discoursive // Documents du groupe de recherches sémiolinguistiques de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciiences Sociales. – Paris, 1980. – № 17. – 31 p.

McCarthy 1990: McCarthy M. Discourse Analysis for Language Teachers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 171 p.

Melrose 1996: Melrose R. The Margins of Meaning. Arguments for a Postmodern Approach to Language and Text. – Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1996. – 182 p.

Nunan 1993: Nunan D. Discourse Analysis. – L.: Penguin English, 1993. – 134 p.

Pecheux 1978: Pecheux M. Hacia el analisis automatico del discurso. – Madrid: Gredos, 1978. – 383 p.

Peytand 1990: Peytand J. Evaluation sociale dans les theses de Mikhail Bakhtine et representations de la langue // Langue francaise, fèvrier. – 1990. – № 85. – P. 6-21.

Pike 1967: Pike K.L. Language in Relation to an Unified Theory of the Structure of Humain Behaviour. – The Hague-Paris: Mouton, 1967. – 762 p.

Quirk 1982: Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. – L.: Longman, M.: Vyssaya Skola, 1982. – 391 p.

Säger 1980: Säger S.F. Sprechakt oder Komiskt? Drei Thesen gegen der Allgemeingültigkeits ausspruch des Sprechakttheorie // Akten des 14 linguistischen Kplloquiums. – Bd. 2. – Tübingen, 1980. – S. 137-148.

Sacks, Schegloff, Jefferson 1974: Sacks H., Schegloff E.A., Jefferson G.A. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation // Language: Journal for the Linguistic Society of America. – 1974. – Vol. 50, № 3. – P. 696-735.

Schiffrin 1997: Schiffrin D. Discourse Markers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 364 p.

Sémitique 1982: Sémitique. L'ecole de Paris / Coquet J.-C., Arrive M. et al. – Paris: Classiques Hachette, 1982. – 207 p.

Sebeok 1986: Sebeok T. Implicature // Encyclopedic Dictionary of Semiotics. – Berlin, N.Y., Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1986. – Vol. 1. – P. 338-340.

Sebeok 1986: Sebeok T. Pragmatics // Encyclopedic Dictionary of Semiotics. – Berlin, N.Y., Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1986. – Vol. 2. – P. 751-765.

Sebeok 1986: Sebeok T. Presupposition // Encyclopedic Dictionary of Semiotics. – Berlin, N.Y., Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1986. – Vol. 2. – P. 766-769.

Simon-Vandenbergen 2001: Simon-Vandenbergen A-M. Analysing text and

discourse // The European English Messenger. – 2001. – Vol. 10, № 1. – P. 79-85.

Sinclair 1985: Sinclair J.McH. On the integration of linguistic description. Dimensions of discourse // Handbook of Discourse Analysis / Ed. by T.A. van Dijk. – L.: Academic Press, 1985. – Vol. 2. – P. 13-28.

Stubbs 1983: Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – 272 p.

Swiggers 1981: Swiggers P. Sur l'historie du terme «valeur» en linguistique // Revue roumanie de linguistique. – T. 26. – 1981. – № 2. – P. 145-150.

Tannen 1992: Tannen D. Talking Voices. Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 240 p.

Tannen 1994: Tannen D. Gender and Discourse. – N.Y., Oxford: Oxford University Press, 1994. – 229 p.

Tesniére 1959: Tesniére L. Eléments de syntaxe structurale. – Paris: Klincsieck, 1959. – 670 p.

Thomas 1995: Thomas J. Meaning in Interaction: an Introduction to Pragmatics. – L., N.Y.: Longman, 1995. – 224 p.

Thompson 2000: Thompson G., Hunston S. Evaluation: An introduction // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 1-27.

Thompson 2000: Thompson G., Zhou J. Evaluation and organization in text: the structuring role of evaluative disjuncts // Evaluation in Text. Authorical Stance and the Construction of Discourse / Ed. by S. Hunston, G. Thompson. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 121-141.

Toplak 2000: Toplak M., Katz A.N. On the uses of sarcastic irony // Journal of Pragmatics. – 2000. – Vol. 32. – P. 1467-1488.

Trabasso 1997: Trabasso T., Özyürek A. Communicating evaluation in narrative understanding // Conversation: cognitive, communicative and social perspectives / Ed. by T. Givón. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1997. – P. 269-302.

Versteeg 1997: Versteeg M. El Discurso comico del genero chico. – Rijksuniversiteit Groningen: Groningen, 1997. – 462 p.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автокаталіз – у дискурсології – іманентний каталіз системи, що спонукає виникнення самоподібних форм, зокрема редуплікацію її компонентів.

Аксіолема – у дискурсології – аксіома, взята із розширеної текстової бази; цитата або перефразований вислів з письмових джерел, що постають додатковим опорним компонентом при побудові дискурсу.

Аксіома – у дискурсології – висловлення, що виражає відношення між цінностями, що приймається як вихідне для побудови дискурсу або організації діяльності.

Аксіоматика – у дискурсології – сукупність аксіом як вихідних правил, якими суб'єкт керується у своїй мовленнєвій і немовленнєвій діяльності.

Аксіостема – у дискурсології – системна базова аксіома мовної свідомості, смисл якої постає загальноприйнятим, регулярним, їй притаманне постійне достоїнство.

Аксіорема – у дискурсології – оперативна аксіома, створена в дискурсі; авторське встановлення відношень між цінностями; дійсна тільки для даного дискурсу.

Алономія – у дискурсології – відношення смислового розрізнення за тотожності форми одиниць, що визначається різницею їхніх дискурсивних або етнокультурних контекстів; може досягати ступеня антиномії – точного смислового протиставлення.

Амфісиметрія – у дискурсології – подвійна симетрія, притаманна адаптивній сутності, що співвимірює несиметричні інстанції.

Анакопа – у дискурсології – 'відщеплення до себе', операторне значення *фонокінеми*.

Аналіз – у дискурсології – процедура доставання параметрів прообразу шляхом корелятивних для неї еталонних операторів розпізнавальної системи.

Аналіз дискурсу (дискурс-аналіз) – у дискурсології – науковий розгляд дискурсу і його структурних елементів; це поняття часто екстраполюється на розгляд чинників самої комунікативної ситуації, зовнішньої щодо дискурсу.

Аналогія – у дискурсології – відповідність, означуване відношення між подібними формами, джерелами яких виступають різні архетипи; їй протиставлена *гомологія*.

Анастрофа – у дискурсології – «жорстке вібрувальне доставання» – операторне значення *фонокінеми* типу **kR.**

Анафора – у дискурсології – відсилання до попередньої частини дискурсу; буквальний повтор слова або повтор смислу одиниці посередництвом займенника, синоніма, гіпероніма.

Апокопа – у дискурсології – 'відторгнення, надання руху', операторне значення фонокінеми типу **kD.**

Архетип – у дискурсології – 1) перша за часом, початкова форма, джерелом якої постають пізніші мовні форми, що зазнали тих чи інших змін; 2) непохідна базова величина.

Атрактор – у дискурсології – особливість динамічної системи, що виникає спонтанно і зумовлює її самоорганізацію.

Версія – у дискурсології – дискурсивна модель аналогічного типу, основана на уподібненні образу своєму прототипу, згідно з ракурсом його сприйняття.

Гомологія – у дискурсології – відповідність, визначувана відношенням між одиницями, інколи позбавленими формальної подібності, але такими, джерелами яких виступає єдиний архетип; їй протиставлена *аналогія*.

Гра – у дискурсології – позаутилітарна самоцільна активність людини; слід розмежовувати: спонтанну гру, регулярну гру (за визначеними правилами) і гру-імпровізацію; ігрове начало значною мірою визначає діяльність мовної свідомості при продукуванні дискурсу.

Грануляція – у дискурсології – утворення дискретних елементів – **гранул** – у континуумі середовищі під впливом певного каталізатора; гранули у мові – дискретні функційно означені одиниці; структурні компоненти мовної стеми (повнозначні морфо-лексичні одиниці, операторні слова); гранули-лексеми утворюються шляхом автокаталізу базових фонокінем і підлягають подальшим ступеням деривації; порівняно невеликий відсоток з них походить від форм ономатопеї.

Дериват – у дискурсології – дискурсивна модель гомологічного типу, що ґрунтується на розподібненні форми базової величини через посередництво оператора деривації.

Дискурс – у дискурсології – 1) мовленнєво-мисленнєвий процес, що відтворює і формує комплексні лінгвістичні структури, компонентами яких постають висловлення і групи висловлень, пов'язані дискурсивними операціями; 2) сама комплексна лінгвістична структура, що перевищує за обсягом речення; у побудові дискурсу беруть участь процедури рекурсії і дискурсії, що витворюються рекурсією, яка утворює дискурсивні моделі різних типів і регістрів; дискурс існує у формі монологу і діалогу, може мати ситуативно-пов'язаний і ситуативно-вільний статус.

Дискурсія – у дискурсології – процедура побудови дискурсу шляхом чергування операторів, що застосовуються до основної номінації; забезпечує фазове розгалуження дискурсу і формування фрактальної структури на тлі фундаментальної лінійної прогресії, утворюваної посередництвом процедури рекурсії.

Дисиметризація – у дискурсології – операція, що приводить симетричні об'єкти у співвідношення дисиметрії.

Дисиметрія – у дискурсології – деформування, викривлена симетрія; створює ефект розподібнення мовних одиниць.

Еволюція мовна – у дискурсології – встановлення ціннісної відповідності між об'єктами мовлення посередництвом мови, визначення їхньої співвідносної цінності за посередництва мовних еталонів як операторів еволюції.

Екзотропа – у дискурсології – оператор, що постає симетричним щодо себе, об'єкти, що попадають у сферу його дії.

Екстраполяція – у дискурсології – 1) ефект дії екстраполятора; 2) дискурсивна модель, основана на ефекті екстраполяції, внаслідок чого репрезентовані об'єкти (прообрази) уподібнюються певній мовній стемі, отримують свій дублікат у термінах еталонів мовної еволюції.

Ендотропа – у дискурсології – 'стягнення, згортання', фундаментальна операція дискурсу; операторне значення фонокінеми типу **kM;** корелює із синтаксичною ретракцією; властивість ендотропності (здатності згортати смисл контексту) притаманна займенникам, будь-яким предметним словам. Див. **символ.**

Енкліза – у дискурсології – 'плавне вставлення, входження', операторне значення фонокінеми типу **kL.**

Епіфаза – у дискурсології – виконавча фаза мовленнєвої дії, що завершує частину синтагми; протиставлена *профазі*.

Значущість – у дискурсології – системна цінність мовної форми, соціально санкціонована сфера її застосування; значущість одиниці мови включає увесь набір притаманних їй значень (регулярних вживань), що і протиставляє її усім іншим одиницям системи.

Ідіосимвол – у дискурсології – символ, специфічний для даної системи, в тому числі – для поетичної образної системи того чи іншого автора.

Ізономія – у дискурсології – відношення смислової тотожності між різними за формою одиницями, визначуване тотожністю їхніх дискурсивних або етнокультурних контекстів. Див. **номологія.**

Інтерполент – у дискурсології – 1) синергетично породжений образ взаємодії двох сутностей як компонентів динамічної системи; 2) амфісиметрична сутність, що реалізує плавний фазовий перехід від одного стану системи до іншої; 3) модель дискурсу, що постає структурним доповненням до калібрувальної моделі-метатипу.

Інтерполяція – у дискурсології – 1) процедура заповнення інтервалу (лакуни) між висловленнями дискурсу, що експліцитно забезпечує їхнє смислове узгодження; 2) плавний фазовий перехід від одного стану системи до іншого, що утворює амфісиметричну проміжну структуру, див. **інтерполент**; 3) процедура взаємного підлаштування двох систем; комунікативний дискурс виступає як інтерполяція мовних свідомостей комунікантів.

Інтерпретація – у дискурсології – дискурсивна модель, що відтворює або конструює контекст для мовного символу; може бути суто репродуктивною й імпровізаційною.

Калібрування – у дискурсології – 1) дія стійкої параметричної матриці, спонтанно утвореної в середовищі, що створює симпосиметричний щодо неї об'єкт; 2) смислопороджувальна або смислозмінювальна дія контекстної матриці дискурсу.

Каталіз – у дискурсології – 1) явище, пов'язане зі стрибкоподібним фазовим переходом системи з одного стану в інший; відбувається внаслідок появи в системі певного нехарактерного для неї атрактора або в силу дії нестандартної сукупності зовнішніх параметрів; слід розрізняти два ступені каталізу: руйнування первинних зв'язків у структурі та її реорганізація шляхом нових зв'язків; 2) процедура побудови моделі шляхом особливого нестандартного використання мовного оператора – каталізатора – щодо типової структури, або шляхом впливу контекстної матриці на окремий вислів, що зумовлює створення нового смислу, який контрастує з первинно-вихідним; протиставлений процедурам аналізу і синтезу.

Каталізатор – у дискурсології – оператор каталізу, що виконує реорганізувальний вплив на вихідну типову структуру або, більш загально, організувальний вплив на сукупність розрізнених сутностей; у дискурсі в цій якості може виступати як лексичний, так і матричний (контекстний) оператор.

Кінема – у дискурсології – одиниця, що виражає рух; образ моторного, кінестетичного характеру; відтворення структури фазового переходу шляхом руху органів мовлення; фонетична синтагма, що фіксує цей перехід у звукоартикуляції, див. **фонокінема.**

Команда – у дискурсології – мовленнєва дія, що зв'язує процес мовного обрахування з позамовною реальністю, переводячи згорнуту в мовленні енергію в рухові акції і реакції людей; прагматичний аспект синтаксичної операції.

Компіляція – у дискурсології – дискурсивна модель репродуктивного характеру, витворювана шляхом супряжності копій уже наявних дискурсивних фрагментів.

Контекст – у дискурсології – структурне доповнення одиниці до мети структури висловлення або дискурсу; «зовнішня форма» одиниці, що визначає її смислову орієнтацію щодо інших одиниць. Див. **матриця контекстна.**

Копія – у дискурсології – образ першого порядку, що буквально відтворює прототип; подвоєний прототип у певному матеріалі; модель репродуктивного характеру – вироджений випадок моделі-версії.

Матеріал – у дискурсології – певна субстанція або сукупність форм, що постають засобом побудови моделі.

Матриця – у дискурсології – 1) структурна основа комплексної мовної одиниці; спосіб організації, схема побудови ідентичних за структурою одиниць; носієм матриці в системі є мовна стема; 2) у фізичній системі – параметрична матриця, утворювана сполученням неоднорідних параметрів середовища. Див. **метатит**.

Матриця контекстна – у дискурсології – контекстний трансполятор, матричний оператор – структурне доповнення до мовної одиниці в дискурсі, що забезпечує її семантичне калібрування.

Метатекст – у дискурсології – лінгвокультурний контекст для дискурсу; метастабільний комунікативно-орієнтований стан системи; латентна фаза підбудови мовної свідомості до реалізації продукування або сприйняття дискурсу.

Метатип – у дискурсології – 1) стійке сполучення параметрів середовища, параметрична матриця, що формує із субстанції, яка попадає у фокус її дії, об’єкт, симптосиметричний щодо неї; 2) параметрична дискурсивна модель з калібрувальним ефектом; може виступати або як автономний «непрямий» виразник смислу, або як контекстний трансполятор, що створює ефекти семантичного перекалібрування мовних одиниць.

Мова – у дискурсології – ігрова за своєю природою семіотична система, спроможна до самоускладнення і самозбагачення; інструмент дискурсивної рефлексії, стратегічне знаряддя ціннісного відображення світу у мовній свідомості і керування діяльністю людини; як адаптивна система забезпечує фазову синхронізацію діяльності суб’єкта з процесами, що відбуваються у світі, шляхом актів рефлексії.

Моделювання – у дискурсології – надання форми певному матеріалу шляхом тієї чи іншої операції, внаслідок чого створюється принципово нова сутність – модель.

Модель – у дискурсології – образ другого порядку, що не збігається з прообразом; результат моделювання як створення принципово нового об’єкта, сформованого з наявного матеріалу; з мовного матеріалу формується дискурсивна модель з притаманним для неї оригінальним смислом; слід розрізняти три способи побудови моделі: аналітичний, синтетичний і каталітичний. Див. **типи моделей, регістри моделей дискурсивних**.

Модуси симетрії – у дискурсології – різні ступені варіації симетрії, в тому числі антисиметрія, амфісиметрія, дисиметрія, симптосиметрія.

Номос – у дискурсології – закон контекстного керування формуванням смислу в певній системі, що визначає відповідність номології на ґрунті взаємодії принципів симетрії і дисиметрії, зумовлює також відповідність аналогії і гомології.

Образ – у дискурсології – об’єкт, створюваний внаслідок операції відображення прообразу (прототипу) у відповідному матеріалі або шляхом операції моделювання; образ першого порядку – копія – ідентичний прообразу; образ другого порядку – модель – не збігається з прообразом; постає як змінена копія; образ

третього порядку – стема – копія дискурсивної моделі, що зберігається у мовній свідомості.

Образ взаємодії суб'єкта й об'єкта – у дискурсології – узагальнює в собі фазовий перехід між двома станами системи в процесі діяльності; складає основу дискурсивного моделювання і смислоутворення, в тому числі і фонокінеми.

Оператор – у дискурсології – 1) синтаксична одиниця, що виражає значення операції (дієслово, сполучник, модальний вислів тощо); 2) інстанція, що творить операцію над іншими одиницями – операндами (термами), контекст спроможний виступати як матричний оператор. Див. **матриця контекстна.**

Операція – у дискурсології – дія, що перетворює вихідне відношення між одиницями у відповідне результативне відношення.

Операції дискурсивні – у дискурсології – **операції порядкової розмірності**: вставлення компонента, ординація, перерахування, розклад, ранжування; **адитивні**: складання, об'єднування; **субтрактивні**: віднімання, субракція, заперечення; **імплікативні**: імплікація, експлікація, аксіалізація, факторизація, фокалізація; **трактивні**: протракція, ретракція; **операції полярної розмірності**: диз'юнкція, ототожнення, порівняння, уподібнення, розподібнення, контрапозиція, паратракція.

Особливість – у дискурсології – нерегулярне явище на тлі регулярних, стандартних; деформація однорідного середовища. Див. **сингулярність.**

Паратракція – у дискурсології – операція супряжності несумісного, що породжує нестандартні смисли.

Паремії – у дискурсології – одиниці дискурсивного рівня, яким притаманні (як і лексичним одиницям (слова, фразеологізми)) цілісна, усталена форма і регулярність відтворення, але, на відміну від них такі, що складаються з одного або більше висловлень: прислів'я і приказки, афоризми, анекдоти, небилиці, притчі та ін.; входять у базову аксіоматику мовної свідомості.

Перехід фазовий – у дискурсології – перетворення станів системи; може бути плавним (див. **інтерполяція**) або стрибкоподібним (див. **трансполяція**).

Портрет фазовий системи – у дискурсології – 1) у діахронії – це сукупність фазових траєкторій динамічної системи; 2) у синхронії – це фазовий спектр, або конфігурація фазових траєкторій у відображеному вигляді, що являє собою систему як метастабільну сукупність станів її підсистем з притаманним для них різним ступенем структурованості; фазовий спектр мовної системи охоплює різноманітні фазові компоненти: реоморфні (текучі), аморфні, гранульовані, амфіморфні, кристалічні, стереотипи, кліше, амальгами.

Прогресія фазова в дискурсі – у дискурсології – плавний, поступовий ровиток дискурсу на ґрунті лінійної (приєднувальної) взаємодії його фаз.

Прототип – у дискурсології – прообраз для моделі; об'єкт, з якого знімається копія; його протилежністю є метатип.

Протракція – у дискурсології – 'відштовхування, розгортання', фундаментальна операція порядкової розмірeності дискурсу.

Профаза – у дискурсології – підготовча фаза мовленнєвої дії, вихідна частина синтагми; їй протиставлена епіфаза.

Розподібнення – у дискурсології – операця полярної розмірeності, протилежна операції уподібнення; вихідний терм розподібнення повинен бути настільки добре відомим, наскільки й основа для операції уподібнення; результат дисиметризації одиниці у формальному і смисловому планах у процесах деривації і трансполяції.

Регістри моделей дискурсивних – у дискурсології – являють собою різні фази створення моделей, похідних від первинної моделі дистального регістру, де смисл виражений безпосередньо фонетичними засобами, «стилем» самого говоріння; моделі інших регістрів (**реальна, квазіреальна, ірреальна, алегорична, категорійна**) виступають як різні ступені «інакшоговоріння».

Регулярність – у дискурсології – однорідність, монотонність простору, процесу, повторюваність явища в незмінному, стандартному виді; динамічний антипод сингулярності; регулярному в дискурсі відповідає сингулярне в мовній системі.

Регуляція – у дискурсології – керування діяльністю; мовленнєва регуляція – найважливіший компонент процесу спілкування.

Редуплікація – у дискурсології – подвоєння елемента; утворення самоподібної структури шляхом автокаталізу одиниці за участі рекурсії.

Рекурсія – у дискурсології – процедура повторного застосування тієї самої операції до базової величини, внаслідок чого можна отримати похідні величини різних порядків, а також фрактальну структуру дискурсу.

Реома – у дискурсології – висловлення дискурсу, динамічний аналог мовної стеми, де відношення й операції репрезентовані як процеси; фазові стани, фазові переходи.

Ретракція – у дискурсології – ’стягнення, згортання’, фундаментальна операція порядкової розмірeності дискурсу. Див. **ендотропа.**

Рефлексія – у дискурсології – 1) відображення світу свідомістю (на першому ступені рефлексії) і подальше багатократне і багатоступінчасте відображення свідомістю самої себе, що створює образи на спонтанному, регулярному, імпровізованому рівнях моделювання; 2) вища функція психіки, що витворює саморозчеплення свідомості (на рефлектувальну і рефлектаційну інстанції) і діалогічне оперування власними образами в режимах аналізу, синтезу і каталізу; 3) психічний аналог балансування суб’єкта в динамічному аспекті; акт рефлексії витворює фазову синхронізацію суб’єкта і динаміки світу; рефлексія формує як свій інструмент мову як метастабільний компонент психіки – «острів» у потоці образів свідомості – і на цьому ґрунті реалізується як дискурсивна рефлексія, що породжує мовні моделі світу, які в сукупності утворюють мовну свідомість.

Розгалуження фазове – у дискурсології – розчеплення (біфуркація) дискурсу – розвиток дискурсу за принципом паралельної взаємодії фаз.

Свідомість мовна – у дискурсології – лінгвокультурний компонент свідомості нестабільного характеру; являє собою ціннісно орієнтований образ світу, що означуваний певними мовними формами; створюється діяльністю рефлексії, постаючи потужним фундаментом ефективної комунікації.

Символ – у дискурсології – букв.: частина предмета, поділеного навпіл, що виступає опертям для розпізнавання «свого» при зустрічі, а потім для вираження всього цілого; 1) синергетична сукупність, що постає як ендотропа: несе в собі в згорнутому типі смисл іншої сутності, не поданої нам безпосередньо; 2) дискурсивна модель, побудована на принципі семантичного згортання контексту; як символ може виступати не тільки слово, але й будь-яка одиниця, що подає в згорнутому вигляді смисл її структурного доповнення, в тому числі і цілий дискурс щодо всієї лінгвокультурної системи; смисл символу залежить від об’єкта і від рівня згорнутого в ньому контексту.

Симетризація – у дискурсології – операція зведення несиметричних об’єктів і співвідношення симетрії (співмірності).

Симетрія – у дискурсології – в загальному сенсі співмірність сутностей, визначувана щодо певного підґрунтя симетричного співвідношення (центру, осі, площини симетрії, лінії поділу, проміжної адаптивної системи і под.). Див. **модуси симетрії**.

Симптосиметрія – у дискурсології – симетрія взаємної доповнюваності; співмірність сутностей, визначувана можливістю їхнього наближення як частин єдиного цілого.

Сингулярність – у дискурсології – нестандартність, нерегулярність, неповторюваність, унікальність явища; самовияв з такими характеристиками. Див. **особливість** (у дискурсології).

Синергетика – у дискурсології – наука про системи, що є динамічними самоорганізаційними; досліджує процеси зародження систем у континуумі дійсності, їхнє відокремлення, процеси самоорганізації, саморозвитку і взаємодії, обміну енергією та інформацією; процеси грануляції, структурування і розпаду, каталізу й автокаталізу.

Синергія – у дискурсології – ефект взаємодії двох або більше енергій; нова сутність породжена цією взаємодією.

Синкопа – у дискурсології – ’вставлення – розчеплення’, **операторне значення** фонокінеми типу **tK.**

Синтагма – у дискурсології – бінарне (двохчленне) сполучення мовних одиниць (фонем, морфем, слів, фраз); як мовленнєва дія, складається з двох фаз: *профази* й *емфази*.

Синтез – у дискурсології – процедура поєднання розрізнених одиниць в єдине ціле.

Синхронізація фазова – у дискурсології – узгодження моментів, що належать до нерівнорядних процесів; у діяльності свідомості реалізується посередництвом актів рефлексії; при синхронізації двох свідомостей висловлення виступає як складна інтерполірувальна дія: узгоджує і процес спілкування, й образи ситуацій, неоднаковою мірою відомі комунікантам.

Система адаптивна – у дискурсології – проміжна інстанція, що співвимірює взаємодію двох систем, які первинно неспівмірні одна з одною, і яка таким чином забезпечує їхнє взаємне підлаштування і фазову синхронізацію.

Стема – у дискурсології – образ третього порядку; одиниця системи як мисленнєва фіксація, копія дискурсивної моделі, де операціям дискурсу відповідають відношення між компонентами – гранулами стеми; метастабільна системна константа, носій типової матричної структури.

Структура телескопічна – у дискурсології – фрактальна форма, утворена посередництвом вкладення одних структур в інші.

Структура фрактальна – у дискурсології – самоподібна структура, утворювана шляхом процедур *рекурсії* і *дискурсії*. Див. **редуплікація**, **структура телескопічна**.

Тавтономія – у дискурсології – формальна і смислова тотожність одиниці, що належить до різних систем, частковий вияв ізономії.

Текст – у дискурсології – письмова фіксація дискурсу або іншого витвору мовлення; елемент розширеної (зовнішньої) бази мовної свідомості.

Типи моделей дискурсивних – у дискурсології – 1) аналогічні: *версія, екстраполяція*; 2) гомологічні: *дериват, трансполент*; 3) номологічні: *метаніт, інтерполент, символ*; 4) репродуктивні: *копія, компіляція, інтерпретація*; кожний тип дискурсивної моделі має на прикметі певний принцип симетрії, що складає основу її

формування, і матричну значущість, що у вигляді образу або еталону закарбовується у відповідній стемі як елементові системи.

Траєкторія фазова – у дискурсології – 1) лінія, що описує рух об'єкта у фазовому просторі; послідовність фаз (станів) й еволюції системи; її компонентами можуть бути прості ланцюжки, цикли, періоди, ростки і біфуркації (розчеплення), а також поступові формули (спіралі, еволюти) та ін.; сукупність фазових траєкторій утворює фазовий портрет системи; 2) послідовність фаз побудови дискурсу може бути поступовою, набуваючи вигляду фазової прогресії, або розривною. Див. **розчеплення фазове.**

Трансполент – у дискурсології – 1) мовне вираження, що набуло нового смислу внаслідок його трансполяції шляхом переміщення в нестандартну для нього контекстну матрицю; 2) дискурсивна модель, що основана на смисловому розподібненні базової величини внаслідок її переміщення в контекст, що відрізняється від типового первинного.

Фаза – у дискурсології – крок, хід, етап процесу діяльності або еволюції динамічної системи; в лінійній побудові висловлення як мовленнєвої дії слід розрізняти *профазу* й *епіфазу*.

Фонокінема – у дискурсології – коренева консонантна фоносинтагма, носій дистального образу взаємодії суб'єкта й об'єкта, виразник фазового переходу між двома станами ситуації.

Фоносинтагма – у дискурсології – синтагма, що складається з двох фонем. Див. **фонокінема.**

Цінність – у дискурсології – потенціал важливості тієї чи іншої сутності для людини, дискурсивно визначається шляхом мовної *еволюції*; у французькій мові це поняття виражається терміном "valeur", спільним для цінності і значущості.

Цикл – у дискурсології – форма фазової траєкторії, де фази процесу утворюють замкнутий ланцюг, тобто кінцева фраза постає поверненням до початкової.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абсурд, 61, 65, 84, 109

Абсурдні моделі, 111

Автокаталіз, 125, 136, 139, 179, 180, 184, 185

Автокомунікація, 51, 155

Агонічне начало, 68

Адаптивна система, 124

Адекватність, 63, 154

Адитивні операції, 77

Адресант, 13, 20, 24, 32, 35, 53, 81, 92, 149-157

Адресат, 11, 13, 15, 23, 24, 27, 32, 35, 53, 81, 92, 102, 107, 147, 149-157, 171

Аксіалізація, 78, 81, 86

Аксіолема, 135, 179

Аксіологія, 60

Аксіома, 65, 70, 79, 109, 110, 113, 116, 132-136, 138, 179

Аксіоми з номологічним параметром, 133

Аксіоми нерівносильності, 133

Аксіорема, 135, 179

Аксіостема, 132, 134, 135, 179

Актант, 57, 70, 78, 83, 107, 113

Актуальна модель, 106

Актуальне членування, 22, 44, 103

Актуальні паремії, 116, 117

Акція, 51, 101

Алегорична модель, 105, 112, 115

Алегоричний дискурс, 112

Алегоричні паремії, 117

Алловаріант, 49

Алогізм, 110, 111

Алономія, 131, 132, 136, 139, 142, 144, 179

Алосиметрія, 76

Амальгами, 121, 136, 183

Аморфні утворення, 120

Амфіморфізм, 120

Амфіморфні утворення, 120

Амфісиметрія, 76, 179, 182

Анакопа, 101, 102, 179

Аналогія, 59, 99, 101, 179, 180, 182

Анасиметрія, 75

Анастрофа, 100, 101, 179

Анекдот, 72, 111, 116, 143, 183

Антецедент, 77

Антидиз'юнкція, 81, 82, 85

Антиексплікація, 78, 81

Антиімплікація, 81

Антиномія, 53, 113, 133, 179

Антипод, 53, 54, 78, 184

Антисиметрія, 75, 76, 182

Антитеза, 56

Антиципація, 91

Апікальна епіфаза, 99

Апокопа, 101, 102, 179

Аптативні паремії, 117

Артефактна величина, 58

Архітектоніка, 62, 73

Атрактори, 70

Аферентація, 91

Аферентний сегмент, 93

Базова аксіома, 132, 136

Байка, 112, 140

Безперервність дискурсу, 43

Біфуркація, 122, 184, 186

Біхевіорема, 46

Браузинг, 155

Буквальний смисл, 112, 121

Валідність, 133, 135

Валоризація, 85

Варіаціоністська соціолінгвістика, 39

Версія, 67, 83, 115, 129, 136, 179, 185

Висловлення-інтерполяція, 76
Вихідна величина, 130
Відміна, 52, 58
Військовий дискурс, 24
Включення, 74
Власне-регулятивна модель, 107
Власне-симетрія, 71
Всезагальний ранг, 117
Вузловий оператор, 93
Гіпербола, 110
Гіперонімія, 43
Гіперполяризація, 71
Гіперрема, 44
Гіпертекст, 149-154, 157
Гіпертекстуальність, 154
Гіпертема, 44
Гістерезис, 91
Глобальна аксіологічна макростратегія, 37
Гомологія, 101, 179, 180
Гра, 64, 65, 67-69, 72, 74, 84
Гра-імпровізація, 68, 69, 74, 115
Граматичний повтор, 22
Гранули, 120
Гранульовані утворення, 120
Дейксис, 107
Денотат, 65
Денотативна тотожність, 58
Деперсоніфікація, 97
Дериват, 59, 100, 130, 136, 180, 185
Десигнат, 65
Дешифрування, 24
Дивергенція, 49, 141
Диз'юнкція, 82, 85, 87, 183
Диктальна модель, 103, 105, 115
Диктальний образ, 102
Директивний дискурс, 24
Дисиметризація, 129, 180
Дисиметрія, 71, 75, 180, 182
Дискурс, 7-15, 17, 19-21, 23, 24, 37, 41-43, 46, 49, 50, 52, 54-57, 63, 66, 67, 73, 74, 76, 79, 81, 84, 85, 87, 89, 90, 107, 109, 114, 122, 128, 131, 134, 136-138, 143, 147, 148, 153, 180
Дискурс-аналіз, 20, 42, 43, 179
Дискурсивна форма мислення, 127
Дискурсія, 137, 138, 148
Дискурс-програма, 56
Діалог, 12, 14, 18, 23, 33-36, 39, 46, 50-52, 54, 55, 57, 73, 100
Діалогізування, 34
Діалогічна єдність, 52, 89
Діалогічна синтагма, 52
Діалогічний дискурс, 37
Діахронія, 119
Дієслівні оператори, 95
Ділова гра, 68
Діловий дискурс, 72
Додавання, 45, 77-80, 82, 85, 86
Духовна рефлексія, 126
Евалюація, 60, 61, 129
Евокативна модель, 106
Екзосимвол, 142
Екзотизм, 142
Екзотропа, 99
Експериментальні паремії, 116, 117
Експлікація, 81
Експресивна функція, 156
Експресивний дискурс, 24
Експресивні паремії, 116
Екстеріоризація, 34
Екстраполятор, 125, 129, 180
Екстраполяція, 136, 180, 185
Елементи дискурсу, 10
Ендотропа, 101, 180, 184
Енкліза, 100, 101, 180
Епіфаза, 98, 101

Естетичний дискурс, 56, 57
Етичний дискурс, 24
Загадка, 109
Займенникова анафора, 43
Замовляння, 111
Замовчування, 23
Заперечення, 13, 53, 55, 71, 73, 76-78, 85, 131
Звукокомплекс, 103, 126
Зчеплення, 22, 35, 44
Ідіоверсія, 90
Ідіосимвол, 145, 181
Ізометрія, 75
Ізономія, 131, 142, 143, 185
Іконема, 102
Іллокутивне спонукання, 35
Іллокуція, 24
Ілюзійна модель, 107
Іманентні правила, 67
Іманентність, 68, 154
Імовірнісне прогнозування, 69
Імплікація, 74
Імпресивна квазіреальна модель, 108
Імпресивні паремії, 116, 117
Імпульсивна модуляція, 119
Інклюзія, 80
Інституційний дискурс, 24
Інтенційний вплив, 52
Інтенція, 20, 21, 23, 32, 35, 52, 58, 78
Інтеракціонізм, 38
Інтеракція, 91
Інтердискурс, 24
Інтерполент, 66, 101, 124
Інтерполяція, 93
Інтерсеміотичність, 22
Інтродукція, 41
Ірреальна модель, 105, 115
Ітеративність, 69
Калібрувальна симетрія другого типу, 124
Калібрувальна симетрія першого типу, 124
Калькування, 142
Карнавалізація, 64
Каталіз, 71, 108, 118, 124, 125, 127, 130, 179, 181
Каталізатор, 71, 74, 91, 101, 118, 125, 128, 146, 180, 181
Каталітична модель проективна, 108
Каталітичний ефект, 74, 108, 111
Категорійна модель, 106, 113, 115
Категорійні паремії, 117
Категорія значущості мовної одиниці, 47
Каузальність, 77
Квазіадресат, 23
Квазіреальна модель, 104, 108
Кількісні методи, 39
Кінема, 100, 102, 103
Кінесика, 155
Кінестетичні образи, 96, 102
Клішовані вислови, 121
Клішування, 121, 123, 136
Когезія, 22
Когерентність, 23, 28, 37
Команда-спонукання, 91
Комісивний дискурс, 24
Комунікативний хід, 28, 29
Комунікативно-релятивна модель дискурсу, 43
Кон'юнкція, 82, 85
Конвергенція, 49
Константа, 59, 62, 103, 116, 118, 128, 136, 185
Континуум, 22, 129
Контраверзи, 84
Контрактивна дистрибуція, 49

Контрапозиція, 83
Контрреплiка, 52
Копіювання, 125, 138
Копія, 102, 107, 118, 129, 136
Корінь-архетип, 100
Корпусна лінгвістика, 40
Кристалізація, 123
Кристалічні утворення, 120
Критичний дискурс, 24
Кумулятивний сегмент, 93
Лакуна, 45, 50, 55, 63, 79, 127, 128, 130, 131, 181
Лінгвокультурний компонент, 63, 73, 126, 184
Лінійний повтор, 76
Логіка чудесного, 65, 109
Логічна модель, 113
Локація, 106
Макродискурс, 120, 134, 136
Макродіалог, 35
Матриця, 47, 115-117, 124, 125, 130, 131, 136
Метамовні паремії, 117
Метаморфічний дискурс, 109
Метастабільність, 122
Метатеза, 72, 105
Метатекст, 64, 146-148, 182
Метатип, 124, 125, 128, 130, 131, 136, 182, 183
Метафора, 112, 113, 132
Метонімія, 43, 132
Мікродискурс, 134
Міф, 65, 106, 109, 135, 143
Мова, 9, 13, 42, 50, 53, 62, 65, 87, 119, 121, 122, 124, 126, 136, 139
Мовлення, 41, 75, 91, 101, 114, 142
Мовний символ, 141
Моделі аналогійного типу, 129
Моделювання, 48, 62, 71, 118, 127, 128, 130, 138
Модель віртуальної реальності, 107
Модель гомологічного типу, 130, 180
Модель реальності, 104, 106, 115, 127
Модель-алегорія, 112
Модель-версія, 129, 182
Модель-дериват, 129, 130
Модель-екстраполяція, 129
Модель-інтерполент, 130, 131
Модель-інтерпретація, 145, 146, 148
Модель-компіляція, 148
Модель-метаморфоза, 109
Модель-метатип, 130, 131, 136, 181
Модель-тип, 136
Модель-трансполент, 130
Модель-прототип, 131
Монолог, 33, 34, 46, 50, 51, 55, 57
Моносуб'єктний дискурс, 34, 37
Морфосинтагма, 98
Мультилінійність, 154
Мультимедійність, 154
Надфразна єдність, 46, 151
Напівамальгами, 121
Напівпредикативність, 41
Наративність, 43
Науковий дискурс, 24
Нексус-питання, 53
Нелінійність, 150, 151, 154
Непряме мовлення, 39
Номос, 131
Нульова репліка, 53
Образ-інтерполент, 67
Одиничний ранг, 117
Оксюморон, 72, 105
Ономатопея, 102, 115
Операнда, 58, 66
Оперативні аксіоми, 132, 135, 136

Оптативні паремії, 116
Ординація, 76
Оцінний дискурс, 24, 30, 37, 38
Оцінний субдискурс, 30
Паравербальні засоби, 24
Парадокс, 133
Паралогізм, 109, 133
Паратрактивна конструкція, 111
Паратрактивний характер, 114
Паратракція, 84, 88, 93
Паремії віртуальної реальності, 116
Паремійний корпус, 72
Паремійні мікродискурси, 115, 120, 134
Паремія, 116, 118, 131, 183
Пародіювання, 72, 111
Пауза, 75
Педагогічний дискурс, 24
Перерахування, 77, 79, 81, 95, 137
Перетин, 74
Перлокуція, 24
Персоніфікація, 109
Повтор, 22, 43, 76, 125, 129, 141
Поетичний дискурс, 111
Позарозумна гра, 68
Позарозумність, 64, 68
Політеїзм, 110
Політичний дискурс, 24
Поляризація, 122
Порівняння, 82, 83, 85, 109, 116
Постмодернізм, 152
Потенційний вплив, 52
Правдоподібна модель, 108
Прагматика, 16, 168, 173
Прагматичний редукціонізм, 45
Пресупозиція, 44, 53, 79
Преформа, 52, 53
Прислів'я, 72, 113, 116, 117, 120, 134, 139
Продуцент, 154
Прототип, 104, 129, 136
Протракція, 80, 81
Профаза, 88, 89, 98, 122
Рама, 80
Рамовий оператор, 101
Ранжування, 58, 77, 83, 85
Редукція, 141
Рекурсія, 137, 138
Реологійність, 122
Реома, 134-136
Реоморфні (плинні) утворення, 119
Репер, 59
Репліка-виконання, 52
Репліка-відповідь, 53
Репліка-реакція, 53
Репліка-ухил, 53
Реполяризація, 71, 74
Репрезентативний дискурс, 24
Ретракт, 137, 147
Ретракція, 80, 81, 88, 96, 180, 183, 184
Референт, 65
Референційність, 22
Рефлектувальна інстанція, 66, 73
Розкладання, 77
Розподібнення, 83, 85, 129, 130, 132, 136-139, 141, 148, 180, 183
Самовідображення, 66
Самоподібність, 138
Сегментація, 49
Семіотика, 16
Символ, 141-148
Симетризатор, 74, 76
Симетризація, 129
Симетрія, 54, 75, 130, 154
Симптосиметрія, 76, 182, 185

Сингулярна стема, 118, 119
Сингулярне явище, 124
Синергія, 65
Синкопа, 101, 185
Синтагма, 88, 92, 93, 119
Синтаксичний паралелізм, 75, 81, 82
Сирконстант, 57
Ситуативна модель, 38
Ситуативно-вільний дискурс, 56, 57
Ситуативно-зв'язний дискурс, 54, 62
Складне синтаксичне ціле, 12, 41
Слово-символ, 141
Смисл-інтерполент, 93
Смисловий інваріант, 67
Сонант, 99
Сполучні оператори, 58
Стема, 127, 128, 130, 132, 135, 136, 185
Стема-метатип, 131
Стереотип, 120
Стереотипні утворення, 120
Стратегія, 25, 27, 28, 32, 57
Структуралізм, 16
Структурованість, 44
Суб'єктно-об'єктна сфера, 54
Суб'єктно-суб'єктна сфера, 54
Суб'єктно-ціннісна сфера, 54
Субституція, 22
Субтрактивні операції, 77
Субтракція, 77
Субформатор, 66
Текст, 9, 12-15, 20-23, 34, 37, 38, 40-42, 44, 46, 50, 51, 83, 111, 128, 129, 136, 140, 143, 145, 149, 150, 151, 153-155, 157
Теорія фреймів, 45
Тонема, 102
Транслінгвістика, 13, 42
Трансполент, 136, 185
Трансполяція, 83, 122, 183
Умовчання, 79
Уподібнення, 82, 83, 85, 93, 112, 132, 136-138, 183
Фазова траєкторія, 119, 122, 136
Фазовий перехід, 89, 92, 124, 181, 183
Фазовий спектр, 122, 136, 183
Факторизація, 183
Фантасмагорія, 109
Фокалізація, 183
Фонокінема, 100, 102, 118, 179, 180, 183, 185
Фонокінетичні оператори, 99
Фоносинтагма, 98, 99, 186
Форматор дисиметризувального типу, 71
Форматор симетризувального типу, 71
Фразосинтагма, 98
Фрейм, 38, 45
Фундаментальний пріоритет, 58
Хіазм, 75
Частковий ранг, 117
Юридичний дискурс, 24
Html, 150
Http, 151, 172
Wh-питання, 53
WWW, 151

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абельсон Р., 21
Анохін П.К., 59, 91, 94
Антонич Б.-І., 145
Апресян Ю.Д., 86
Арутюнова Н.Д., 9, 11, 13, 22, 25, 61
Баллі Ш., 53, 121
Балмер Т., 45
Барроу Т., 100
Барт Р., 16, 42
Басе М., 85
Бахтін М.М., 34, 50, 51
Бейтсон Г., 38
Беланже М.А., 124
Бенвеніст Е., 10, 12, 13, 41, 141
Берн Е., 67
Бернштейн М.О., 54, 59, 60, 66, 69, 91, 98
Борботько В.Г., 47, 66, 82, 100
Брассенс Ж., 111
Браун Дж., 21, 35, 36
Браун П., 39
Булгаков М., 84
Валетскі С., 21
Ван-Дейк Т.А., 16, 17, 21, 26, 35, 36, 38, 40, 46
Вежбицька Г., 147
Веккер Л.М., 51
Веселовський О.М., 48
Виготський Л.С., 51, 90, 145
Виноградов В.В., 34
Винокур Т.Г., 121
Відер Д., 18
Війон Ф., 111
Вінер Н., 93
Вітгенштейн Л., 64
Волошинов В.М., 60
Гаймз Д., 21
Гак В.Г., 43, 121, 154
Гальперін І.Р., 14, 41, 48
Гівон Т., 16, 21
Голосовкер Я.Е., 65, 109, 110
Гордон Д., 21
Гофман Е., 21, 38
Грайс Г.П., 16, 25
Греймас А., 16, 42
Гумбольдт В., 53, 72, 126, 141
Гумільов М., 155
Гумперц Дж., 21
д'Аламбер, 153
Дарвін Ч., 114
Державін Г., 114
Джефферсон Г., 12, 21
Джі Дж., 19, 40
Дідро Ж.-Ж., 153
Еко У., 16, 152
Ельгорські Ф., 42
Єльмслев Л., 127
Женетт Ж., 154
Жирар Г., 47
Іден М., 63
Ілліч-Світич В.М., 100
Кацукі С., 114
Керол Л., 84
Клайн М., 40
Кожина М.Н., 33, 50
Колшанський Г.В., 41
Конклін Дж., 154, 155
Коултхард М., 21
Кручених А., 130
Кубрякова О., 7

Кук Г., 21
Кюрі Ж., 124, 128, 130
Кюрі П., 71
Лабов У., 21
Лакофф Дж., 21
Ланж Д., 39
Лафонтен Ж., 43
Левін Ю.І., 64
Левінсон С., 21, 39
Лекомцев Ю.К., 83
Лем С., 110
Леонтьєв О.М., 26, 66, 88
Ліхачов Д.С., 72, 111
Лосєв О.Ф., 110
Маковський М.М., 70
Манн Р., 21
Маранден Ж., 42
Махно В., 145
Мегентесова С.А., 117
Мейбін Дж., 39, 40
Мінський М., 38, 45
Моран Ж., 43
Нельсон Т., 150
Ньюнен Д., 21
Овчинников М.Ф., 128
Павличко С., 8
Павлов І.П., 59
Пайк К., 46
Пауль Г., 49
Пейтар Ж., 60
Пермяков Г.Л., 116
Поттер, 143
Пратт С., 18
Пропп В.Я., 48, 95
Ріхтер Е., 95
Ромейн С., 39
Сакс Г., 12, 21, 38
Свіфт Дж., 110
Сепір Е., 76
Сєченов І.М., 96
Синклер Дж., 21
Смирнов А.А., 44
Смирнов Г.А., 47
Соссюр Ф.де, 47, 54, 63, 65
Стаббс М., 21, 40
Стельмах М., 94
Степанов Г.В., 57, 114
Степанов Ю.С., 9, 11, 106
Стус В.С., 105
Сусов І.П., 33, 35
Таннен Д., 21
Тейяр де Шарден П., 114
Теньєр Л., 43, 57
Тодоров Ц., 16, 48, 95
Томлін Р., 21
Томсон С., 21
Уельс Г., 110
Уетерелл, 143
Уорф Б., 97
Флоренський П.А., 66
Фокс Б., 21
Форд С., 21
Хармс Д., 84
Хейзен Р., 21
Хейзинга Й., 33, 64, 65, 68
Хеллідей М.А.К., 21
Херіс З., 41-43, 49, 132
Хлєбников В., 130
Хоккет Ч., 155
Холмс Дж., 39
Хомський Н., 84
Хоппер П., 21
Чейф У., 7, 21
Черепанов І.Ю., 111
Шенк Р., 21
Штерн І.Б., 149

Щеглов Е., 12, 21
Щерба Л.В., 12, 14, 33, 41, 50, 84
Юганов В.І., 36
Юл Дж., 21, 36
Якобсон Р., 48, 56, 84
Якубинський Л.П., 51

Науково-навчальне видання

Анатолій Загнітко

ОСНОВИ ДИСКУРСОЛОГІЇ

Віддруковано з оригінал-макету, наданого автором

Технічний редактор *Ю.Ю. Зеленська*

Макетування *І.Г. Данилюк*

Підписано до друку 04.09.2008.
Ум.-друк. арк. 15,54. Наклад 300 прим.

Адреса редколегії:
83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики